

श्रीः

चरकसंहिताव्याख्या
(हरिश्चन्द्र कृता)

R. 5485

Gujarat Ayurved University, Jamnagar.

R. No. 114 645 Date—30-1-1970

Name of the Manuscript—चरकसंहिताव्याख्या।

Pages—१ तः २६२

Language/script/characters—संस्कृत/देवनागरी

Remarks—

चरकसंहिताव्याख्या

स्वयम्भुवे प्राण भूतान्तरात्मने

जगत्प्रदीपाय महद्धिते पिणे ।

विवस्वते दीप्तसहस्ररश्मये

सुरोत्तमायामित ते जसे नमः ॥

अजाय प्रोक्तमव

भिन्नकर्मविहितमप्यधिकं विरुद्धम् ॥

अत्यर्थविस्तरसमासमहेतुकं वा

ग्रन्थेन यस्य वानि

लैष्युक्तमोजास्विहेतुमदुदाहरणोपपन्नम् ।

कार्यक्रमोपहितसङ्ग्रहसूत्रभाष्यं

यो हृष्टवांस्ति विधिशिष्यहिताय तन्नाम् ॥

त्यक्त्वा प्रसङ्गविषयं

परीक्ष्य खलु येन तदेव शास्त्रं

संज्ञाय

न च शेषितोऽर्थः ।

लोकोपकार

कविसत्तमाय

भक्त्या प्रणम्य महते चरकाय तस्मै ॥

वक्तुं

इव प्रणष्टः

नैतर्हि वस्तु कथयेदपि तदिशिष्टम् ॥

उज्जास्विना नाहि फल

पदार्थमात्म

शे शास्त्र एव खलु ये श्रयमर्थमार्गः

प्रारदशितः

मन्ये पुनराभिधातुमहं प्रवृत्तः ।

कार्याश्रितैस्वल्गुब्धैः प्रथमं प्र

कथं नु पश्येत् ।

अथैस्तमेव तु पुराणमुनि

जगतोऽस्त्यखिलस्य शरत्

र्थं बहिष्वावधृतः प्रातिपत्तिमूलं
चैकं हिताय

नमो ब्रह्मप्राजापत्य आशक्त भरद्वाजा ते याज्ञि वैशे-
भ्यः । इह स्वल्गु, प्राणिनां धर्मार्थकाममोक्षप्रयोजनापाद-
मनःशरीरोन्नेया साः । ते च धर्मदयः

सर्वज्ञ अज्ञानमूलायुर्वेदतत्त्वज्ञानं तु विदोषणार्थ-
धीनं कस्मात् केवलं ग्रन्थिकस्याभितन्नाथ

यथावधू विस्यात् जानतः तन्नाणि तमा

स्यात् कस्य तन्ना

वदल्पदोषा

मन्तव्याः । कस्मादायुर्वेदाकुशलो भिषक् कर्मणि विप्रति-

पद्यते विप्रतिपन्नश्च रोगो सरः प्राणानां हर्ता भ-

वति । इत्थमभूत न

नुबन्धिनैकरुपाः समभिप्लवन्ते दोषाः

तस्मादिमानपायान् पश्यतो जगदुपकारार्थः । बुद्धिमाता

तन्नासद्भावविचारणो यत्ने

तद्विचारस्योत्तमं संप्रधारयामः । तद्विचारणेन स्वारथ्यानुवृत्तिं
च कर्तव्यतां शेषांश्च निश्चिता तन्त्यते धार्यन्ते यावत्

अथैतत्प्रतिबन्धत्वाच्च पदसूत्रवच्यप्रकरणाध्याय
न्य तु षष्ठस्थानां तत्तावयवानां तन्तसमुदायान्च ॥ अत
पदसमुदायरसूत्रम्, सूत्रसमुदायो वाक्यम्, समुदायः
प्रकरणम्, प्रकरणसमुदायोऽध्यायः, अध्यायसमुदायश्च-

तु षष्ठः, च तु षष्ठसमुदायः स्थानम्, स्थानसमुदायस्तन्तं
स्थानम् । विचारणो सूत्रप्रकरणयोः क इह विशेष इत्यास्ति

विशेषः । एक एव इत्युवाच भद्रकाव्य इत्यारभ्य

यावद्रसचिकित्सा परिसमाप्तिः, ते तद्रसाधिकारिक-

मेकं प्रकरणं सूत्रसूत्राणीति तस्मिन् प्रभूतानि एकरस-

वादिनोऽन्यदन्यदीयैरसाद् न्यत रसवादिनो यावदा-

त्तयस्य पडिति तस्मात् सूत्रप्रकरणयोरन्यत्वं स्यतु

तन्तस्य युक्तयोऽधिकरणाद्याश्चत्वारिंशत्, व्याख्यातु

पञ्चदशप्रकारा सप्तविधा कल्पना एकविंशति रसाश-

याः सप्त ल्यानि ।

तद्विषयस्तु च तद्देशयुक्तयस्तावदधिकरणम् । योगो हेतु-

र्थः, उद्देशः उपदेशः प्रदेशो निर्णयोऽर्थापत्तिर्वच्यद्वयं

प्रयोजनं प्रसङ्ग एषां तेनैकान्तो विपर्ययोऽपवर्गः । पूर्व-

पक्षविधानमनुमतव्याख्यानम्, परिप्रश्नरूपाकरणमतीता-

पेक्षणमनागतापेक्षणमसंशयः स्वसंज्ञकः समुच्च-

यौक्तानि दर्शयन्निर्वयन्ति नियोगो विकल्पः प्रत्यवसार

द्वारः संभवोरयुक्तानाभिधानं हेतुरिति ।

तत्ताधिकरणं नाम यान्निमित्तमधिकृत्य प्रवर्तते कर्तव्यथा,

दृश्यन्ते रवन् सौम्य नक्षत्राणि अहं चन्द्र सूर्यानि तन्मादीनां
 दिशां चाप्रकृति भूता हतुर्वैकारिका भावाश्च न रा
 दितो भूरपि च न यथा द्रव । सवीर्य विपाक प्रभाव दूष
 दीनां प्रतिविद्यास्यति किञ्चिद्वियोगाच्चान्द्रः प्राय
 तानि यथा तस्मात् प्रागूर्ध्वं प्र भूमिर्विरसी भावा ऊर्ध्व
 साम्य भेषजानि तु तस्मात् न क्षत्र भ्रष्टादि वि
 कृति मुद्दिश्य भेषजोद्धारण क्रिया मं प्रत्याचार्य प्रवृत्तः उप
 दे शान्ते वासिना, उत्तवा विघ्न भूता यदा रोगाः प्रादुर्भू
 ताः तादिदं निमित्त मधि कृत्य जगदनुकम्पया महर्षिभिरय
 मायुर्वेद आगमः, एव मधि करण व्याख्या वर्णीयितव्या ।
 योगो नाम योजना, ग्रन्थानां यथार्थ सूत्र भाष्य सूक्तयोः
 धृति स्मृति वि भ्रंशः संप्राप्तिः काल कर्मणामिति सूत्रयि
 त्वा भाष्य माह — "विष माभि निवेशीयो नित्या नित्ये हिता
 हि ते । ज्ञेयस्सम्बुद्धि विभ्रंश" इत्येवमादि पञ्चलक्षणी वा
 योगः, प्रतिज्ञा हेतु दाहरण निगमनानि, तत्त प्रतिज्ञामात्र ज
 श्वायं गर्भ हेतुः मातरमृते गर्भानुपपत्ति दृष्टान्तः ।
 यथा कूटाकार उपनयो यथा ज्ञानाद्रव्य समुदायः तथा ग
 र्भो निगमननः । अदेव मेवा बोचामः । मातृजश्वस्यं गर्भ
 इति किं सूत्र विग्रहणो दाहरण प्रत्युदाहरणो पसंहाराख्यं
 पञ्चाविधं योगमिति, जीवितं । तथा अन्य तन्त्रे च यदि
 ह युज्यते सयोग इत्येके । हेत्वर्थो नाम यदन्य प्रस्तावा
 भिहितं अर्थजा मन्व्यतापि तथैवापाद्यते, यथा समान
 गुणाभ्या

धातुग्रहणमधीतेततोऽवगम्यते नूनमयं पित्तश्लेष्म-
र्णा मक्रानानां समा तत्

गुणाभ्यासं वृद्धिकारणमवृत्तीति येन सामान्या थी-

मिधायी यःशब्दः दोषाणां रसादीनां च तमेव पठति

अन्यथासंज्ञितं तत्रादौ निमित्तं गुणत्वमिति

कारणं इत्यर्थो व्याख्यातव्यः पदार्थानामवयवैः केन पदेन

ने क्ताथो गुणत्वमिति यथा द्रव्यं गुणः कर्मस्वात्म्यं विशेषः सम-

सादृश्यादुत्पत्तिरिति तत्रादौ निमित्तं गुणत्वमिति पदेनैव केन बाहव्ये

थीः स्वादयो दिग्गता विज्ञायन्ते, गुणा इत्यनेन पदेनैव केन शब्दा-

दयो गुर्वादयो वृद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयवादि गम्यन्ते। कर्मेति-

तैर्नो नक्षेपणादीनि सामान्यमित्यनेन सामान्यविशेषो, द्रव्य-

त्वगुणत्वकर्मत्वादीनि प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्लक्षणमस्ति, अस्य-

स्तु विशेषण एवापवृत्तिर्लक्षणत्वात्। समवायस्तु द्रव्यगुणकर्म-

भागवृत्तिर्यथासंभवं केचित्तु नः अंभावं सप्त-

मपर्थ्येति द्विविधमेव सर्व सत्त्वा सत्त्वेति नतैव तदस्मा-

न्नाशयति, लक्षणा न पदेषां तस्य पदार्थव्याख्यान एवा-

निरूपणं कुलं तत्त्वान्ता तन्तोऽपि विधिमास्थाना इति

तैर्न वा सतः कार्यकारणमिदं म्यतः किंचाप-

सतः प्रातिषेधः कार्यभावनैरं भविष्यति, यत्त योजनं मोक्षसन्धा-

योजनार्थेनैव कुलं निवृत्तिस्तत्त योजनं तन्तैः व्याकरिष्यमिदं

इदं नाम सत्त्वं पदार्थं ध्यानं यथा इति तद्विधानं ध्यानं स्वस्था-

त्वर परायणम्। निर्देशो नाम विस्तारः किं तस्यैव प्रकृतस्य

विशेषाद्यादीनां न न क्व क्वानि यो रे

कर्तव्यं यथा... न्यायमवमन विरेचनास्थापन-
 सिद्धिर्विरेचनानि योगसन्धारणानि नानि विद्यान्वयाद्योद्देश-
 शीर्णताति... क जागरण विषम शरीरान्येभ्योऽतिसेवि-
 तेभ्यो वा वातः प्रकोपमापद्यते, एवमादि चान्यत् प्रतिव्या-
 धि यदुक्तं कारणं सानिर्देशः। एवंलिङ्गीय धै न्याख्यातव्ये।
 अथवादेशः यथा "सामान्यं च विशेषं च गुणद्रव्याणि कर्मच।
 निर्देशो यथा — सर्वदा सर्व भावानां सामान्यं बुद्धि कारणमिति,
 एवमादि। अतिदेशीनाम — यत्प्रस्तुत्य किञ्चिद्देवार्थजातं अनु-
 क्ताथसाधनार्थैव मन्यस्मादपि प्रत्येतव्यमिति। यथा यच्चान्य-
 दापि किञ्चित्स्यादनुक्तमिव पूजितम्। वृत्तं तदापि चात्तेयं संवे-
 वाभ्यनुमन्यते।
 अनया परिभाषया या किञ्चित्स्मृतिरुपदिष्टमाचारजातं
 सर्वं तदप्यनुष्ठेयमित्युपसंहृतं भवति। अथवा : देशश्चात-
 लोकः, या किञ्चिद्दोषमासाद्य निहरितिकायः। आहारजातं त-
 त्सर्वमहितायोपकल्पयेत्। अथवा — इदं चाप्यतिदेशार्थं
 लक्षणं ग्रन्थसंश्रयम्। उपदेशीनामाप्तु शासनम् यथा स्नेह-
 मग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम्। स्वेदस्नेहः, स्वेदोपपन्नस्य
 संशोधनमनन्तरमिति। अपदेशीनाम — यदाचार्यः किञ्चिद-
 र्थजातं प्रतिज्ञाय तस्य साधनार्थं हेतुमायादिशति। यथा
 वाताज्जलान् जलाब्देशं देशकालं गरीयस्तरं विद्यादि-
 ति प्रतिज्ञाय हेतुमाह — दुष्परिहरत्वाद्देतोः दुष्परिहरान्त-
 मोह कालस्तथा प्रागेवौषधा धानात्संहारा भवन्त्योपकल्पनी-
 या इत्युक्तम्। तत्कस्माद्देतोः उच्यते, यस्मान्न सान्निह्येकाले
 प्रादुर्भूतायामापदि सत्यविक्रियः क्रिये सुकरमाहसंहरण-
 मौषधानाद्देतुः,

प्राशुपकल्पनस्य प्रदेही नाम - अलबहुत्वादन्येषामर्थो-
नां कार्त्तव्यं शक्यमभिधानं मत्वा पुत्रकमातृं ब्रवीति -

यथा अन्नपानैकदेशोयमुक्तः, प्रागैव यौगिकः, तथाहि ता-
हितावत्वमाकारविकाराणां मतो भूयः कर्मोऽप्यधानां च प्राधा-
न्यतः सानुबन्धाद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः, तथोक्तम् -

प्रदेशमलमे तावद्वृष्ट्य मिह पदचितम् ।
एकदेश इत्यर्थः । निर्णयो नाम - न निष्ठापनं ।

तद्यथा - चतुष्पाद षोडशकलं भिषजमिति, भिषजौ भा-
षते यदुक्तं पूर्वेऽध्याये षोडशकलमिति तद्भिषजं युक्तियु-

नमस्तुभ्यो भगवतां नमः । तत्प्रतिषेधो दृश्यते
 ह्यतुराः केचिदुपकारावन्तं च परिचारकसम्पन्नेभ्यः
 शब्दं यावन्नस्मान्नेष जावभेषजेनावीष्टं भवतीति मेते ।

यः। यस्य यदुत्तरं यै ह्यातुराः केवलमभैष्य जाहते समुत्ति-
ष्ठन्त इत्यादिभ्य यावत्तेष्वांन कुट्यतामयं भैष्यजसमु-

दायाः कान्ततमो भवत्येव.
यमथापत्तिर्नाम योन्येनाथेनाभिधीयमानेनाभि-
धीयमानोऽर्थोऽभिहितवद्भिर्ज्ञायते, यथा न जन्तुं ददौ मु-

નવાસુ જીવન કારામિતિ તાવ દમિતિ તમિદંતુ જા.
 નિહિતમ પ્રતિપદો નદધ્યમ્યં વહારઃ તત્તા

विष्णुर्देवः स आद्यो देवः, तस्यैव भूयवद्भारः सच विष्णुर्देवः।
विष्णुर्देवः स आद्यो देवः, तस्यैव भूयवद्भारः सच विष्णुर्देवः।

वाक्ये शोचो नाम - यस्मिन् सूते सदसंस्कृतं वा
 निरोगं तत्तद्व्याधयश्च न पार्थनायै नाहं यत्, यथा प्रवृत्तिहे-
 तुभावानां निरोधे नास्ति कारणम्, अतः प्रवृत्तिहेतुभावानां

अस्तौत वाक्यदोषः, उतना इत्यत्र सास्वत्वात् सलोले गुणदोषः.

प्रवृत्तये भवतीति वाक्यदोषः। यथावापि विकल्पो न त्वसाध्या-

नां नियतानां विकल्पना अस्तीति वा

स्मृतकारः। स्मृतान्तरेण वाक्यदोषं स्थापयन्तीत्यत ब्रूमः—

तन्नाथमोद्योतनार्थं तन्नाथमः खल्विमे एव जातीयकारस्तेच

तन्नाथप्रमाणे ता^{वद} अवश्यमभिद्योतायितव्याः। तथाविधंचैमे

पादजातं शेषशेषयन्ति यभिष्यमाणमप्य न्नदेवोपति.

पुते, नान्यदेवं लघुग्रन्थताच भवति, नचा न्यभिचारः

प्रयोजनानामयमर्थप्रेप्सु ते, तद्यथाकथं शरीरधातूनां

वैषम्यं न भवतीति समानानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थः क्रि-

यते, क्रियाप्रसङ्गेनाम पूर्वाभिहितस्य सतोऽर्थस्य केनचि-

त्सम्बन्धान्तरेण पुनरभिधानम् यथा तिप्रभावतो

दृश्यानामतिमालं दर्शनमतियोग एव पुनः पुनश्चै-

तमेवार्थमाह— अत्युग्रशब्दश्रवणात् सर्वाणि धनव-

त्येवं प्रकारं स्यात् केन पुनरिदमुपौद्धानागतमित्यत ब्रूमः—

कारणं वेदना किमित्यनेन तत्तत्प्रश्नोऽयं किं वेदनानां कार-

णमित्यत्र निवेशो पृष्टः पुनर्वसुरूपव्यस्तवान् स्मृतम्—

“धृतिस्मृतिर्वि संप्राप्तिः कालकर्मणाम्। असात्म्यार्थ-

गमश्चेति सातव्यं दुःखहेतवः। तस्मात्सात्म्यार्थागमस्येयं

स्वीथारण्या कोऽसावसात्म्यानुचितोऽर्थागमस्त

इत्यस्यात् पुनरुक्तं च विद्यते, तत्तद्विशेषोयः पूर्वस्मिन् दृश्येत

क इति, तत्तातिप्रभवतां दृश्यानामतिमालदर्शनामतियोगः।

तत्तद्वक्त्यं किमसौ नाम दोषः स्यात्, प्रभावतामतिमालदर्श-

नादिहावश्यवक्तव्योऽयमुपौद्धानाङ्गनोर्थ इत्युक्त्वा तत्पुनरुक्तं

दोषमप्यपरिहर्तुं कामो विशेषमिमं प्रोक्तवान्।

इदमस्माभिर्निर्दिष्टाद्यते, दोषजातम् "रूपाणां भक्ष्येते
 दृष्टिमास्वतामतिर्दृष्टिनात्। कथाशब्देना । ति । भेन्ना-
 नां भवन्ति श्रवणा । एवमादि । एकान्तो नाम —
 एकमेव पक्षः व्यभिचारेणाश्रयानि नापरम् । तद्यथा निश्श-
 रीरदोषार्थ आगन्तु । विषाग्निसमप्रहारादिसमु-
 त्थो मानसं पुनरिष्टस्यात्मा भोला भस्यानिष्टस्योपजायते ।
 अनेकान्तो नाम — अन्यतरपक्षानवधारणम् । यथा यैवा-
 लुराः केवलं भेषजमृते म्रियन्ते न ते सर्व एव भेषजोपपन्नाः
 समुत्तिष्ठेरन् न हि सर्वे व्याधयो भवन्तु, पयः । श्या इत्ये-
 वमादि वाच्यमुदाहरणमपि ।
 पर्यायो नाम — व्यपदिष्टादिप्रदीपोन्याहरणम् । यथानिदा-
 नोक्तानि चास्य नोपशेरेते तदिति कतगुल्मे । अपवर्गो नाम —
 साकल्येनोत्कृष्टयोः पुनस्तदेकदेशापकर्षः । नि । यथा
 न पर्युषितः । मित्तान्यत्तमांसः । २५६क शाकफ-
 लभक्षेभ्यः इत्यविशेषेण पर्युषितानामादानप्रतिषेधः ।
 मुत्तृज्य पुनस्तदेकदेशमुपकर्षति, अन्यत्तमांसहरितक
 २५६क शाकफलभक्षेभ्य इति । यथावा सर्वकटुकं वातग-
 वृक्ष्यं चान्यत्तसर्वं कटुकमित्यविशेषेणैव सर्वकटु-
 कं निषिद्धं कृत्वा तदेकदेशस्य पुनरपि कः करोति ।
 पित्तप्ली । विश्वभेषजः पक्षेति । पूर्वपक्षे ।
 नामप्रतिज्ञातार्थसन्दूषकं वाक्यं यथा न मत्स्याः पयसा
 सहाभ्यवहरोदिति प्रति । योयंतत् प्रतिषिद्धसर्वानेव
 मत्स्यान् पयसा सात्म्याहारा दन्यते कस्मा । दीनि ।
 विधानं नाम — एतत्सूतकारं विधाय वर्णयानि, यथा —
 यनानि बोध्यन्ते, वृष्यैर्माताधिकैर्मले रत्न वृष्यैरिति,

तन्त काराभि प्राय विज्ञाय कोचि द्वैश्वरानि पठन्ते । स्यादत
कः पुनरसावभि प्राय इति, तदेतदृष्टे रित्येवावसेयम् ।
कथामिति, दुष्टाभ्यन्तरत्वा धाने दुष्टग्रहणात्तद्वानिर-
त्युपयुक्तवदिति मलवृद्धिं गुरुत्वेन लाघवात्तमलसंक्षयं म-
लायनारत्नवृद्धेर्बुद्धयेत्त, अत गुरुत्वेन मलाय नानां मल-
वृद्धिर्गम्यते, लघुतया मलानां मलसंक्षयस्तदेव मियं प्र-
वृत्तिरस्यैव कृता, पूर्वस्य मल . . . निवृद्धयेत्त, वृद्धेर्मा-
लाधिके मलेः । आह यदेवं तेन यत्त भाष्ये तन्नुरूप एव सू-
ताविन्यासः कार्योत्तदुष्टेः . . . व्याख्येयं न पाठेन,
किञ्चापरं, यदा दुष्टशब्दो हानौ वृद्धौ च वर्तते, तेन दुष्टग्रह-
णाच्चेति . . . ननु वृद्धिं परो भविष्यति, तेन
माताधिकग्रहणमनुकीर्तनीयम्, उच्यते - अबुद्धिरेषाके-
न कारणेनेति दुष्टे मले हि हीनाधिके मले वैत्येवं क्रियमा-
णो माताधिकशब्दे परित्यज्यमाने आचार्याभिप्रायेण वि-
वृत्तो भवेदयं, यथा सञ्चितो दोषः प्रकोपं कारणान्तरमेप-
क्षते, न हीनाहीनास्तु हानि समकालमेवाह कुर्वन्निती,
उत वा मातादिग्रहणादेतद्वैपरीत्यका . . . वृद्ध्यामला
भवन्ति, तथैवानर्थीय जायन्ते वाल्य . . . वृद्ध्या हीनाः
स्वल्पयापि हान्येत्येषा मावो नान्यथा शान्ये विकासयितुमृ-
ते पूर्वपाठात् अन्येतु प्रकरणपूर्वं विधानं वर्जयन्ति ।
यथा - रुधिरमांसमेदोस्थिमज्जा इदृक्कानां तथा कार्य-
र्यकारणयोगि प्रभृतीनां, अनुमतं नाम - . . . मत्तस्य प्रस्तु-
तस्यानुवारणम्, यथा तस्य गर्भशाल्यस्य जरायुप्रवातनं
कर्म समानमित्येके परिदृष्टकर्मणो शाल्यहर्ता पहरणमि-
त्येके, न ह्यन्यत्तान्यतमस्य . . . पर . . . तं न्याकृतवा

पेथं कुर्यात् यथारसेषु यथावायुतः पुरीयन्वेषु चाद्योये-
षु व्याख्यानं नाम यदस्मादिशीष्ट बुद्धिगम्य यथा प्रथमे
समासमापितः सर्वधातुकलुपीकृतः भेदभूतो भविष्य-
त्यव्यक्तविग्रहं पदसंहिता

संपद्यते पेश्यर्बुदवात पुरुषः स्त्रीपे.

शी, अर्बुदं नपुंसकादारभ्य यावत्परिवृत्त्या वातसिरानिष्क्रा-
मतीति । नह्यलमन्तर्वर्त्तीमा गर्भस्य भानाच्छक्यानि
व्यञ्जकं ज्ञातुमिति प्रश्नो नाम अज्ञातस्यान्तेवासि-
नस्तत्त्वज्ञानार्थं प्रत्यययोगः । यथातु भगवदुल्लं-
घनं किं किञ्चि जनीयाश्च । व्याकरणं नाम - तस्या-
र्थवर्णनम् यत्किञ्चिल्लाघवकरं देहत्वं स्मृतमित्येवमादि,
अतीतावेक्षणं नाम - यदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रस्तुतस्यासा-
धनं विधीयते यथा शापाद्भुताना

चलाच्चरः देवताश्रयं तत्तत् सर्वमौषधमिष्यते, तत्तन्नज्ञा-
यते, किन्तु तद्देवव्यपाश्रयमौषधं यदि स ह सकलं प्रश-
स्यते, तदेतदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रसाध्यतेति षणीथो-
क्तम् । तत्तद्देवव्यपाश्रयमनौषधानि मज्जन् वल्युपहार-
नि निषिध्यमप्रायश्चित्तोपवासं पातगमनादि.

यथावा - सा कु तच्च शमनं त वज्ञादनञ्जरम् ।
शीतं प्रशमयतीत्यन्तातीतं कुटिलविधानमपेक्ष्यन्त अन-
दविस्तारा मित्येवमादि । अनागतावेक्षणं नाम,
यन्ताणां तंविधिं प्रमाणपूर्वोऽर्थः साध्यते, य
द्विरेचनशता विरेचनशतानि कल्पोक्तमौषधवि-
धानमपेक्ष्य साध्यते, यथावाष्टाङ्गस्यौषधस्योर्ध्वमथवा

पेक्षन्ते, संज्ञायो नाम, सा काङ्क्षमानी श्रित वस्तु कं शानम्, यथ
 मानरं पितरं वान्ये ..... न्यतेज ..... कारणं स्वभाव
 ..... परनिर्माणम्, यदृच्छां च परे जनाः, तत् पुन भवोस्ति
 नास्तीति, आस्मिन् विमर्शे यो ह्यर्थः, अप्रत्यक्षा सर्वलोकस्य
 वाक्प्रवचन प्रामाण्यात् संप्रत्यक्ष पुन भवितव्यस्त, आस्मिन्
 न्नाप्त वचन प्रामाण्यादस्ति त ..... प्रति संप्रत्ययः स्यात्
 ते चाप्या विपक्षाः केचि दस्तीति केचित नास्तीति विवदन्ते,
 तेषु को ह्याप्तः कस्य वचनं प्रमाणं भविष्यति ..... पां .....
 त्यन्यथा ज्ञानं वक्ष्यति, तत्किमास्ति नास्तीत्यस्मिन् वस्तुविज्ञा
 नमधिष्ठित मस्तीति ..... कान्तेन नास्ति, तामाकाङ्क्षति, तत्
 ना ..... ने नास्तीत्या ..... मध्यकाङ्क्षति, स्वस्व संज्ञानाम
 यातन्त्र कार्ये स्वतन्त्रस्य व्यवहारार्थं प्रणीता ..... नि,
 परतन्त्रे पुन व्यवहियते, यथा भाण्डुरीत्यकषायेण अनुबन्ध
 स्वरान्नीत्यगोधर ..... जीवितमिति, तथा मधुराणि हालैक
 चित्त ..... रक्षादयो धातवः रसालवणवर्ज्या .....
 ..... पाइति अस्मि संज्ञाः कषायादयः किं पुन रासां संज्ञिनः
 ..... प्रत्यय कृतार्थो भवतीत्युच्येत, लवणवर्ज्याः
 रसाः संज्ञिनः कषाया संज्ञया हि रसालवणवर्जिताः प्रत्यया
 न्ते, एवं प्रकारा ..... नि तदनुमन्तव्यानि, ऊह्यान्याः,
 यदनुप निबन्धन मन्दैस्त्वयं प्रज्ञाय ..... चित्तोपपद्यते।
 यथा यद्यदुक्तमा ..... पकर्षेद्यच्चानुक्तमपि .....
 कर्म नैतत्तद्विदध्यात्, वर्गमपि वर्गे गोपसंसृजे देकमेकेना
 नेकेनेव समुच्येन ..... दञ्चेदञ्च। यथैह वर्णांश्च स्वरं च
 गन्धं च तथा पेयं विलेप्याम कुतंच कुतंच ..... यदञ्चेति

समुच्चिनाते, तथा . . . श्रुतिश्च एकश्च भजेत् ।

क्रमात्, वान्न विरिक्तदेहः, प्रधानमध्यावर इति इति इति,
निदर्शनं नाम यो हृष्टान्तो निदर्शितव्यं सूक्ष्मा . . .

स्वधर्मसादृश्यादवगमयति, न तथा न, नाशकारणा आ-

वात् भावानां नाशकारणं ज्ञायते, नित्यगस्यैव काल-

स्यात्ययकारणम्, निर्वचनं नाम, यत्तविदुषा न विदुषां च

बुद्धिभेदेन प्रवृत्तिर्भवत्येव मेतदिति, यथा कालाकाल-

मृत्युमधिकृत्योक्त . . . काले वर्षति काले उत्प-

त्यकाले शीतमकाले शीतं काले पुष्पफलमकाले पु-

ष्पफलं तस्मादुभयं तिकाले प्र . . . तकाले श्वतत्

निदर्शनं निर्वचनयोश्च विशेषः । विदुषु बुद्धिगम्यानि दर्श-

नं सर्वलोकप्रतीतं निदर्शनं कथमिति निरविल . . .

ह्वभिन्नमिति भिन्नशब्दमिदं कथ्यमानं वेदितुमयं का-

लो नित्यगः, अयमस्यात्ययो यथाचारयात्यये हेतुर्न ज्ञा-

यते, एवमभावो नाम उत्पन्न इव स नाशकारणं न ज्ञायते,

इदं तु कृष्णवलेरपि विज्ञाय काले देवो वर्षत्यकाले

. . . शीत इत्येव मादिनियोगो नामावस्थानुज-

यो . . . शिष्टाज्ञा . . . यतोच्चे भविष्यति स्थानमित्यारभ्य

यावद्भावा . . . तथा न . . . त्वया . . . स्वेदमुच्छिरीतेनापि

सत्ता पिण्डिके वा विमोक्तव्या . . . आप्राप्ते च ध्वासादित्ये

. . . कविष्वं कल्पनमिदं वेदं वा करणीयम् ।

यथा तत् पूर्वरूपज्वरादौ बाहितं लक्ष्मणमपतर्पणं

वा तथा सारोदकं वाथ तुषोदकं वा, मधूदकं वाति.

फला रसं वा । यस्मिन् द्वयो . . . विकल्पनीययोः

रव . . . वा शब्दः पश्यते न

पूर्वेस्मान्नल्ल पूर्वोवरथादीय ... वेदितव्या । यथा पूर्वरूप-
काले अव्यक्तलक्षणो दुर्वलत्वा द्विकारः सुखच्छेद्यो
भवति, विरूपष्टलिङ्गरन्तु लब्धो . . दत्त्वाद्भूः स्वोपशम-
नीयो भवति, तद्दे . . . ज्ञान . . . वा अन्तापि

अथित्वा दर्पणा ज्यायो यस्मिंस्तु सारौदकं वा
तथा नुषौदकं वा लिङ्गलारसं वा द्वयोरपि विकल्पनीय-
यो रेवावरथयोर्वा शब्दः स्मिन् समानबलता प्रत्ये-
तन्या विकल्पनाकृतं

यत्नो . . . दर्शयन्तः परस्परतां निपातयान्ति, तद्यथा-
वायो . . . चौरजसानितु भूतानि व्याधयश्च पृथाग्नि-
ध्याः, सौहि . . . स्वत्यस्तस्मृता निवृत्तिहेतवः, तस्यो-
त्तरं हिरण्याक्षपूर्विकाश्च पीयाश्वकारणं ह्यात्मा रजसः
स्मृतो नातीन्द्रियनैरसाहेतः, रोगाः सप्ताधिके का इत्यु-
पपत्तिः, जन्तुं प्रविश्य . . . नहि रसादात्मा निवृत्तः
तथान्येपि शब्दस्पर्शरसगन्धजा विकारा दृष्टाः, उत्पादो-
त्ताम . . . क्रियपक्षान् विशिष्टस्य यदनभिग्राह्यस्य
स्वपक्षस्योद्धारणम्, यथा —

एषामैव हि भावानां सम्पत्संजनोन्नरम् ॥

दोष्पा . . . धीन विविधान् समुदीरयेत् ॥

अभिशात्यं सर्वपक्षाविशीष्टस्वपक्षमुद्धृतवान् ।

संभवौनाम - उपपत्तिः, यद्यस्मिन्नुपपद्यते, अनुपदिष्टम-
पि यथा रोगमेकैकमेव प्रकोपनमेव योनिमित्यांरभ्य यावदेव
वेदनमेव शब्दस्पर्शमेवमुपद्रवमेवमादिः। . . . चमेवेदना.

दयौ धर्माः सर्वजयेषु संहयन्ते, यथा विष्णु - ज्ञातिल तालः
कादिषु तस्मादिषां प्रवर्त्तपादीनां यद्येव - नोपपद्यते.

तत्तद्गुणं वक्तव्यम्, ननु कान्ताभिधानं नाम —

वस्तुतान्तरे षट्मर्थक्रममनुसृत्यनिराव्यतरवि. . नि
कृत्वा पश्चात्तत्पदं पठति. यथा - अत ऊर्ध्वमन्नगुणान्
क्रमेणोपयुञ्जान सप्तपुरातनेन प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ।
अतश्चैवमेव तान्यथै. . तन्यानि पदानि । अत ऊर्ध्वं सप्तरा-
तनेणानुगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति
यैस्त्रिभिर्न्यायैः कुर्वन्ति, पुनर्गुणान्यथोक्तानथैवं सायाह्न इ-
त्यारभ्य . . च . . ताव . . वति.
सारवता भोजयेत् । एतान् यथोचितेन क्रमेणोपयुक्ता न सप्तपुरात-
नेन प्रकृतिभोजन . . ति तेषां तावत्सप्तपुरातमेव न
पूर्यते, तथोदकलावणिकात् सर्वाहारोपयोगः, क्रमादसन्धु-
क्षितवलेनोपन्नो जातवेदसा नराक्यः, सोढुमस्मात्पूर्वव्या-
ख्यायोगस्माधीयानस्यात् . . नामैवमपराभिधानपरा-
भिधानजातिरनुगुणोपयुञ्जीतेति न . . गुणानां बुद्ध्या-
नां यत उपयोगः उच्यते ; गुणसहचारित्वात् गुणे गुणवन्निर्दि-
ष्टान्नुपयुञ्जानः क्रमेण . . च . . अतवान्न-
उपयुक्ता एवं . . दमेव पठितम् । गुरुस्निग्ध-
कठिनान् क्रमेण न सहसेत्युच्यते - अत ऊर्ध्वं सप्तपुरातनेन क्रमे-
ण प्रकृतिभोजनमागच्छेदित्यनेनैवेत . . ह्यने संसर्गाहारा-
चैदमन्यमाहारमुपयुञ्जे, पूर्वमभिहितम्, गुर्वीदीनामप्युप-
योगसिद्धं तस्मादे . . किञ्चित् आया . . शब्दोऽर्थः,
कल्पयितुमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानो गुर्वीदीनगुणानाह-
कथंगम्यते, अन्नगुणग्रहेण गुर्वीदयोगृह्यते, नल्लब्वादयः,
उच्यते यावतो संसर्जनकाले . . त्यादीनुपयुञ्जे, तथैच्छ-
यान्ततो यर्योपयोगो नास्ति तत्कालं तस्येदं गृहणम्.

क्रमग्र

तानां गुर्वादीनां विस्तृतस्य सहसोप-

योगात् दोषं पर्यन्तं क्रमग्रहणं वक्तिः अन्यथा क्रमग्रह-
णोऽस्ति प्रयोजनमुपयुज्जानः समीकुर्वन्नित्यर्थः। कथं न स-
हस्राक्रमेण समीकुर्वन् सहस्रालान् प्रकृति भोजनमागच्छे-
त् यथावा विधानाद् . . . धाग्निना विना दशाविध इत्येवमेव
पद . . . न्यासः। हेतु रस्तु प्रमाणानि शास्त्राणि हेतुर्नाम प्र-
त्यक्षमनुमानमापद्यमिति ह्यमिति तत्तां क्षमं प्रत्यक्षं त-
स्य लक्षणं तत् . . . कारणेनोपदिष्टमात्मैन्द्रियमनो-
र्थानां सान्निर्कषात् प्रवर्तते न्यक्तौ तदात्मेवाबुद्धिः प्रत्य-
क्षं सान्निर्कष्यत इति आह - प्रमेयमपि प्रत्यक्षमित्युक्तम-
नेन तद्यथा प्रत्यक्षं हि कालाहुर गमनवचनकर्मणां
फलमुपलभ्यते उच्यते न सिद्धमिदं . . . तद्यथा
अथ यद्वाधक प्रस्थादीनामनेन यवगुडमापनित्वा निष्पा-
वत्री हि प्रभृतयो धान्यविशेषा . . . तद्वत्
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन . . . योऽर्थः फलारण्यप्रत्यक्षमित्युक्त्यर्थः
तेन अनुमीयते नेनेत्यनुमानम् पश्चात्मीयत इत्यर्थः। अनु-
बन्धो हि पश्चादाची तस्मात् पश्चादुच्य . . .
रक्तमाचार्येण त्वाविधमपि तत्प्रत्यक्षमा . . . तद्भावेभावा-
त् तदभावे भावात् कथं कृतेति। यस्यैव हि चक्षुः प्रभृतिभिः
करणैः . . . दयो भावाः प्राप्तिद्वयमवन्ति तस्यैव चक्षुषः प्रत्य-
क्षार्थाधिगमादनुमानं प्रवर्तते न जातु चिददृष्टपूर्वेष्टार्थेषु
उपमीयते नेनेत्यनुमानम् उपसामित्ये समयो वर्तमानोऽर्थोऽ-
नुमीयते ज्ञायत इत्यर्थः। . . . सहस्रात् . . . वत्
स्य किंचिदासन्नतरमस्तीति कृत्वा तद्यथा भोगलययोर्दण्ड-
. . . लाङ्गल्यैश्च - कथमिदं कस्यचे . . .

प्रत्यक्षो भयः सचो . . . दुपेत्यः पुच्छत्वं . . . ज . . .
 . . . सारनाला झूल हेतो र्थयोगौ स्तथा गवय इति, खल्वप्र-
 त्यक्षमपि तं गो सा . . . द्ववस्यते बुद्ध्या पौ ह्य सारनाला-
 झूल एव . . . केपि वाच्यः . . . द्ववन्नवतीति किंपुनर-
 त्यभाव इत्युच्यते, भावा . . . नात्यन्त विसदृशानि
 तथा शमेन . . . न्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनात्
 ऐतिह्यं नामाप्तवचनमिति चेति च यद्वर्णयन्त्याप्ताः, उत्तराः
 कुरवो . . . रथः . . . स्यार्थान्तरेण समापन्नतारयात् त-
 स्योपमानं खल्वसदृशमुपमानार्थे . . . ति नवैतानि प्र-
 त्यक्षादीनि प्रमाणानि विना शक्यः कश्चिदप्यर्थः, साधयितु-
 मतो न खल्वपि सर्वास्मिन्निधिगमे सर्वं प्रमाणी क्रियते, नियत-
 सर्वविषयाणि . . .
 ण विषयो नाम मानादीनामेकदेशाप्रत्यक्ष . . . मानन्यतिरे-
 का . . . णामत्यन्ताप्रत्यक्ष . . . मानस्य नान्येषां प्रत्य-
 क्षा प्रत्यक्षाप्रागमनस्य प्रत्यक्षादीनां प्रमेयाः पुनरास्मि . . .
 . . . भूतमनोबुद्धि बलवयोदेशकालाहार-
 प्रकृति विकारद्रव्यगुणवीर्यविपाकप्रभावाग्नि साम्यसार-
 सोतो बन्धमोक्षौ . . . यथा संभवति, उत्पत्तिहेतु . . .
 . . . भेदप्रकारविकल्पे . . . न्येपि केचनारिमेन सूते स्युः,
 प्रमेया . . . तदनुषङ्गिणा एव, तस्माद्युक्तीनां शिरो भूतानि,
 प्रमाणानि कस्मात् सर्वार्था . . . रेवाधिगमा . . . युक्तिशब्दः,
 खल्वपायवाची, तद्यथा-लोके वाचका भवन्ति, यं युक्ति . . .
 नरपतिमभिगन्तुमयमुपायोभि . . . या इमे एताभि-
 र्युक्तिभिर्युक्तं तन्त शब्दं शल्व भान्ते तन्त प्रणयनेत्येता
 इत्यादि . . .

व्याख्यातु पञ्चदशविधा प्रकृता तां व्याकरिष्यामः ।

तद्यथा — करणार्थं कृच्छ्रफलाच्छित्त

व्यासप्रयोजनानुलोम प्रातिलोम सूत समद्यु जारव्या इति पि.

पुरुषाख्याना मथ संक्षेपतस्तन्नाद्याय चतुष्कप्रकरणसू.

ताणां यदन्वारव्या . . . . . द्रियमतेन बुद्धिचैष्टादी.

नां विकृति लक्षणैरुपलभ्यते, निमित्तैरित्यनेन सूत्रेण कृत्स्न.

मरिष्टरथानं समासतः उपसंगृहीतम्, तथा यथा च हेनेन.

यो निदानानि . . . . . अथवा प्रकर्षाद्भवती.

यांसो . चानुबध्न . . . . . तदा विकारादिभिर्निवृत्ति भवति.

चिराब्दाभिर्निवर्तते . . . . . तन्नो वा भवन्ति, यथो.

क्तसर्वलिङ्गवा विपर्यये तु विपरीता इति सर्वविकार . . .

. . . . . तथानिरुक्तम्, तन्नाणां तन्तः रथानमर्थप्रति . .

. . . . . धि कृत्यायम्, अद्यायौ नाम संज्ञा प्रतिष्ठितेति पदम्, व्या.

ख्यानाम — यत्पदानां परस्परतो विच्छेद . . . . . त्वोच्चारणम्.

पदार्थं व्याख्यान . . . . . र्सिद्धावविवरणं तदेतद्वय.

मप्यादौ दीर्घजीवीतीक्ष्णमद्यायं व्याख्यास्याम इति हरमाह

भगवानाज्ञेय इत्यत्रैव सन्दर्शितम् । अधिकरण . . . . .

. . . . . वस्तु प्रकृतमपेक्ष्य तदनु . . . . . निन्दितव.

स्वाधिकारानुपपत्तेः नातिस्थूलं कुर्यात् हेतुलक्षणाधिकित्वा

व्याख्या . . . . . नायथा, वा . . . . . कलज्ञानानुपपत्तेः.

ण बाह्यव्याख्यात्मक . . . . . कस्यच वायोः कुपिताः

कुपितस्य व्या . . . . . किमिति . . . . . वनानाकरणमधि.

करणस्य युक्तं व्याख्याया भवेति . इमे . . . . . यामोधि करणो.

हि नक्षत्रग्रहादिविकृतिनिमित्तमधिकृत्य . . . . .

न्यत भेषजोद्धरणकृतौ ततः स . . . . . देवयावद्भवति, —

तत्रैदं विचार्यते — किं खलु महाभूतान्यपि खादीनि धातुसं
वर्तयेवेति वक्तव्यम् तत्र प्रामाण्यात् खादयश्चे
देनाः तपः पुरुषस्मृतः । षड्धातुजस्तु पुरुषो रो
गाः षड्धातुजास्तथा । षड्धातवः समुदिताः लोक इति
संज्ञा लभः दिग्धस्य तन्नादुच्छेद्योच्छेद्यसा
धनान्युपनेयानि न्यासव्याख्यानाम अस्मिन्नधिकरणे व
र्तमानेन प्रकृतेन प्रकृतेनाधिकरणार्थेन सम्बन्धमभि
समीक्ष्य स्यात् उच्यते यथा चार्थज्वरादि
दङ्गा मिथोपचरिता सकालमृत्युत्पश्यामः । ज्वरंचोक्तः
तपेक्ष्याहग्निवेश्यः किन्तु खलु भगवन् ज्वरितेभ्यः पानी
यमुष्णं पथ मिः सम्बन्धमल
र्यव्याख्या समुपनेया प्रयोजनव्याख्यानां यत्सूत्रमभिधीय
मानसार्थक्य तिरिक्तस्यान्यस्यार्थस्य निवृत्तौ नि
मित्तभावमुपग ति यथापुन वर्तते हि
लोके भागविशेषाः तावन्तः पुरुषा यावन्तः पुरुषास्तावन्तो
लोक इत्याख्य यावद्यथा कृतयुगमेवं बाल्यं यथा तैत्ति
तथा यावन्तं यथा द्वापरे स्वेवं वार्धक्यं यथा यु
गान्तास्तथा मरणमिति न ह्यनेन सूत्रेणारब्धेन किञ्चि
पहारादृश्यते यथालोकपुरुषसामान्यदर्शनानि
मित्तभूता स्योत्तरकालं सत्या बुद्धिर्जायत इति नोक्तं
स्थात् तस्मादनेन प्रयोजनेनेदं लोकपुरुषसामान्यव्या
ख्यानप्रवृत्तं कं वैव मग्निवेशः सर्वलोकमात्मनात्मानंच स
र्वलोक समनुपश्यतः सत्यबुद्धिरुत्पद्यते यदिहितं
सत्यबुद्ध्युत्पादनिमित्तं लोकपुरुषसामान्यस्याभिधेयकं

सूत्रं नोपादिहः भावेव्यन्तोत्पत्त्यन्तासावपि तत्राबुद्धिने-
प्रतिपत्त्या भावादि नैमित्तिकस्य कृतो भावः । अनुलोमस्य व्या-
ख्यानात्मनैवानुक्रमेण सूत्रे क अर्था निबन्धनानि तेनै-
वानुक्रमेण भाव्येऽन्येऽप्यभिधीयन्ते, यथा प्रकृतिकरण-
संयोगादश्यादीनुपयोक्तुं . . . त्वान्न सूत्रयित्वा भाव्य-
मकरोत् । तत्तत् प्रकृतिरुच्यते, स्वभाव एवमादि, तथा
कारणकार्ययोन्यादीन् सूत्रयित्वा भाव्यं प्राणैषीत् ।
कारणं मिषगित्युक्तमग्र एवमादि प्राति लोमव्याख्या-
नायाऽनुपूर्व्या सूत्रे नियुक्तौऽर्थस्तामानुपूर्वी व्युत्क्रम्या-
र्थस्य भाव्यमुच्चारयति - यथा - "त्यागाद्विषमहेतूनां
समानां चोपसेवनात् । विषमानानुबध्नाति जायन्ते धात-
वस्यमाः । विषमहेतु त्यागरस्य सम-
चोनस्य च . . . द्विक्रमं प्रणीतं . . . क्रममैदं च
कृतवान् . सर्वक्रिमीणां मपकर्षणमवादिनः . . . कर्षि-
ततः प्रकृतिविधानानन्तरं निदानोक्तानां भावानाम-
नुपसेवनमत्त प्रति लोमव्याख्याने प्रयो-
ग्यामुप . . . धि कृत्य पश्चात् भूत एव संशोधयि-
व्यामिति द्वीरादिभिस्सायं प्रातरूपपादयेत् । समीरण-
र्थं चैवा क्रिमीणां कोष्ठाभिः समीरणार्थं चैवा क्रिमीणां,
कोष्ठाभिरणार्थं च, अतो निदानवर्जनिमादौ नोपाहितम् ।
निदानोपचिंतानां . . . वार्यितं प्रयोग . . . पश्यतः
सूत्रसमव्याख्यानां यत्त प्रागुद्दिष्टं तत्सूत्रस्यापि न
तुल्यमधीयते, यथा कृतवानुपूर्वी शीशिरादि शरत्पर्य-
वसाना पठिता, तेनैव क्रमेण चयप्रकोपशमाः श्लेष्मादी-
नां समुपपद्यन्ते, तेनैव क्रमेण संशोधनमुक्तवान् ।

मभ्रकाले . . . एवार्णिकमुनिष्ठे तस्मात्कश्चिन्नरवल्लु
 यथानुपूर्व्या चयादयो धीना तथैवानुपूर्व्या संशोधनं
 तत्कथामिति चयप्रकोपप्रक्षमाः पितापितादीनां यथ
 क्रमं भवत्येकैकः पृथु कालेषु भागादि स्थिते तत्ते
 तादिवा . . . कृष्टहैमानिक दोषचयं वसने प्रवाहयेत्
 ग्रीष्मकमभ्रकाले . . . चनात्यये वार्षिकमेव मिदं क
 तेव्यमासीत् । वार्षिकं चनात्यये हैमानिकं वसने ग्रीष्म
 कमभ्रकाले इत्युच्यते, इदमेवाहिरुतं क्रमभेदेन पश्य
 ति कथं कृतेति, हेमन्तादिषु श्लेष्मादिषु वाच्येऽवन्यता
 विचार्याचार्येणेनेव क्रमेण संशोधनक्रममुक्तवान् ।

माधवः प्रथमे मासि नभस्य प्रथमे पुनः ।

नभस्य प्रथमे चापि बाह्यदोषसञ्चयम् ।

तत यदनेन क्रमेण चयादीन् पठन्ति, वर्षास्वीषधयोजा
 यन्ते, तास्तारुणा . . . श्यामलं पच्यन्ते, तस्मात्पित्तं चिद्यते
 कफं चैवानुबध्यै वागमसूलमामि : आधानदुर्बले देहे .
 . . ता भवन्ति दुर्बलः । सर्वास्वित्यादि तत्ताम्लकारित्वं
 न्या भ्रान्तिहानिश्च वर्षा कालानिपिक्तस्ततो वर्षाद्यधी
 तवान् ।

केचिदनेनैतन्मविज्ञाय परिहारं ब्रुवन्ति, स्वं दो . मानाद-
 र्थमेतदभिहित . . . एवं स एवासौ आविष्यसि, सच
 क्रमस्य भेदः . तस्माद्यथोक्तं पूर्ववदधीयान . . . एतत्प्रयो-
 जनं दर्शित कालश्रुतावपि तस्य प्रयोगस्य वशा . . .
 ध्यानारव्ये स्निग्धाम्ललवण रसादेवं सूतं समवेक्ष्य आ-
 ढयं सूतसमाव्याख्या कथ्यते ।

ध्वजव्याख्यानाम ध्वजमानं सूत्रस्याथ कुलास
 यथाविपरीतगुणो देशमात्राकालोपपादि-
 ते भेषजे निवर्तने, विकारास्सा . . . संमना इत्यत्र
 विपरीत . . . भगता . . . विपरीतस्तस्य स्थापयि-
 तव्यम् सति ह्यविपरीते विपरीतामिति . . . तच्चाविप-
 रीतं सामान्यं स्थाप्यते, तच्च द्रव्यं गुणः कर्मच वृद्धिका-
 रणम्, विपर्ययः विशेषः शोऽपि द्रव्यगुणकर्मरन्वो ह्रास-
 कारणं तस्य वृद्धिह्रासकारणमेतावेति देशादीनां
 सर्व . . . शरीरं व्याकरणियं तत्त शरीरं नाम
 चेतनविष्णुमभूतं विकारसमुदायात्मकं समयेतगिवा-
 हि, तत्त चेतन आत्मा तदनुषङ्गेण तद्धर्मस्सकलो व्या-
 रव्यापनीयः, तथाप्यभोत्पत्तिवचनीये समुदायेन
 स . . . इति तस्य लक्षणं, समुदाहरणीयम् . . .
 स्थानेनान्तिविधः शोके योगः आविकार्यः स
 तु योगः करेयत्यनेनोपश्लेषण . . . नि
 विपरीतगुणैरिति गुणोपोद्घातेन गुणोन्यतलक्षणोप-
 धेयाः स्वार्थागुणादयो बुद्धिप्रयत्नान्ताः परादय इति,
 अथ कोऽय . . . इति तस्य लक्षणं समुदाहरणीयम् ।
 समवा . . . र्मिन् समवाय द्रव्य इति द्रव्यलक्ष-
 णतन्त्रार्थः शक्यो वक्तुमालयाग्निश्चतुर्विधोऽयुपपाद्यः ।
 का . . . वत्सरं संज्ञा षट्सु ऋतुषु . . .
 त्वनुषङ्गश्च ताद्विधानं कृत्स्नं रसप्रादुर्भावो रसाचिन्तया-
 च तदुत्पत्तिहेतु . . . लक्षण्यवीर्यविपाकप्रभावावर्ण-
 यितव्या स्तथा यास्मि . . . त्वयति वा तथा य-
 रिमिन् यद्वत्त्वमपपादि . . .

रवत्वयमर्थो योजिते

न्य जीभि वा निता

ब्रूमः । एवमेतत्, किन्तु यद्यमेव केवलं योजिते रित्यभि
प्रायो भाविष्यता, नान्विदमेवावश्यत् माताकालादि-
योजिते रेवं पुं तरोऽर्थः काल्पित्ये कथमिति यो-
जितग्रहणा तावद्योगमिप्रेतोऽर्थः सर्वनिष्ठानि भाविष्यति

आदिग्रहणान्तु वय

स्मानु प्रकृति बलश-

रीरा हारादयोऽपि अव

द्वि . यास्यन्ति, सोऽयमान्यार्थो

लाघवत एतेनाभिधानेन समुपा

रित्यनेनार्थः,

द्वैतं दर्शयाम्ब भव, देशादि योजिते श्व सद्यः काल्पिते श्व

स्वरसादिभि

भि सर्वकल्पना सर्वतत्त्वसम-

था दृश्यते, यथा ज्वरे वातजे वा तद् . इति कणायस्व-

रसो वा सर्वेऽवैव रसाधिष्ठानत्वात् दोषाणां ज्वरादिभि.

निवर्तकानां मन्त्रे श्व स्वरधानास्निग्धात्वात् स्वरसस्य च

गुरु . च्छीतस्पर्शत्वाच्चै तस्य चामप्रदोषकरं चा तथा

ज्वरस्यापरिचारक इति तदभावाच्चानुपशान्तिरेवास्य

स्यादित्यतीनेक इति स्वरस कल्पादिना प्रयोगः । आचार्य-

दर्शिनोऽपि श्लोकः -

न यावदाग्निः पचति दोषान्धातून् समाग्निना ।

न वा स्रवन्ति -

वा . तापज्वरं वर्धयति मानवः ।

न चैतेषां तथा लाघवौ पपानिः । यथा श्रुतस्य इति वा . वादी-

नां भेषज्यै रिति भेषजानुबन्धेन यावद्भेषजमुपयुज्यते,

तत्सर्वं प्रदर्शयितव्यम् । तत् द्विविधम् . स्वस्थस्यो द्रक्त

मात्रस्य च रोग नृत्तल स्वर-थो .

रं . रसायन व्याधिक-

रणी स्वरथ वृत्तिकरं यदुक्तं तद्भेषजमात्रियसौम्य वायव्यादि

पञ्चाविधं वान्य मानस्यातुरो रोगमसकलं चिकित्सितं समा-
सतस्तु षडुपक्रमाः पञ्च कर्माणि च विनिवर्तनी, त्रिविधानि-
वर्तनी, इति . . . . . मन्त्रार्थदर्श-

विषयता विग्रहणं कृतं मन्य थावर्तन इत्येवं वक्तव्यो भवेदिति
केचिद्विनिवर्तनी, ... विकाराक . . . . . य . . . . . विकार इति
धार . . . . . रोगेण संज्ञा हेतुलक्षण कर्मस्था-
न प्रमाणादयो . . . . . व्याः साध्यलक्षणं . . . . .

लक्षणं साध्य इति कृच्छ्र साध्ययात्यपत्याख्येयानां वक्तव्य-
मेव सिद्धा . . . . . तिसप्तविधा कल्पनेत्युक्तम् तद्यथा प्रधान-
गुणलक्षणे शीतविभव भक्त्या . . . . . रूपा तत्त प्रधानकल्पना

नाम — प्रधानस्य कल्पना प्रधानेन वा कल्पना प्रधानकल्प-
ना तत्त प्रधानस्य कल्पनानाम यथा — सर्पिः स्नेहयति क्षीरं
जीवति मधुसन्द धावित्यत गवां क्षीरसर्पिणी प्रकृष्टगुण-
त्वात् मधुच माक्षिकम् प्रधानत्वात् प्रधानेन तु कल्पना,
यथा तैलम् तैलं वा तैलमेव कृत्वोद्देक्ष्याः सर्वत तैलप्राधा-
न्यात् यथा वा गौरसो नाम यदूर्गे नवमः परिकीर्तितः ।

नतु गवामेवात्त रसः केवलमेत्युपदिष्टा माहिष्यजानि रस्ति प्र-
भृतिनमपि . . . . . तत्त रसानिरुक्ताः . . . . . प्राधान्येन तु कल्पनाव्य-
पदेशा इत्यर्थः गुणकल्पनानाम येन धर्मेण . . . . . र्थः पर्याप्त-

प्रयोजने नियुज्यमानो भवति तेन धर्मेण युक्तोऽज्ञानगुणोऽपि
रानगुण इति कल्पयित् यथा बहुना तत्त योग्यत्व मनेक-
विधकल्पना सम्पद्येति चतुर्थो यद्द्रव्याणां गुण उच्यते -
न चाहि योऽसावनेक . . . . . विदः स्वरादिकल्पारव्योऽनेन जानु-
यिद्गुणो भावितु मर्हतीति व्यवस्था . . . . . प्राप्तं खलु द्रव्यमेतत्त
बहुभि र्यथोक्तै रूपैतस्यास्य सा युता भवति यत्त नियते

३१ कम्मनादेः . . . लापवादिनः

पाण्यो गुणांश्चापि . . . विमर्शयिष्ये

कं पनादेपने यस्मिन्पाण्यो वस्ति पणयते कार्यो
सम्यगर्थेन भवनः, तस्माच्चैष्टासु परमे सति गुणतः कल्पते,
यथा — स्नेहगुणा इति उपरि सूत भाष्ये कर्मण्यपि गुणकल्प-
नामकरोत्, श्रुतां पि नानि लहुर मित्या रभ्य यावन्माजाविशे-
षतो . सरथानं च चयकृत स्नेहेन हीति यथा सूतेणु उष्ण-
न्तीक्षण मित्या रभ्य यावद्दीपनीयं विषमं च कृमिघ्नं चोपादि-
श्यते, कफात्पित्तमधो भाग इत्यादिभिः गुणसङ्ग्रह इति .
यथावा — तृप्तिराहार गुणानामिति सर्वथा प्रज्ञांसां गुण इ-
ति वदति, लोक कल्पना नाम — अनुपरिष्टस्य विधेः कण्ठ-
न्ये यत्किञ्चित्सूत्रावयवं परिगृह्यार्थः कल्पयते, यथानय-
तन्ते किञ्चित्कालमृत्यो रकालमृत्योर्वा लक्षणं प्रणीतं तत्तु
लेशत उपनीयते, यदिहि नियतकाल . . . मायुरिष्टमु-
पपद्यते, उक्तं हि भिषग्भे जलपानान्न गुरुमिति द्विषश्च ये
वशागाः सर्व एवैते बाधन्याः सम्पानेन इत्यत द्विषश्चेति . . .
शब्दाद्यान्ये तान्यस्माच्छ्रुत्वा कात्पूर्वाण्यरिष्टानि यानि चोच-
राणि तानि सर्वण्येव समुच्चिनीति, समवर्तीति . कालमृ-
त्युरिष्टः, इतरस्स समवर्त कथिते जीनीयाच्छिव्य इति स्वाभि-
प्राय विद्वरणार्थं मुपन्यस्तवान्, सगुणोपपन्नो वा ह्यमानोप-
पन्नो वा कलङ्कन प्रमाण क्षयात् देहावसानं गच्छति, तस्य च स्व-
प्रमाणक्षये सङ्गः . . . पूर्वसंपाण्युत्पद्यन्ते, भेदाश्च कल्पानि,
तथानियतायुषः स्वप्रमाणक्षये त्वरिष्टौ त्वानि र्थं थाच — स एव
द्वाराधिष्ठितत्वाद्विषमपथादपथादक्षचक्र प्रसङ्गात् .

इत्यारभ्य यावदन्तराव्यसनमापद्यते, अनुत्पन्नेषु पूर्वकर्म-
 णु तथा अनियतायुषा विनारिष्टोत्पत्तौ प्राणा निरुध्यन्ते.
 आह - यदि पुनरनियतायुषोरिष्टप्रादुर्भावपूर्वकर्म-
 मरणं कल्प्यते, कथं सति दोषः स्यात्. उच्यते. यद्यय-
 मनियतायुः कल्पन्ते सांवत्सरिके. मासिके वारिष्टे
 शुभग्रहेभ्यः. निरन्तरमासादधाति. निरन्त-
 रं. प्रसहिष्यति. अनियतायुषोऽयं धर्मः. ससम्य-
 गुपचारादायुषानुनिवृत्तिं विषमहेतुपचाराद्भृत्युः.
 तथा ह्यनियतायुषोऽधि कृत्य रसायनान्युपादिष्टानि
 तदुपयोगाद्ययं बहुन्यापि वर्षशतानि वर्तन्ते, नियता-
 युषस्तु न वर्षशतात्परेणास्मिन् युगे जीवितमुपपद्यते.
 आह - इदं तद्विरोधस्येति वाक्यं यद्यनियतोऽप्युषो विना-
 रिष्टं कल्पते, मरणं मरणं नापि तन्नास्ति, यन्नारिष्टपुर-
 स्सरं उच्यते. नियतायुषोऽयं धर्मः. तदुक्तं न तन्मर-
 णं, नियतायुषो यन्नारिष्टपुरस्सरं रथस्यैव विनाशो भेद-
 शाकलोत्पत्तिरिति, अविशेषोक्ता हि संभवान्प्रतिपत्ति-
 ज्वरन्तु पुष्पसूत्रवत् केशश्मश्रुतरवादि कल्पनाप्रसा-
 धनादिवद्वा. इज्जितकल्पनानाम्. अकथयंस्तन्तु कारो-
 यावदर्थं दर्शयति, भावतो यथा. सर्वविद्यारथानारब्ध-
 स्तन्तोऽस्मिन्नुक्तः. कर्णोऽपि पाठेन प्रक्षेपादवगम्य-
 ते, यदादानं तपो यत्ता इत्यनेन, श्रुतेरुपग्रहः उपकरणानि
 पर्ये. तीति. कृषिपाशुपाल्यनाणिल्यराजोप-
 सेना इत्येतेन वार्ता. शास्त्रोपसन्दर्शनं देवगोब्रह्मणगु-
 रुवृद्धसिद्धाचार्य. वेदेवमादिना रमते रथ्याहारः,
 धर्मार्थकाममोक्षाणां हितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने

प्रथमेन न न्यामित्यर्थः । विद्योपयोगः नाविच्छेदोऽन्तस्वरं नाविरथि-
 तपदं नातिदूरं नातिविलम्बं नात्युच्चैर् ~~न~~ गीतिनीचैः स्वं-
 रैरद्वययन . . . दित्यद्वययन शिष्टाविरोधः द्रव्याणां कल्प-
 विधानोपदेशात् कल्पः अनवपातिनशब्दमकष्टशब्द-
 मित्यनेन न्याकरणीयदेशः पश्यं . . . नापि तन्ताणां तन्ता-
 मिति निरुक्तसंग्रहणम् । पुष्य हस्तश्रवणाश्वयुजानामन्यतमे-
 न नक्षत्रेण योगमुपगते तथा न ले मुहूर्ते नागवल्गामूलान्यु-
 द्धरेदिति ज्योतिष्टोमयनोपावर्तनमिति यत्पदमातमातस्य
 ग्रन्थस्योपदेशात् स्वच्छब्दो विचितसंप्रवेशः यथा बहुविध-
 मिदमुक्तमर्थजालं तथा दीर्घजीवितमन्विच्छन् तथा बहुच्छ-
 दीरं गिरिवरसारमेवमादि सामान्यादीनामुपनिबद्धात् तर्का-
 वरोधः पादमार्गः पादाभिधानाच्च हेतुशास्त्रनिगमनं विक्षे-
 पकालाद्भावानां कल्पः शीघ्रतरोत्तरः यथा तेषां स्वभावोप-
 रमः सदैत्यनेन बौद्धं प्रवचनमुपहितं तिलोक्तदोषः . . . नोः
 मुमुक्षुरिति मोक्षमार्गः सन्दर्शनमेवादि चान्य . . .
 मातमात्रायाभिप्रायस्य सूचकमपीदं योजयितव्यम्-
 विभक्ताविभक्तकल्पनानाम् - सङ्क्षेपौक्तस्यार्थस्य सतो य-
 रथ विभुत्वं तल्लक्ष्यते तस्य विस्तरः कल्प्यते यथा हेतुलिङ्गौ
 णधज्ञानमित्येतानि त्रीणि पदानि सूत्राणि समानतरे एतेद-
 वच्यविस्तार्यमाणं कुत्स्नं तन्तं भवत्येत . . . यत्पदं शास्त्रं आव-
 द्येतुम्याधीमां प्रेरणजनको वा तेषां वा . . . विनास्वादध्यानुवृ-
 त्तेर्वा तथा लक्षणं स्वस्थानां चामयिनां चेति . . . भाक्तिकल्पना-
 नाम - यत्तदिति कल्प्यते, उपचारमात्रेण यथा - आयुर्वेदो मृता-
 नामिति, आह कल्पनानाम् - यस्य हेतु रनुष्ठाने शक्येतार्थस्या-
 स्मादि धैर्यमिधातुं केवलमाप्तवचनं प्रमाणीकृत्यानुभूयते,

यथानुच्छिद्य तृणं न भूमिं लिखेत् एतस्मादिति न ह्य-
 रिजिन् शक्यते हेतु राविद्वक्तुं कल्पनं करणमनुष्ठानमित्य-
 र्थः, एतन्निशानि रात्रय इत्युक्तम्, तत्रैव वक्ष्यमाण-
 रात्र्याः आदिलोपादयः स्वनाशितेयमिति, तद्यथा आदि-
 लोपेन मध्यलोपेनान्तलोपेनोभयलोपेनादि मध्यान्तलो-
 पेनोपधालोपेन वर्णोपजननेन ऋषि . . . षि . नतनाशी-
 तं तन्त्र . . . या प्रकृतेन समानतन्त्रप्रत्ययेन हेतुहेतु-
 कर्मणः कार्यकारणकर्मधिन विपर्ययसि शब्दान्तरेण प्र-
 त्ययधर्मेणोपनयेन संभवेनेति, तन्नादिलोपोयथा -

"अथ जगत्तदन्तरालाग्राम्यान्पुनः प्रशमां इत्यत्र स . . .
 अथवा चयः प्रकोपप्रशमाः प्रचयप्रचयप्रशमा इति, स्या-
 चार्यस्याभि प्रायमा उत्तरयोः प्रकोपप्रशमयोः समप्राधान्या-
 त्प्रशब्दस्य प्रशब्दप्रकर्षणाच्च, शारदि श्लेष्मणोऽनुबन्धः,
 प्रदक्षिती भवति, वसन्ते वात पित्तयोः वर्णसु पित्तश्लेष्म-
 णोः, प्रकर्षवाची प्रशब्दः शारदि पित्तप्रकर्षेण कुप्यत्यन्तः
 श्लेष्मा ।

एवं यथावं भवं श्लेष्मादिषु वसन्तादिषु मध्यलोपोयथा -
 "अदिग्धाविद्धमाक्लिष्टं वयस्स्थं स्यात्प्रचारिणाम्" अतर्वि-
 षादिग्धमित्ययमर्थो वाच्यः, विषशब्दप्रलोपः कृत्वा,
 अन्तलोपो यथा - सर्वास्तेऽपि वीतमारुता इत्यनेन शब्द-
 लोपः, सर्वेऽपि वीतमारुता इवेत्यन्तार्थः, निवाच्यः स्यादनु-
 वलो धातुस्नेहवर्ज्यस्त्ववातिलक्ष्मिति प्रशब्दोऽतल्लोपो
 दृष्टव्यः । उभयलोपरन्तु अदिमध्यलोपोयथा - रसभेदा-
 धिकारे षड्भूते लवण तिक्त कषायाम्ल लवण कटुकानि.

तत्कषाया इत्यादि मध्यस्य च मधुरस्य मध्यस्य लवणस्य

लोपः, आद्यन्तलोपो यथा - उन्मूललवणकटुककान्तिकाः.

अन्ताद्यस्य मधुरस्यान्यस्य कषायस्य च लोपः। मध्या-

न्तलोपो यथा - मधुरलवणकटुककान्तिकाः, अन्तमध्य-

स्यान्यस्य कषायस्य च लोपः, आदिमध्यान्तलोपो य-

था - द्विरसैति, उक्तमन्मूलकटुककान्तिलवणकान्तिकइ-

त्यन्ताद्यस्य च मधुरस्य मध्यस्य लवणस्यान्ययोश्च

तिक्तकषाययोर्लोपः। उपधा लोपो यथा - पञ्चरसेन

मधुराम्ललवणकटुककषाया इत्यलोपान्यस्य तिक्त-

स्य लोपः। अन्यात्पूर्वोऽभाव उपधासंज्ञेत्युक्तम्। अस्माच्च

कषायान्तिक्तः पूर्व इति वर्णलोपजनने यत्तानुक्तो

गन्धे वर्णः उवाचार्थेण पञ्चानव्याख्याकाल उपजानी

र्थो विधीयते।

यथान्तिरात्तं यावद्दद्यात् पञ्चाहं पञ्चाहं वापि सर्षपा

न्तस्नेहेति संयुक्तं वा वर्णाः उपजन्यन्ते, ऋषिभिरिष्टं च

नाम यदृषिकैः ऋषिपुत्रकैर्वा असमाहितमनस्त्वादशा-

कृष्णक्या वा वर्णान्यत्वं कृत्वोच्चारितं किञ्चिदेव पदं जातं

तत्प्रत्ययात् प्रसिद्धं तथैव लोके प्रयुज्यते। यथा -

लोम रोमं पुरोडाशं पुरोडाश एवमादि। तन्तद्गीतो नाम - य-

त्स्मृतकारात् द्विष्यन्त्युत्पत्त्यर्थं स्वयमेव सन्देहात् प्रवर्त्य

पुनर्व्युदस्यन्ति, यथासंबन्धाय श्रुत्वा कथं भविष्यामः, इतश्च्युता

न वेति स्वयमेवोत्पाद्य सन्देहमुत्तरत्त पुनर्निवारयन् आत्मा

मानुः पितृव्यिस्त्वोपत्यं च यदि नित्यं चरेत्स एवमादि।

तन्तसंज्ञानाय तत्कारिणश्चिदर्थे सन्देहे व्याख्यायमाने स्वतन्त्रो-

र्वित्तोदमुदाहरणम्, तत्प्रधानं नार्थमुपादीयते, नव-

ज्वरे दिवा स्वप्नौ नाभ्यङ्गे न च मेथुनम्* इत्यन्तस्वरसादेः.

कीच तत्रातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥

यथाविधस्य कषायस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, आह - किं भोः
 स्वरसाद्यास्वापि कल्पनास्वास्ति कषायशब्दः, श्रुतशरीतः पा
 कषायश्चेति, तथान्येषां च शीतानां यथात्नाभमौषधा
 नां कषायं कारयेत् । ततो मा भूत् कल्पना प्रतिषेधः प्रत्ये-
 कदेशः प्रतिषेधः, अतो विहितवान् यः कषायः कषायस्तु
 सर्वज्य स्तरुणे ज्वरे कषायद्रव्यैः हरीतक्यादिभिः यः कषा
 य इति कथं वासो गम्यते । नायं कल्पना प्रतिषेधो द्रव्यैकदे-
 श प्रतिषेधः यथोपपत्तिः न वज्वरे मद्योक्ते पैत्तिके वा य
 शीतल मृत्तिका कैः श्रुतमिति प्रकृते तत्तत्प्रकृतं नाम प्रस्तु
 तं यथा क्षारः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलादि कण्टका इत्यत
 विशिष्य क्षीरशब्दे गमिहिते प्रकृतमौद्भिदं गणमभि स-
 मीक्ष्य स्नुह्युर्कादीनामेव क्षीरमिति निश्चयः, न भ
 दीनामेव क्षीरमिति शिमान्तान्त प्रत्ययेनाम, यत्साध्यस्य
 कस्याचिदेवार्थस्य साधनायानुपलभ्यमाने स्वतन्त्र प्रत्यये
 समानेभ्यस्तन्नेभ्यः प्रत्ययो विधीयते, समानेभ्य इतिभि-
 यः प्रकृतन्नेभ्यः प्रत्यय इति उदाहरणं यथा - तिः पक्षस्य के-
 शश्मश्रुरौमनस्वसंहारयेत्, तत्तत्मासं पक्ष इति वर्जयन्ति,
 तत्तत्सा . . तिः केशादीनां हरणं कर्तव्यम्, आह - कथं नाम
 मासः पक्षे भाविष्यति, यथानुपक्षदर्शिनोऽधमास इति
 प्रवृत्तिस्मृतिः न तत्तान्येन (कल्पनेन पक्षः आह - एवं सति
 अतिप्रसङ्गः संप्रपद्यते, संवत्सरस्य पक्षः षण्मासास्ता-
 भ्यां वत्सरत्वं . . पतत्यस्यां च कल्पनायां संवत्सरेणात्त
 केशादिसंहारं कथं वा ज्ञेयमेवं कथं . . भूतेषु प्रतिमवादि-
 ष्ट यं कथं नीयम्येत)

प्रवृत्तिः किंचिद . . वचनायेगमर्थं प्रत्यायितार इति,

उच्यते, तथैवाध्यामासः पक्ष इति कल्प्यते, पानिनाभ्यां
 ताभ्यां मासत्वमिति कृत्वा पक्षो यथा द्वाभ्यामर्धमासभ्यां
 मासत्वं पानिन्येवमुक्तौ ऋतुत्वं च भ्यां मासाभ्यां पानित-
 स्तन्मासः . तेनैव कल्पनेन पक्ष आह- एवं सत्यमिति.
 प्रसङ्गः संपद्यते, संवत्सरस्य पक्षः षण्मासान्तराभ्यां व.
 त्सरत्वं स्तपतत्यस्यां च कल्पनायां संवत्सरेणात्त केशा-
 दि संहारं कथं वाज्ञेयमेवं कथं . . . भूतेषु प्रतिवादिष्व-
 यं कथं नियम्येन, मास इति ततो निश्चयार्थं व्याख्यापि-
 तं क्षारपाणि प्रणीततन्ता दुदाहरणमुपदधाति, मास-
 स्य केशादीनां संहारयेत्, तेन दशरात्रे केशादीनां संह-
 रणं प्रसिद्धम् । परतन्तप्रत्ययानामयस्यार्थस्य प्रसिद्धये
 अन्यतन्ता दुदाहरणं शक्यते, अभिधातुमनभ्यस्येभ्यो
 भिषक्तन्तेभ्यस्तद्दे परतन्तो दाहरणं कल्पन्ते, यथा-
 त्मेन्द्रियमनोर्थानां सान्निकर्षात् प्रवर्तते,

त्यक्ता तदा त्वेया बुद्धिप्रत्ययः . निरुच्यते,
 अन्तर्चोदनां वा कुर्वन्ति . तन्ते खल्वस्मिन् शब्दो विव-
 र्थसंज्ञानमुपहिता "अथ शब्दादयो ज्ञेया गौचरा वि-
 षया गुणाः । न च त्मेन्द्रियमनोभिर्द्रव्यैस्सह सान्नि-
 कर्षो गुणानां युज्यते, शब्दादीनां किंचान्यत् सान्निकर्षो
 हि संयोगः, स च गुणः परादिगुणमध्यगुणपाठाच्छब्दाद-
 योऽपि च गुणास्तार्थगुर्वादयो बुद्धिप्रत्ययान्ताः परादयः
 गुणाः प्राप्ता इति गुणाश्च न गुणाश्चा इत्युदितं, तस्मा-
 दस्ति सान्निकर्षोपपत्तिः, तं चाकर्मण्यस्य गुणानि, यस्माद-
 धीतवानेवं गुणैर्द्रव्यैरेवं प्रभावैश्च कर्मभिरभ्यस्यमानै-
 र्वीर्युः प्रकोपमापद्यते ।

तत्तद्रव्यं गुणैस्तद्वद्वदितं न कर्मण्यथा एवं गुणैर्द्रव्यैः क-
र्माभिश्चैतांश्च भक्षितैः पञ्चकृत्यः सान्निर्कर्षाभावान्बु-
द्ध्युत्पत्त्यभावः ततः परतन्तादयश्च सिद्धयेऽर्थस्योदा-
हरणमुपादीयत इति, अर्थयानिद्रव्यगुणकर्म स्वतो द्रव्य-

मर्थइति कृत्योपपन्नः संयोग इन्द्रियेण गुणक-
र्मसु तसंयुक्तं सन्नेतेषु शानुक्त्य धीते, अज्ञानमिति, एवमे-
व द्रव्यगुणकर्मयो र्योज्यम्, तद्यथा - द्रव्यगुणान्न वा तादि-
भिः संयोज्यमर्हन्ति, द्रव्यगुणयो रसंबन्धात् असति च सं-
बन्धे शमन कौप नयो रनुपपत्ति स्तेन शमनक इति परत-
न्ता प्रत्ययेन परतन्ता प्रकौपने संयुक्तं समवायान्बलं क-
ल्प्यते, अग्न्योष्णवत्तद्यथा घटो न संयुज्यते शिस्तत-
स्तत्समवेतमौष्ठ्यं प्रथमादि रक्तादिना ददति, तद्दक्षरार्थः,
प्रामाण्येनेत्यर्थः, तद्यथा लोका भवन्ति वाचकाः देवदत्त
प्रत्ययेनेदं कृतं तस्य चायमर्थो देवदत्त प्रामाण्येन कृतमि-
ति, एव मिहापि परतन्ता प्रामाण्येन सिद्धिः, परतन्ताः प्रत्य-
येन सिद्धिरिति परिग्रहणे सति हेतुहेतुक धर्मो नाम यो
हेतुहेतुकैर्न वर्ण्यः, यथापि न . . . सारीयस्वतां क्रिया म-
त्वा समश्नुते, "पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम्।

रक्तानि सारं कुरुते रक्तमाशु प्रदूषयेत् ॥

तत्तत् रक्तानि सारो हेतुकः तस्य हेतुः पित्तो द्वैकः, ततस्तेन हेतु-
केन रक्तानि सारेण हेतुर्गम्यते, पित्तमस्यादि प्रदृष्टं यथा कुष्ठ-
विशेषे दोषा दोषविशेषेः . . . कुष्ठानुज्ञायते ते हेतुः तत्त-
दोषः कारण कार्यरोगस्सन्नेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्य-
मानः कार्यसंज्ञयानि दिष्टे भवन्ति।

कार्यकारणसंज्ञां वा कार्यतत्तत् कार्यसंज्ञां च

अप्रकृतिशब्दविकारशब्दचलभन्ते गुले शस्तकर्मः
दित्यधिकृत्य दोषीयति, सूते हि क्वाश्वासारुहचोपजा-
यते. अतजलौदरस्य व्याधेरुत्पत्तौ कारणं दोषाः।

उक्तं हि - सर्व एव निजाधिकारा नान्यत्त वातपित्तकफे-
भ्यो निवर्तते. कार्य तु जलौदरमित्यन्त च स व्याधिरुदकं
कारणं संज्ञया निरुच्यते. चतुर्विंशतिक उच्यते. तत्त चतुर्विं-
शतीनां धातूनां अयमनुक्रमो मनो देशेन्द्रियाण्यर्थः, प्रकृ-
तिश्चाष्टधातुकः, किमन्य 'श्च' व्याख्याय देशेन्द्रियाणि
चार्थानां च भाव्यं कृत्वा ततो नन्तरं रवादीनि वक्तव्यानि
करमात् . . शब्दान्यनन्तरमभि प्राप्तिरभिधानीया.

तस्मान्च रवादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारः, तथाष्ट स्तरमा-
त् रवादीन्युपदिश्य बुद्धिरुपदिश्या. सचायमाचार्यो व्या-
ख्याय शब्दादीन् रवादींश्च बुद्धि . . तानुपदिष्टवान्।

अतस्तन्तु युक्तिकाराः - प्रयोजनं वान्व . . . नि,
बुद्धि मिन्द्रिय व्याख्या प्रसङ्गात्. मनो व्याख्या प्रसङ्गाच्च।
पूर्वतरमभि भूतवान्कः प्रसङ्ग इति इन्द्रियोभियहः कर्म
मनसश्च निग्रहः ऊहवितर्कश्च, ततः परंबुद्धिः प्रवर्तते.

इन्द्रियेणोन्द्रियार्थो हि मनस्तत्त्वेन गृह्यते ।

काल्पितो मनसा . . द्विगुणतो दोषतोऽथवा ।

जायते विषये तत्त या बुद्धि निश्चयात्मिका । इति,
तदनेन प्रस्तावेन रवादिभ्यः शब्दादिभ्यश्च पूर्वापरसूतयितः
व्याकरणवृत्तिरुक्ता, रवादीनां . . . शब्दादिभ्यः पूर्वतरमुप-
देशः कृतः. रवादयो ह्यधारगुणानां शब्दादीनां न ह्यश्रयादृते
रित्येतिराश्रयाणां गुणानामस्ति चित्तवत्।

यथाचिन्नस्याश्रयिणो नाश्रयान् पादौदे विनास्थितिर-
स्ति, तद्वच्छब्दादीनां गुणानामिममर्थमदर्शयन् पूर्वमुक्तवा-
न् महाभूतानि रवं वायुरर्कः कफः क्षितिस्तथा, शब्दः स्पर्शः
अरूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणः । स्यादन्तर्गतेन स्वादयः पूर्वं
पारे स्मृतयितव्यास्ततोर्थ इति, तन्न वास्तवप्रकृतिश्चाष्ट-
धा तु कीर्तिता, तन्नाथानामनवरर इति, तस्माच्चथान्या-
समेव साधुशब्दो न्यत्व . . . मयमर्थान् पर्यायशब्दैः कथ-
यान्ति, सूत्राणां प्रणेता रो यथाहेतुनिमित्तमायतनं कर्ता
कारणं प्रत्ययो निदानं समुत्थानमित्यर्थान्तरं तत्त प-
र्यायाणां विशेषवचनेन पुनरुक्तदोषं परिहरेदिह खलु
हेत्वर्थमिधा यामपि निमित्तादीनामन्येन परस्परतो वि-
शेषाद्भव्य . . . यथाद्रव्यसंज्ञादविशेषे सत्यग्निवा-
युदं कृथिवीनां कार्याति कृते विद्यत इत्येव विशेषस्त-
था हेत्वर्थानुगमाविशेषेऽपि सति निमित्तादीनामन्येव
विशेषणमस्वकार्यकृतं तत्त हेतुस्तावत् गुरुमधुरकटुक-
त्ववर्णोदज्ञेयः । तस्माद्विनोतीति हेतुवर्धयानि दोषमस्था-
नान्तरं वा गमयानि हि शब्दः खलु, हि गतो ब्रह्मो पश्यति
द्वितीयमपि . . . गुरुमधुरकटुदो हेतुजाते लक्ष्यते,
तस्माद्गुरुमधुरादयो हेतव इति, निमित्तं नाम यद्वि-
मूलं गुणमेषामादानं गुर्वदीना . . . मिहेतवो . . .
तन्नो गुर्वदयो विनोपयोगेन वातादिकोपनसमर्थाः स्युः,
आह—अथः किं पुनरेषामाधाने गुर्वदीनां निमित्तं भवतीति,
उच्यते—लौक्या लोभो रागोऽहंकारो, तत्त लौक्या तावत्
अयमहितान् गुर्वदीनां हारयति, तथा लोभादस्यायं धन-

तथासास्त्रिद्यं तद्यथासौ नैवर्तमानः पश्यस्याहारस्यास-
न्निहितत्वात् द्रुधासमुपपीज्यमानो गुर्वीदीनः विकृद्भान् हि
तान्वासमुपयुङ्गे, तस्यादाने गुणस्याभ्यवहारस्य तान्नि-
मित्तं कल्पयते, उनायतं नाम यदाशित्योत्पद्यते, व्याधयः
तस्याश्रयः आधार आश्रयतनमिति पर्यायाः, तच्च द्विविधम्
शरीरं मनश्च वचनं हि-

शरीरं सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तदधिष्ठानो हि दोषो रोगाणां न को भवति ।

अन्यथाधिष्ठानभावाच्च न कुर्याद्भोगम् न वा क... नि-
शायव्रजेत् कर्ता पुनरिहोपयोक्ता कस्माच्चानुमिताय-
सनेऽवपि हि सत्सु यद्यसौ दुष्टश्चैद... नोपाददति,
न जानु... दिमे समुपपद्येरन्नामयाः कर्तव्यं तु वातपित्त-
श्लेष्माणः कस्मात् करोतीति कारणमेतच्छाया वातपित्तादिष्वेव सं-
भवतीति खलु तथा कुर्वन्नि दुष्टाः प्रत्ययास्तु देशकालवय-
दथ... दूष्यधातुहतयः कस्मादर्थस्य हि प्रत्ययत्वात्
प्रत्यया इत्युच्यन्ते। एते च विकारारण्याना मर्थाना मप्रत्यायका
भिष्यञ्जकाः ज्ञापकाः प्रत्याख्याता ह्येतानस्यु राङ्गः निश्च-
येन दीयतेऽनेन व्याधिरिति निदानम्। निश्चयेन दीयन्ते कर्मणो
न खलु समीपे हेतो शुल्कादौ निमित्ते लौल्याः सास्त्रित्वालो-
भादौ वाग्रन्तरे न च स्थानारण्ये कर्तारि वीपयुक्त संज्ञे कारणे दो-
षः संपद्यते, प्रत्यये च दूष्यकालादि परिश्रंरण्यान् जातोऽव-
श्यं रोगः, कर्म तु नान्यतं निश्चयेनैव यमय दान्ति यत्तत्स्व-
कृत मपरिहार्य मविनाशो वीध्वं देहि कमेव मादि समुत्थानं चा-
यः प्रवृत्ति मे... र्यतः पूर्वविकाराः प्रवृत्ताः यदि प्राक् प्रवृत्ति
हेतु रधर्मो नाभविष्यत् ततस्तानि प्रजाद्वरीशानि हीनगुण-

पाठे यवज्ज्वरादिभिराक्रान्ता नि नरबल्वन्यत्वेपि ज्वरो रक्षा-
 दिहेतुसौवना दुत्पत्स्यति. तस्माद्यतः प्रभवति यत्तस्मिन्निष्ठ-
 ते तत्समुत्थानमेवं च कृत्वा विकार प्रादुर्भावे यदपि तन्मूलं
 क्वस्तदपि परिग्राह्यं न केवलमासन्नमेव तदेवं व्याख्याका-
 ले पर्यायाभिधानेऽप्युविशीषाः समुपादेयाः। वर्णयामि धाने
 नेदं प्रयोजनं कथं स्वाभिस्तंज्ञाभिर्बहुप्रकाराभिस्तन्ने
 सुरवमेव संव्यवहरेयु रदथाहारः. एतान् हेतुधर्मान् विवि-
 धान् विजानीयुः. माच परैरुच्यमानैर्वैष्णु पर्यायान्तरैर्णु मो-
 हं गमैयुः. उक्तं च —

पर्यायवचनं द्युर्थं विज्ञानायोपकल्पते ।
 विशिष्टार्थज्ञानाय तथैवोदाहृतं नहि हेतुवादिनः एवमेव नि-
 मित्ताय तानादयः इत्यर्थज्ञानाय प्रत्ययः. मीनामयो येन
 सहेतुधर्मोपपत्तिमात्रेण केनचित् हेतुना नन्यपदिश्यते,
 यथा देवर्षिपितृगन्धर्वदयः उन्मादस्य हेतव उक्ताः. वचनं
 हि देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तं न च त उन्मादकर्तृत्वे हेतवः. कस्त-
 ॥ अयसौ हेतुरिति उच्यते. प्रज्ञापराध इति स्यात्. कथमेत-
 द्भ्यते. न देवादयो हेतवः प्रज्ञापराध एवेत्याचार्यनिशासना-
 त्. आचार्यनिशासनं हि प्रज्ञापराधात् . . . तं देवर्षिपितृ-
 गन्धर्वयक्षराक्षस पिशाचगुरुवृद्धसिद्धानवमत्याहितान्या-
 चरत्यन्मद्वा किंचित् नहि तमुपहृते देवादयः कुर्वन्त्युन्म-
 त्तस्तथान्येवमेव गन्धर्वा नापि शाचराक्षसाः नवान्येस्त्व-
 यमतः . . . एणुपल्लिश्यन्ति मानवम्. यत्वेन मनुवर्तन्ते किञ्च-
 मानं स्वकर्मणा ।

न तान्निमित्तः किन्नोऽस्ति न ह्यस्मिन् कृतकृत्यता ।

इत्युक्तम् तस्मात्प्रत्यय धर्मोपपत्तिमान्नाद्देवादयो हेतुकच्ये
 प्रज्ञापराधाद्यलभौलोहेतुः, तत्समुत्थापितंच कर्म प्रत्ययमा
 तं देवादयस्तु यस्माद्भ्यपदिशतस्मिन्न हिताव
 द्युक्तो निर्दिश्यते, तथा मण्डले जीतरूपस्य तस्याएवपयःश्री-
 तम्। अपत्यजननं सिद्धमित्युदितेन चाभिज्ञाक्यम्, परि-
 माणेन मण्डलेन पयःश्रावयितुमस्मिन्नेन श्रपणीकृतोपत्य-
 न्नेन देतत्तल हि हेतुः, श्रापणोपि पयसः परिमाणमण्डलं प्र-
 त्यय धर्मोपपत्तिमान्नेन केन चिद्देतुरिति कुत्वोक्तं किं पुन-
 स्तत्प्रत्यय धर्मोपपत्तिमान्नेन मण्डल परिमाणयुक्तेन हि जात-
 रूपेण समंपयःश्रुतमुत्सहते, पत्यमाधातुं नान्य परिमाण-
 वता जातरूपेण, ततस्तस्यापत्यकरणार्थस्य पयसस्सन्ति,
 तस्मिन्परिमाणे श्रापणमारभ्यते, नास्ति तस्मान्द्रव्यगुण-
 कर्म प्रभावसामर्थ्यं, यद्येवं सति संभवति तत्कृतश्च कर्म-
 विज्ञाप्यस्ततोभिनिष्पद्यते, अपत्यजन्म विनान्यथा सूतका-
 रमतप्रामाण्यात् तद्द्रव्याणि द्रव्यप्रभावात् गुणप्रभावाः प्र-
 त्यगुणप्रभावश्च कर्मकराणि भवन्तीति व्यवस्थापितम्, त-
 स्मादन्यास्मिन् सति श्रापणं श्रापणो हेतुरिति, उपनयो नाम पूर्व-
 सूतप्रस्तावेन यत्तान्यत्प्रकरणमुपनीयते, यथा यजुःपुरुषो-
 न्य आहाराधिकारप्रस्तावे न्न पानासवाश्चतुश्शीतिरुपदि-
 ष्टाः आहारे सत्यवश्यं पानव्यमिति।

यथावा रक्तवाहिनां श्रोतसां प्रश्लेष्णेण मदमूर्च्छा य-
 सन्यासा उपनीता इति। संभवो नाम एषामर्थानां, मनुपदिष्टा-
 नामप्युपर्याग्यारव्याकाले स्निता व्याक्रियन्ते, यथा भीक्ष्ये
 परस्परसंक्षणे च संज्ञां प्रति ता भवान्मुत्पत्तिताक्षमित्या

रुध्य यावदाकृण परुष नरव नयन वदन त्वच पल परुष रनपद-
रिनिं चातला नुशयं वानेनापस्मारं न विद्यादिनि वानापस्मा-
रिणा लक्षण मभिद धाति, अत चाकृण परुष श्याव नरव-
नयन वदनामीति वायोः कर्माचष्टे, तद्यथैवं सम्यक्कर्मैव नृ-
दां सादयो एतस्तेऽपि ह्यपस्मारे संभवन्ति. कस्मादिति.

यत्त वायुव्याधिं जनयति तलावश्यमनेन स्वयं कर्मक-
र्तव्यमुक्तं हि एवं विधत्वाच्च कर्मणोऽपि स्वलक्षणमिदम-
स्य भवति. तन्न शरीरावयव माविशत इति स्याद्विचारणा
यद्यप्यनियमः कस्मात्तर्हि वानिके वामयेषु सर्वाणि वार्य
कर्मण्यात्मानुरूपानि वानोपलभ्यन्ते,

उच्यते - यस्मान्नेपां सर्वविकारेषु युगपदुत्पत्तौ नैयम्यम-
स्ति. कथमेतदेवमित्यस्माभिः समर्थनीयमिति ब्रूतम् -

यस्मादात्मरूपस्वकर्मविकारे व्याप्तवान् यदुपलभ्य तद-
वयवं वा विमुक्त सन्देहो वा विकारमेवं व्यवस्थान्ति कुशलाः,
तस्मादवयवग्रहणात् सिद्धमेतन्न सर्वेषां कर्मणां सर्वास्मि-
न्नस्ति जन्मेति । विभवो नाम यत्प्रवृत्तं प्रकरणं वा विविच्यमा-
न मर्थस्य व्यापकत्वात् सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते .
यथा शरीरवृत्तिहेतु व्याधि कर्म कार्यकाल कर्तृकरण-
विधि निश्चया दश प्रकरणानि तानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते, त-
न्नेनेत्याचार्यः प्रतिजज्ञे, विभवः . . नाया श्वास्या श्वायं प्रति,
विशेषः . . अयं व्याख्याया विभवो भवति, न तु विनैव व्याख्या-
या पठ्यमान एवेति. सप्तदश . . न्यानि नित्यरक्तं तद्यथा ता-
च्छील्य सवयवो विकारः सामीप्यं भूयस्त्वम् प्रकरो गुणगु-
णि भावः संयुक्तो तद्दुर्मितारथानं . . मताद्यर्थं सग्रहचर्या-
कर्म गुण निमित्तता वेष्टा निमित्तता म

तत्तत्ताच्छान्त्या नानयः कनेन भिद्ये धमेसा दृश्येन युक्तौ भावः

तच्छब्देनोच्चार्यते. यथा तृष्णः स्वः सुखदुःखानां कारणं पु-

नरुच्यते. अनेन स्मृतकारेण पञ्च तृष्णा स्वंग्रहेण प्रदर्शिता

वानपि तत्रैव क्षयोपसर्गमिकाः. स्याद्वेदत इत्यावर्त-

यितव्याः. कथमा तृष्णेति संज्ञा प्रतिज्ञाता. नात्यस्य व्या-

धेरित्यत समर्थयामहे. ध्यात्वर्थसंभवादा स्वयं स्वत्वयच्छ-

तोरस्यार्थो तृष्णतृष्णविपास्त्यां स आस्वेनोपपद्यते.

नान्यारमिन्नदेहाभि स्वरूपकान्तरस्य जन्तो रूपतत्त्वमाना

तु स्रोतस्तः समुच्छुब्धहृदयकर्णतालनासिकोष्ठप्र-

देशस्य शिथिरमुदकमनवरतं पानमिच्छाप्रवर्तते. तस्मा-

त्पानप्रार्थनादि यत्त दृष्टेत्युच्यते. तदुर्मसादृश्याच्चेयमप-

नयोः सुखदुःखयोः कारणभूताया व्याख्या तस्मां तृष्णेत्युप-

चर्यते. कथमिति दृष्टास्वास्त्वियमनधिगततन्वस्यैन्द्रियवश-

तस्य रागादित्यभिभूतमनसो विचक्षणस्य प्रवर्तमाना

द्विधा तृष्णा. अप्राप्तानां चामिलपितानां प्राप्त्यर्थं प्राप्तान-

वाप्युच्चैः यदा यतो नापि चारुयां प्रतिलब्धभूय एव विशेषोपरा-

हिणी विविधैव जायते तृष्णा. तेषां वाप्युच्छेदाय तेभ्यश्च प्र-

णीततराणां मन्येषां पुनः प्राप्तये तदेव मियन्तमनवरथाभि

मनविषयास्वादलब्धसुखस्य दौर्लभ्यतामपेक्ष्य देहेन त-

ृष्णायाः समुत्पत्तिः सादृश्यते. तस्मादमुना प्रार्थनारव्येन धमे

णारुयाः सादृश्यात् दौषतृष्णायास्तृष्णात्वमिति. यथावा -

शिरीमन्दरुजं सुप्तस्तिमितहारिकः. नचाशिरसः स्वप्नोस्ति

तथाचोच्यते. अवयवो नाम यत्तैकदेशोदाहरणे क्रियमाणो

उक्तोऽन्योपि तज्जायकोलभ्यते.।

यथानुमानान्तरे कियत्यपेक्ष इत्यधिकृत्यानुमानेरेकदेशं

उदोहृतवान् अग्नीन् जरण शक्त्या बलं व्यायाम शक्त्या
 शोलादीनि शब्दादिग्रहणेनेत्यनेन जगन्माने कदेशोदाह-
 रणेनानुक्ता. अन्येऽप्यनुमान ग्राह्यालभ्यन्ते. यथा
 शानया यथा "शीतेनोष्णं कृता द्रोणाच्छुभयान्ते निषागि-
 दः। यत्तु शीतकृतो रोगास्तेषामुष्णं निषागितः" इत्यनेन.
 निषागिदोदाहरणेन प्रतिपक्षेण हेतुनोत्थितम्. प्रतिपक्षेण
 हेतुं जनयतीति गृह्यते। यथास्निग्धोत्थिते रुक्षोत्थिते
 स्निग्धमेवं गुर्वादयो विवरणीयाः।

विकारो नाम विपरीता क्रिया यथा. विकारसंज्ञया प्रकृति-
 संज्ञया च विकारः. तत्तु विकारसंज्ञत्वात् प्रकृतिर्यथा चतु-
 र्थः शाकवर्गीयं पलकन्दफलाशयमुपगतः प्रकृतिपाठा-
 श्रुत्वाशादीनां पलाणि तानि विक्रियमाणानि पालेन
 धर्माधीनान्तरमापाद्यमानावित्यर्थः। शाकसंज्ञं प्राप्नुवान्ते
 तदयं स्मृतकारस्तत्प्रकृतिं विकारसंज्ञया शाकमित्येता-
 नि निर्दिशति. प्रकृतिरसंज्ञया शाकमित्येतया निर्दिशति.
 प्रकृतिरसंज्ञया च विकारो यथा -

चन्दनागरुदिग्धाङ्गे यवगोधूम भोजिनः।
 तथा षड्भिः सुष्ठोदको नुपानन्नादन जराव्याधिपापा-
 भिचारव्यपगत भाव एवमादि . मे. षष्ठीनां यवानां संस्कृ-
 तानामुपयोगस्तन्तकारस्त्व . न्येषां विकारं संज्ञोदना-
 दनं प्राकृतसंज्ञया यवादिकयो यदिष्टवान् इत्याह - कोऽयं
 विपरिणामो नाम, उच्यते - पूर्वधर्मापगमो यो भावानां पूर्वध-
 र्मजनश्च आह - तत्तश्च पूर्वधर्मापाये पूर्वधर्मजनेत्वान्य एवा-
 सौ भाव इत्युच्यते - एवमेतन्न तत्सर्वेषां धर्मिणामपगमः क-

स्यचिदेवं धर्मोदयेति व्यपदेशाच्च, यदिच द्रव्यदेवा-
 सीत् तनेन व्यपदेशो न जातयं भवेत् पाठाशाकं षडंशक-
 मित्याह - पुनरुक्तदोषो न न्वताभिप्लवते, कथं कारण-
 धर्मव्याख्यानादप्यतिरिक्तमेतदिहो भाविकारणं प-
 ताणि कार्यं शाकं, तान्निजकार्यसंज्ञानिर्दिश्यते -
 तथा कार्योदने शाक्यः स्वस्य कारणं तल्लकारिणकार-
 णसंज्ञया व्याकृतं ब्रूमहे - अस्ति विदोषो न कारणं प-
 रिणामतः कार्यं भवति, पिनाष्टि कार्यं पदादौ पुनः कारणं
 नान्तो तूनां दर्शनात् तु तथा नान्तमेव परिणतं
 प्राणारथितोद्येणामन्नेहेतुरिह पलाद्याख्या प्रकृतिरेव
 पार्कं न परिणमान्ति, विकृतिभावं शाक्यमापद्यते
 तत्तसामीप्यं नाम संश्लेषः तत्तसंश्लेषादेतत् वि तद्-
 दुपचारं लभते, यथा भोजनप्रभृतीनीन्द्रियाणि क्षिरसांसं-
 श्लेषणा इत्युपचर्यते, यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्त आभि-
 धीयते, इत्यारभ्य यावत् प्रतिभ्याय मुरवनासाक्षि कर्णरो-
 गा इति।

भूयस्त्वं नाम यदनेकार्त्तनवर्तमानमाधिवचनेन कथेन
 कथिल्लक्ष्यते, यथा अम्लो रसो भक्तं रोचयतीत्युक्तम्,
 किंचेदानीमधुरादयो रसान् भक्तं रोचयन्ति, अयिष्ठं त्व-
 भक्त भोजनमम्ले दृश्यते, उक्तं बाम्लो रसा भक्तं कस्यचि-
 द्वाञ्च रसविदोषिणोऽम्लो रसो भक्तदोषमेव कुर्यात्तत्त-
 त् भूयस्त्वं परिग्रह्येदमुपादिष्टं प्रायेण करोति, कदाचित् कस्य-
 चिद्वा न कुर्यान्न तावता भक्तरोचनं विपाचिका तावद्वा यथा
 वा विपादिकेत्युच्यते - नैवेयं न भवति, द्वारादिषु भूयस्त्वं परि-

अथ कथ्यते. विषादिकेति प्रायेण ह्य साः पादयोः जले.

प्रकारो नाम यो यस्य समान धर्म इतस्य प्रकारो यथा-

नाद्याशौरेपिकावंशनाम्नकरगर्जाकपलान्यतमकुतयेत्येव.

मादि निर्दिष्टं न वा वश्यं येषामेव किन्तु तेषां प्रकाशणम्-

न्येष्णामपि कारयितव्या दीनान्तर्या कान्तु

करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेन्नान्वश्यं काशयन.

पारिणामं केशिपुं यात्किञ्चित्कुत्वा दीपनीयं तथा सा ६ य-

मौडुम्बरे पात्ते. न ह्यु वश्यमौडुम्बरमेव तत्प्रकार अन्यस्मि.

अन्यथो दुम्बराभावे न पच्यन्ते वै न त किं क्रियत इ.

ति, गुणगुणि भावो नाम. यत्तु गुणी गुणत्वेन. यपदिश्यते.

गुणश्च गुणित्वेन. तल्लगुणी गुणत्वेन. यथाशरीरगुणाः पुनः

विविधाः, संग्रहेण मलभूताः प्रसाद भूताश्च. तत्तमलारण्याः

श्वेदमात्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णादिमलाश्च धा.

तवः प्रसादादन्याश्च रसादयः शुक्लानां गुणशब्देन गुणि-

न रसन्नो व्यपदिष्टाः गुणित्वं तु कथमेषामिति द्रव्यत्वात् ।

द्रव्यं गुणित्वेन. द्रव्याणि चैतानि प्रधानसंश्रयात्मप्रज्ञाश-

यात्मं महाभूतपार्थिवसंश्रयाच्चेत्यर्थः।

यथावा रसगुणोपादानकाले न्तरिक्षं पूर्वतर-

मन्येषां गुणे अय उपादत्त इत्यभिधानीयमासीत्. श्लो. यम.

तत्कोशो गुणे गुणित्वेनोपचरितः, तथा सर्वमपि तुरबल्वेतत्

गुणोपादानमणुना कालेन भवति गुण्युपादानमित्यर्थः।

गुणश्च गुणे . . . यथा दीर्घमायुश्चि कीर्णलो वेदं वर्धनि-

मायुजः। ३। त्तायुर्गुणो नगुणस्य दीर्घताशक्त्याकर्तुं यथा

पटस्थग्रहकाटि रज्जु देहादीनामेव गुणगुणि भावावर्ण्याः,

संस्तुतानाम् - यदेकस्य बहुभिः सम्बद्धस्य सतीति.
Charak Smhita Vivakhya Chara

गुणनिमित्तं नाम यत् कस्यचिद्भावस्य विभूतिः प्रशंसा प्र-
रव्यास्यते. यथा प्रीतिबलं सुखं बुद्धिर्विस्तारो विभवः शूलं य-
दो लोकारस्तुरवोदका स्तुष्टिश्चापत्यसंश्रया इत्यपत्यस्य प्रशं-
सा पूर्विका विभूतिः प्रत्याख्याने अपत्यवतो हीमे गुणानाम-
पत्यस्येति यस्यात्मीयां पत्ये कृता विभूतिर्वि विकरणो निमि-
त्तमेव नाजीकरणत्वस्याप्यत विभूतिरुपवर्णिता भवति,
चेष्टानिमित्तं नाम याल्लिखितमात्रं कस्यचित्क्रिया वा भवति, भा-
वरस्य धर्मस्येत्यर्थो न ह्युक्तः ^{प्र}स्पर्शः क्रियेष्टा तद्यथा ज्वलन्त्या-
त्मानं संरुद्धमनसत्वं प्रकाशते, इदं स्थितिरप्रसन्नान्तरं दिपो दि-

पात्राय यथा -

न च सत्त्वस्य प्रदीपस्यैवान्तरं प्रमत्तुर्द्वं विसर्पिणि न ह्याव-
न्त सान्निहृष्टानि व्यान्तराणि न दहति. सत्त्वस्य स्पर्शो ना-
ते कवत्या दीपो पादान् मथतं प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य-
त्वलतीति भवति समादत्ता, तद्धि रजस्तमो व्यां वियोगान्ति-
र्दीपिं प्रकाशयति. ताभ्यां हि मनो दूरं मम लोपहितमिव दर्प-
णवृत्तिर्भवति, मूलसंज्ञानाम, यो लोको रमिन्नर्थो प्राप्तिद्वः
तत्तच्चान्यारमिन्नर्थो निवेशितः, यथा लिङ्गमाकृतिश्चिह्नं स्म-
रथानं व्यञ्जनं रंयामितीत्यपंचलोके इदं विलसितकृष्णा-
दिषु संज्ञासु विधाय लक्षणवाचि निरुक्तम्, तथा महद्द्वयं
महच्च नाम परि परिमाणं प्रथितं सोय . . . रतद्युतमसि
हृदयं स्वरसंज्ञं विधाय न हृदित्युचिवाच, ताल्पथ्यं नाम - यदन्य-
स्यैवार्थस्य भावं तत्तत्तत्त्वादन्यस्यैव कल्प्यते, तद्यथा वास्तिमे-
हनयोः शूलं मूलं कृच्छ्रं शिरोरुजेति, तत्तात्मनः शूलं वस्तिमेह-
नयोरेव कल्प्यते, तत्र देशस्यैवात्त उक्तानि ताच्छील्यानि त-
च्छील्येऽपि ताच्छील्यभावं प्राप्नोत्येतारमिन्नसंज्ञां लभत इत्यर्थः

तथा चैवोदाहृतम् अतः परं तन्ना दौषा नाभिधानुभवसं-
माह - वक्ष्यति भवांस्तन्ना दौषानिदमेव तु तावच्छोध-
यितव्यम् य इमे तन्ना दौषा इत्यभिधीयन्ते इमे सूते वा
भवेयुः, यद्वा भाष्ये तन्ने दत्त उपलब्धेः सूतस्य
तद्भाष्यस्य वायेषां ने तन्ना स्योत्पत्त्यनेनूतः
लोकवेद दर्शनादिह लोके वेदे छन्नं दष्टा एकदेशा सं-
क्षेपे देशे प्रयुज्यमाना, ततः लोके तावत्पर्वते कदेशे प-
तति पर्वतः पतित इति भवति, तथा पटे कदेशे दग्धः पटो
दग्ध इति भवति, तदिह तायां चालितायां बुधश्चलनीये-
वमादि वेदेपि गोभिः स्नापयेदिति गव्येन स्नापयेदित्यर्थः।
तद्दिहापि तन्ने कदेशे दौषाः सन्तस्सूत दौषा इति व्या-
क्रियन्ते, के पुनस्त इति तद्यथा अप्रासिद्धं शब्दमसमार्थ-
र्थकमवाचकं सुखा अपदविरुद्धमिति विस्त-
तमातिसंहिष्टं प्रयोजनं निन्नक्रमं संहिष्टं पुनरुक्तं प्र-
माणं रनुपगृहीतस्याह तमिति। तन्ना प्रासिद्धं नाम यः श-
ब्दो लोकेषु सुष्ठु प्रणीतो यथोदक्यागमनं मलक्षि संमु-
खानां तन्तोदक्या रजस्वलां तथा प्रचलाकवानर शूक सर्प-
कृकलास संस्पर्शनिमग्निरौहणं वा, ततः कृकलासं प्रच-
लानः, तच्च क्या क्रुः सहो वल्गुजकं पटोलं शकुलादनी-
ति ततः क्या क्रुः, कृष्माण्ड गन्धमेवं भूतैः यद्यभिधानैः
पाठमल्पयिष्य दुदवत्स्यन्ता प्रासिद्धं शब्द दौषक अस-
माप्तार्थम् यथा पिप्पली मूल चण्य चित्तक नागरे रित्ये-
तावदेव पुनरास्तये तन्न परेण तेन न ज्ञायते,
किमेतैः कर्तव्यमिति अनर्थकाद्वातकौ नाचार्येणैवोक्ता,
कचटतप पञ्चवर्गं च ततः न कन्द्य श्वास्तुरवाचरोभि-

विरुद्ध दृष्टान्तानि सिद्धान्तसमये विरुद्धं नाना दृष्टान्त वि-
 रुद्धम् यथा ब्रूयमानस्यः पुरुषः हेतुरकृतत्वात् दृष्टा-
 न्तो यदस्मात्सिद्धान्त विरुद्धं यथा निधायकविदावधि-
 ततम धुराम्ल लवणाः श्लेष्मणां जनयन्ति बहु कर्तिकक-
 षायाश्च न शमयन्ति नान्तो न्याधिर्वीतदीन प्रत्याख्या-
 य नन्तर्वसनो योगः स्तुत हेतुत्वादिति नमिश्यायोगा-
 दुःख हेतवः इति भिषागसिद्धान्त विरुद्धं समयविरुद्धं
 नान - यस्समयः कुतः पूर्वचार्यै र्यथार्थदर्शोभि
 तद्युत्क्रम्य योभि दधीत यथानलोष्टं विमृदीयात्
 न भूमि लिखेत् न छिन्द्यात् नृणामिति स ब्रूयाद्धोष्टं विमृ-
 दीयाद्भूमिं वि लिखेत् छिन्द्यात् नृणामिति सिद्धान्त समय-
 योरयं विरोध इति कथ्यते, सिद्धान्ते हेतु नावि कर्तुम् यस्मा-
 न्म धुराम्ल लवणाः श्लेष्मणां जनयन्ति, समानगुणत्वा-
 दि . . . दृष्टं समानगुणाना मभि बुद्धौ कारणं, यथा
 पांस्तुना पांस्तुनाऽयमभि बुद्धौ वर्षरयच नदी बुद्धौ सम-
 येतु न शक्यते, हेतु म कर्तुम्, अस्मदि शिष्ट बुद्धि प्रत्य-
 क्षोहि तद्धेतुना स्मदि धैरुपमन्यते, केवलं चार्थैः कृत-
 मास्मिन्नयमर्थे समय इति तेषामपि धवादीनां नच प्र-
 माणं कृत्वा तदनुष्ठानायेन्द्रियाणा मपि अति विस्तृतं
 यदि मधुरस्कन्धं प्रवद्यापयान्ति मधुराणि मधुरप्रवा-
 हाणि मधुरभावानि मधुरप्रभाव प्रायाणि च कानिचिन्
 पृथिव्याः सानि द्रव्याणि तानभि धीयते, सत्यापि विस्तरः
 स्यादेव मन्यन्तापि विज्ञेयम् ।

अति संक्षिप्तं - यथा हेतु लिङ्गेष धज्ञानमतो यद्यल्पतरं

उक्तं स्यात्तदनेन संक्षेपे द्यते; ननु नोत्पादने पोषदे-
 नाभि लपितः पार्थिवं नं पादयितुमर्थः; ननु विनाशः
 कार्यं तत्र यदि सङ्घे पृच्छ्यते यथा ... विकारे भूत्या-
 विचरी क्षा भारभ्य आवाणि कर्म्य च न सहसा च द्रुवा प-
 रिपालनार्थं शीतोदक मनुप्रविशेदिति यद्ययं विस्तरे-
 पार्थी नोक्तः स्यात् ... नाभि धानमियं न संपूर्णं विजा-
 तीयान् तं वा संसेविनं तं नानु निष्ठेत् अथानुष्ठितं च
 ततस्तान् गुणानामुयात् ।

अथवा सम्यक्कारणादर्थं विज्ञायेत, यथा चोपकल्पनी-
 ये संहार विधानं दृढं निपातमेवं जायते तीर्थं दुक्तं तद्वादि-
 तिसदृक्षेपेण निर्दिष्टं स्यात् । संहारो राज- साकान्यो-
 पदेशः स्यात् ततश्च कौटोषः प्रादुर्भूतः नायमापदि
 सत्यपि क्रिया क्रियेन सुकरमादु संहारणकोषधानां
 यथा संहारा भावात् । वमन विरेचनां दोषेण गुणेन योगाना-
 मुयात् । तन्मदोली त्वियमाचार्याणां यार्किंश्चिन्नार्थं वि-
 स्तरेणोपदिशान्ति, किञ्चित्समासेन विस्तराभ्यां सतु
 तथैव पचनं भवति, तद्यथोच्यमानो नतु सम्यगुक्तं
 स्यादिति । अग्नियोजनं नाम यथास्वरथवृत्तं यथोदि-
 ष्टं यस्सम्यगनुतिष्ठति तद्यदि न ब्रूयान तदनुष्ठाने प्र-
 योजनमतस्समासतमव्याधेरायुषा सविपुल्यत इति
 निष्प्रयोजनं स्वरथवृत्तानुष्ठानममत्वात् न तत्कश्चिदिति-
 ष्ठेत् भिन्नं ... मन्नमयति पूर्णयेनानुक्रमेणोक्तं
 न तदेव क्रमेण निर्दिशेद्यथा - हेतु लिङ्गोपधज्ञानं स्वरथा-
 नुरपरायणमित्युक्त्वा यदि पूर्वतरं व्याधीनां चिकित्सी-
 तस्ततो लिङ्गं ततश्च हेतुस्तद्विज्ञानं क्रमम् ।

यद्वा भूतानामपि भूतानां कान्येन क्रमेण स भवति तद्धने
 प्रत्यारब्धयान्यथा च दीति, यथा यत्तदुक्तं यै आसत्ता
 यदि पूर्वमुक्ता भवेयुः, आहारादेव क्रमो भिन्नः स्यात्
 पुराहणं वाच्यम् पश्चात्पानं तथा न पानविधानुपानः
 मत एव चानुपानस्यानुपानत्वं पश्चात् पीयते, कुतः
 पश्चाद् नादित्यर्थः। सान्दिग्धं यथा कथं भाविष्यतः
 इतश्च्युतानेवेति यथा किं न विकलमृत्यो रस्ति नास्तीति
 त्वारब्ध यावदुभयं दृष्टत्वात् संशयः, तद्यदि नानाज्ञाने
 दमुपनीतं भाविष्यद्यथा शिष्ये तानां च रुदितस्तनपा
 नहारेत्तासादीनामित्यारब्धय य दं फलमितश्चा
 न्यत् भाविष्यतीति। यथा यदभ्याधिकलमृत्युर्न स्या
 त् नायुष्का माणा मेवमादि सान्दिग्धत्वादित्दं कथं तद्विज्ञा
 भाव पादयिष्यदेवं च सति नेहास्ति परोलोक
 इति वात्साश्चात्मानं मुत्तृजेयुरपि ते परलोकभयाः
 प्राणिनस्तथा कालमृत्युर्नस्तीत्येवं प्रतिपन्नाः आप
 द्य कालदेशे नयस्समारब्धमेरन्तज्जेन न चैषामप्रत्यवाये
 न योगः स्यादिति पुनरुक्तं तु द्विविधम्, यच्छब्दार्थयो
 स्तद्व्याख्यानेन सूत्रकारेणैव प्रामाण्येन प्रामाण्यैरनुप
 गृहीतं नाम योऽर्थः प्रत्यक्षादीनां प्रमाणमन्यतमेनापि
 शक्यते। गृहीतमथवा यास्मिन् प्रमाणपरिग्रेहेण स्मृतं
 वा प्रमाणादेव बभूविर्बोति।

व्याहृतं नाम यत्तत्पूर्वया वाक्यवृत्त्योत्तरं व्याहन्यते, उत्तरेण
 वा पूर्व तद्यथा स्थायास्त्वतिस्निग्धातिरुक्षा जीर्णा कुष्ठ
 च्छर्दिहृद्रोग हिक्काश्वासारोचकश्रममूर्च्छासन्तापपरिताप
 इत्यर्थः। स्थापनं प्रतिषिद्धं सन्नेहे रास्थायः कुर्वी

स कलिञ्जयवमुस्तेरिति पुनरारुथापनमनु जानातिः तद्य-
 चारुथाप्यः पूर्व्या वान्यः वाक्यान्तरवाक्यवृत्तिरव्याघातादि-
 ष्यते, अथानारुथाप्यः, एवमुक्तमपूर्वा व्याहृतिव्यति, अव-
 ष्यं चाव्यन्तरो विधिः परिग्राह्यः स्यान्नि यमेनान्यतरस्य प-
 रित्याज्यं भवेत्, परस्परस्याहृतत्वं यद्यदीयं परिभाषान
 प्रणी... स्यादाचार्येण प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे
 तु गुरुत्वाच्चवं संप्रधार्य सम्यगदयवस्थान्यतरानिष्ठायां
 कोऽस्य भाषितस्यार्थ इतीमे ब्रूमः - यत्प्रतिषेधं विधा-
 य पुनरनुज्ञा प्रवृत्तिनिवृत्तिः प्रतिषेधः, तयोश्चोभयोरपि
 लक्षणं वातांशिके कुष्ठे प्रतिषेधलक्षणं तावन्निवृत्ताव्या-
 नारुथाप्य इति प्रवृत्तिलक्षणं नररस्ते हेतुस्थायः तयो-
 स्तदनयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं तन्न यदि वा^{ता}धिकं कुष्ठं
~~पुष्टं~~ पर्येत अन्येन चोपक्रमान्तरेण नास्य वा योजनव्यउप-
 शमः कर्तुं प्रधानाद्वातोपक्रमादारुथापनादने उक्तं स्यात्
 अारुथापनानुवासंतु खलु सर्वेपि क्रमेभ्यो वाने प्रधानमभ्य-
 वमन्यते, तथा वस्ति वर्ताहाराणौ मिति, तथा कुष्ठहरैः क-
 लिञ्जयवमुस्तादिभिर्द्रव्यै रारुथापनं कुर्यादेवं वा योश्च प-
 राभावो, न चारुथापनदोष इति कुष्ठाभिवृद्धिरथ पश्येत्तु प-
 चनमधिकमधिकेच पवने प्रधानमारुथापनमित्यारुथा-
 पनस्यास्ति प्रवृत्तौ लक्षणमिह कुष्ठे नास्मा... इत्तु कुष्ठि-
 नेऽपि हिताशक्यं स्वयं मातरिश्वान्येन व्यापकक्रमान्तरेण
 यमयितुं स्नेहपानादिना, तलानिवृत्तिलक्षणमेवा^{ता}द्यवरानात्
 नारुथापयेदिति न द्वितीयमेवान्ये वा व्रयो कोपाभिषिक्तं स-
 न्ना युक्ति करैरनुत्तिदोषास्तेनानि वर्तन्ते, इति सूतकार प्र-

पुनश्च समायतमर्थबहुलमेवमादायस्तद्विपरीतादोषा
 विज्ञेयास्ततमहद्ग्रहणादति संक्षेपं तन्नादोषं दर्शयति,
 ननु तिसंक्षेपान्नेनार्थेन शक्यमिति मतं प्रयोजनं निर्वर्तयि-
 तं साकार्योक्तत्वात् तस्यागमोहि वक्ति, नचालमिति,
 संक्षेपस्यानर्थक्योपकल्पयितुं मन्दबुद्धय इत्यर्थव-
 हलग्रहणादनर्थता पार्थीयान्तिविधाशिव्यः
 बुद्धिहितमित्याति विस्तरस्य ...
 भाषणानि। इति ननु तदुक्तं महद्ग्रहणं नराणां मान्यमेधसाम्। दुर्बलां
 ग्रहणी नन्वमाकुप्यत्वारन्यानेन। रुखारोहि वदं प्रदावकाहियु-
 क्च्छर्करितदिशब्दः पुष्कलाभिधानेन सान्दिग्ध्यत्वात् खलु
 सान्दिग्ध्यं पदमपुष्कलाभिधानं संतर्कमागतार्थेनाभिन्नप्र-
 करणवत् खलु प्रकरणानुपूर्वव्युदस्यावहे। तन्नामागतार्थ-
 स्तत्सङ्गतार्थव्याकरणविरुद्धं येन खलु सखलवन्धवृष्टान्त-
 सिद्धान्तसम(वा) संसक्तार्थं तदसङ्कुल प्रकरणात् वाक्येन
 व्याहृतं यत् खलु परस्पर व्याहृतत्वात् न निश्चीयते, सङ्कुलं
 तं लक्षणवितग्रहणात् प्रमाणबहिष्कृतं कथामितिलक्ष्यते,
 अग्निनार्थ इति लक्षणप्रामाण्येन लक्ष्यन्तेऽर्थाः अधिगम्यत इत्य-
 र्थीयः प्रमाणलक्षणं तस्यात्, लक्ष्यवत् ग्रहणात् प्रकृतभाषा-
 प्रतिषेध इति न कष्टशब्दे न ह्येतदुपलब्धं तन्नु प्रकृतोभि-
 धानेन कष्टशब्दसंभवोऽस्ति, कष्टशब्दो योऽयः प्रसन्नशब्द-
 रस न तन्नात् प्राप्यते।

आसितौ ब्राह्मणवदुक्तं हि त ... वयुक्तमन्यद्रसाधिकरणेन
 तथाप्यर्थगतिरिहासीत् इत्युक्तेन सितौ सित इति कृत्वा
 सिता दूर्णाद्यः कश्चिदन्यः सप्रसजतिवभूहरितकपौतावा

किं नहि तद्विपरीत एव क्रुष्टस्तथा ब्राह्मण इत्युक्तेन ब्राह्मणो
 ब्राह्मण इति शब्दादयोऽपि न ब्राह्मणाः, न च तेषु संप्रत्ययो भव-
 ति. किं नहि योऽस्मादूर्णविपरीतो वैश्यश्चूद्रादिस्तास्मिन्नेत-
 दिह... दाहुरणाग्रहणेन तत्प्रतिज्ञामाता केवलं दर्शयति. य-
 स्मिन्नर्थे न साध्ये प्रतिज्ञामाता मास्मिन्न हेतुं न दृष्टान्तस्तदृष्टा-
 न्तो दाहुरणात् ^{अग्रह} कथं हेतु रपरे संक्षिप्यते, यावता दृष्टान्त भ-
 वो दाहुरण संक्षेपेति, उच्यते, नहि किं हेतु र्दृष्टान्तः कथमि-
 ति योहि हेतुना र्थ उक्तो भवति, तं दृष्टान्तेन निदर्शयति. सोऽ-
 यमाचार्य स्तब्धान्तरीय कृत्वात् दृष्टान्तस्य तज्जहणेन हेतुः प-
 ठ्यते. न यथान्ये दृष्टान्तो हेतु इति प्रतिपन्नो दृष्टान्त हतुको
 नादृष्टान्त वदिह वेदने काले साक्ष्ये दृष्टान्तं प्रमाणीकृत्या-
 र्थानां साधार्थितुं द्युवतासौ दृष्टान्त हेतुकाः सङ्क्षेपः...
 यास्मिन् स्वेद्यमानेऽर्थे युक्तरूपं प्रयोजनं न शक्यते. समाधा-
 ना यो प हतुं स दोषः. यै त्वासिद्धाः शब्दादीन दोषान् ग्रन्थक-
 रणोपायान् वर्णयन्ति. तेषा मास्ति वचनीयता कथामिति, त-
 यथैव उपाय युक्तिषु वक्तव्या युक्तिरुपाय इति कृत्वा किंचि-
 न्यत व्याख्यायता मैवैते भूयिष्ठमेव ताल्लोकं कथमित्युक्तम्।
 न्ना वृद्धि पद मृज्जी कुर्यात्। यथा नाशका भावात् भावानां ना-
 श कारणं ज्ञायते. एवं सति व्याख्येयं संभवति. अ गमित
 हिमाः प्रयोजन वचनं कर्तव्यमिति सापि व्याख्येयं मसुरवारोहि
 पद्यानि स्वाभि प्राकृतायां व्याख्यायामैवावतरन्तीति न-
 स्तन्न कारणोपाय इत्यत एव तदपवदामहे ॥

अतः पारतन्त्र्यं यथा प्रकृतमेव तन्त्रार्थमुत्पादयित्वा
 मः — तत्तन्त्राथानो दीर्घजीवितमध्यायं व्याख्यास्यामः
 इति तन्त्रादाकुपदिश्यते, अतश्च सम्बन्धादयो धर्माः स्वयं
 मुपादेयास्तत्कस्मात् अभिव्यक्तिः, कथमिह हि लोके वस्तु
 हिरण्यभाजनादीनां द्रव्याणामवान्तरव्यवहितानां मूभिर्व्य-
 क्तयो दृष्टास्तद्यथायः . . . भावे दृष्टारस्तद्वादिहाय्यसम्बन्धा-
 नरः . . . पदार्थानां मुनिभिरुक्तानां चोत्सर्गार्थानां न भावे
 दभिव्यक्तिरिष्टात्वसौ, तस्मादधिकृतार्थविस्मयनिमित्तं
 पुरा वर्ण्यमितीमे व्याख्याधिकारे समुपादेयाः, ते अथोपि च
 पूर्वमसम्बन्धः तत्कुरु तस्मादशयवा . . . पथा समुपलभ्यमा-
 नैः करचरणपार्श्वपृष्ठौदरप्रभृतिभिरुद्भावंयवैः न दृश्यमा-
 नोत्तमाङ्गः न चालभ्यते सा सन्दिह्यते वा, अथवा पुनरुत्त-
 माङ्गे तस्मिन्नेव ते . . . तद्वादिहाय्यार्थमानेण श्रूयमाणः सम्बन्ध-
 दिरहितेन विभाव्येत, किमर्थमुपहित इत्यविज्ञातोपि . . .
 . . . वर्थस्सन्देहमावहेत्, किमेवं भवेद्दहो नैवमिति स-
 म्बन्धेनेमे दोषाः शङ्कां जनयन्तीति, तस्मात्सन्देहो व्य-
 पोहति, व्यपोह्यायावश्यमिमे प्रागुपादेयास्तत्तत्सम्बन्धनं
 सम्बन्धः, सम्बन्धयतेवानेनार्थ इति, सत्तु तन्त्रस्थानचतु-
 ष्काध्यायप्रकरणरन्तानां तत्तत्तावदयं तन्त्रसम्बन्धः, श्रूय-
 तेरवलु कश्चित्ब्राह्मणः क्षीणकल्मषः प्रायः आग्निवेश्योनाम
 तपस्वी शान्तात्मा भूयोप्यति दुस्तहैः शारीरमानसैर्व्याधि-
 भिरुपपीड्यमानस्य जगतः प्रत्यवायी भूयस्वमुपलभ्य श्रे-
 योभ्युपेयुषीं चिन्तां समाप . . . रुणोर्वितार्य संसारोयं
 तस्मै कृपणानिराश्रयाः प्राणिनो दुःखसमुद्भिन्नानां तातार-
 त्संविधन्तः

स्वप्नो यो न प्रतिपद्यते स्वल्पं चैव मायुर्मेनुव्याणां यदुक्तं-
 न प्रज्ञातं तदपि जरा व्याधि बाहुल्यादुद्देशक रम्य वयमपि
 नैतद्धर्मता मनति कालास्ततः कोनु भवे दुपायेन नोत्सहेतुः
 प्राजाः स्याद्वा एवमात्यान्तिकान्तुः खाद्वियोगः तत्कथम-
 स्थानुवन्धस्य रोगानिमित्तत्वात् न जातवन्तरापरिक्षय इति
 स एव मुद्दिष्टः संसारा दज्ञान निवारणार्थं तदुद्दि विपरीता-
 गमानुसारिभिरनिश्चितार्थै विप्रतिपाद प्रसारिभिरभिस-
 मस्तुतमति स्तादात्तिका त्यान्तिकं दुःख हेतु प्रतीकारं जिज्ञा-
 सुः काले भगवन्त मानेयं न्यायेनाभिगम्योक्तवान् अस्मा-
 त्खलु नः सुमहतो दुःखा . . . समुद्धर्तुमर्हसीति, सत्त्व-
 धिगत प्रश्नविस्तरः कारुण्यादनन्तरमेवदं प्रतिज्ञा —
 अथातो दीर्घं जीवित मध्यायं व्याख्यास्याम इति स्थानसंख-
 न्धौ भिशोक समुद्दिष्टं तन्तरस्यास्य शिरश्शुभम् चतुष्का-
 णां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् सञ्चयः कृतः । श्लोकार्थः स-
 ञ्चयार्थश्च श्लोकर-स्थानमिति स्मृतम् । भवेत्कः खलु
 नामास्य भाषितरस्यार्थ इति निर्धारयामः, यथा अङ्गिन इत-
 रैभ्योऽङ्गिभ्यः पाण्यादिभ्यः शिरसो ज्यायस्त्वमिष्यते,
 सर्वेन्द्रियाधिष्ठानत्वात् तथेहास्यापि स्थानस्याङ्गिहृत्तस्य
 चेतरेष्ववस्थानेषु अङ्गभूतेषु विजानाति ।
 इदं श्लोकर-स्थानमयं सञ्चयार्थ श्लोकर-स्थानस्य च वार्थोपनि-
 वन्ध्यात् पुनरन्तर्गतः श्लोकर-स्थानमिति कस्माच्चेदमेव श्लो-
 कस्थानमित्युच्यते —
 श्लोकरस्य तु सङ्घातार्थः, तथाहि सङ्घातार्थस्यैवायं धातोः
 सङ्घातं च सञ्चय इत्यविशेषितमेतत् शब्दोत्तरेण यस्मात् स-
 ञ्चयार्थश्लोकः, इहापि अवस्थाने महार्थानां चतुष्काणां

रुथानरय च तु ठकस्यापि रोगोपहति प्रयोजनायान्तरायापि
गुरुमाधिगन्तो (न) रवान्तरेण साधनं विकारान्तराणाम्
स्ति विधानः. तस्मान्न सत्यापि च तुष्टा भूयस्ते स्वरथशा
स्नालक्षणेनापि . . . भेषजचतुष्टकमारव्यागवाले.
तरस्याध्यायश्चापि च तुष्टपादा दयमुपादीयते. कुल्लनार्थ.
सह्ये प प्रयोजनत्वात्. यस्माद्द्विस्तराभिहितयेऽर्थस्तन्नो
तद् इह सा कल्येन समासत उपन्यस्यते, तस्मान्निमित्त.
त्वादयमग्रे प्रकृत सूतस्यापि शिष्योपि स्वल्पमायुरपीक्ष्य
जरारोगदुःखप्रायमात्मनः प्रजानां च तदुत्कर्षविधानार्थं
गुरुमाभिगम्योक्तवान्।

नह्यपचित्वादनुबन्धस्य धर्मादि विरोधिभिश्चामयैः प.
रिक्लिश्यमाना इमाः प्रजाः सा कल्येन तत्फलमुपयुज्यते.
तद्भगवता तथाचादिष्टादिच्छामोयेनेमाश्च प्रजावयं
चोत्कर्षपदविकलमायुर्लभेमहि. तस्मिन्नेवं च सूत-
मिदमाचार्योऽधिचक्रे - "अथानो दीर्घं जीवितमिति"
तथाप्रकरणमिदमायुर्वेदागमविरुद्धिप्रदर्शनार्थमग्रे
आयुर्वेदस्य स्वल्पागमपरिवृद्धिर्व्याख्यासता शास्त्रा-
तः प्रकरणमिदमेवोपनीतं तथापि गुणवन्त्यपि शास्त्रा-
प्यपि इदंदागमानित्यभिमन्यते, प्रयोजनाः, कथंचनैमे
परीक्षकाः पारम्पर्येणोपगतमिदं तन्नामुपलभ्य जानका-
तराः प्रतीतमनसो ध्यायन्त्यो, र्थव्येते, तदनुदिष्टानां चा-
र्थः, च गूढयावदनुष्ठास्यन्तीति।

अतः प्रकरणब्राह्म्येऽपि सति पुरास्येदमायुर्वेदागमप्र-
करणमुपगृह्यते. अष्टपदञ्चेदं सूतम्. अर्थः,

दीर्घं जीविनीयं अथि आयं व्याख्यास्यामः, चतुर्विधं च सूतः

मिच्छन्ति सूतकारास्तद्यथा शिष्याचार्यस्तिनाकरैः क्रियाः

... न्नन्त पूर्व तावाच्छिष्यं सूतं कस्मान्नह्यप्रष्टामः (५)

अयुपगतावाते गुरवस्तेभ्यः येथे व्यादिशन्ति, तत्तथा-

चार्यसूतं तत्तश्चानन्तरं तन्तकारसूतं कस्मान्नसूतस्यहि

प्रणयनमुपपद्यते. नाश्रुतरस्य तस्मादपिच जघन्य-

मेव क्रियारसूतकृतो नह्यप्रणीतरस्य विधानोऽस्तीति क-

त्वा यथासंभवे वा कल्पयितव्यम्, तत्तावाच्छिष्यः सूत-

मश्रूयमाणमाद्याचार्यप्रतिपत्त्या सूच्यते, नूनमर्थेना-

किंवा ना गुरुः पर्यनुद्युक्तोयम्. . . प्रत्युक्तवान्। अथीतो

दीर्घं जीविनीय मध्यायं व्याख्यास्यामः— इत्येवाचार्य-

स्य सूतं तन्तकारसूतमिति हस्माह् भगवानात्तेयः—

एकसूतमप्यनुमतदैवसिद्धम्, यास्मीन्नेव प्रयोजनेति,

आन्तर्याणां मुनयो नाभिसमप्लवोः, नखत्ततत्प्रतिषेधा-

य प्रवर्तन्ते, तस्मादन्यपदोद्धारो. . . स्तदनुमतान्त

ति गम्यते। एतदेव. . . सर्वज्ञार्थविज्ञाद्वह्यम्, अथवा यथा

संभवंनेयमिति निर्णीतमेतत् पुरस्तात् तन्ने दत्तय. . .

स्यात्। हन्त ई स्वात्विह सूते न श्रूयते शिष्यसूतमेतत्किं.

सूतमिह श्रूयते. . . तन्तकारसूतकार. . . सूतं च तन्तानुपल-

भ्यमाने अपि ते स्त इति कथं मिथ. . . मुपस्थाप्यते, यदि

लभ्यमानोऽस्तीति भावः परिकल्प्यते, तेन शशविषाणादिशपि

प्रसङ्गः स्यात्कृतो विज्ञेयात्, यदिवाप्रत्यक्षो भावस्यास्तीति

कल्प्यते तेन शशविषाणादिष्वप्ययं प्रसङ्ग उपतिष्ठते।
तस्माद्विशेषान्नह्यत विज्ञेयाणां समाप्ति, समाने, नुपलभ्यते
किं निश्चयम्।

सप्रवृत्तिः।

Charak Smhita Viyakhya Charak Nyasa

कुतो विमर्श इति तच्छब्दवैविध्याद्विविधः, स्वत्वित्ते लो-
 केशब्दः श्रूयते - अर्थवन्तो नर्थकाश्च, तन्मार्थवन्तस्तान्वात्
 यथा गौरजामहिषा श्वेत्यनर्थकारस्तु डित्थ उवित्थ प्रभृत-
 यः दुस्स्वप्नशायितन्ये . येयाहि व्याहारो मन्तो मन्तबलप्रला-
 पाश्रायमपि शब्दाधीत्य . . . सन्देहः किं यमपूर्वपदवत्
 स्वार्थकः उदाहृत उत्तरपदवदनर्थकसम्यगपि पार्थिवत्वे
 किमयं मङ्गलमिति सन्देहश्चात उभयथाप्युपलब्धेः,
 कथमिति तत्पक्षतां दर्शयितुं चकारो . . . नाप्रभृतयो म-
 ङ्गलं चेह भविष्यति कथमिति चेत् लोकागमसिद्धत्वात् अ-
 र्थवान् स्वत्वे तत्प्रत्येतव्यः । मङ्गलं च लोकागमयो रसिद्धत्वात् ।
 तल्लोके तावदथाह मिथ्याथ ओक्ष्याम जनयत्यनर्थको म-
 ङ्गलपर्युदासः ।

यद्ययमनर्थको मङ्गलं वा भविष्यति शेषमप्यस्यैवमैवति
 नेदं पर्युदासिष्यामहे । विपर्ययं तु तदारम्भायालं भविष्याम-
 इत्यनेन च्यते, उपपन्नस्ते संज्ञाजो हन्तेदमाप्येवं ह्युपपादयि-
 ष्यामः । यथायमर्थो मङ्गलं चेह भविष्यति, कथमिति चेत्
 लोकागमसिद्धत्वात् । अर्थवान् स्वत्वे तत्प्रत्येतव्यः मङ्गलं
 च लोकागमयो रसिद्धत्वात् । तल्लोके तावदथाह मिथ्याथ
 ओक्ष्यामहे इति, आगमो वैदशास्तगणित्वा, तल तावद्देदे दूरी-
 योर्णमास्यामिति यत्तस्मै स्यादम्भे, अथातस्तामगायनमि-
 त्येव मादयश्चान्ये तल तल प्रयोगाः शास्त्रोक्तव्यथवर्णसमूह-
 इति ऐन्द्रव्याकरणः स्यात् । स इति वैशेषिके तल्लस्य यदि
 चायमनर्थको मङ्गलं वा भविष्यति, तद्ये तान्निमीक्षित्वा लौकि-
 कास्तेषु तेषु निमित्तान्तरेषु जायोरप्यन्ते प्रयुज्यते त्वमृ-
 तमिति तस्मात्प्रत्येदे अस्य मङ्गलार्थत्वे, इति चेत् तल्लस्य

आद्यम् । येनास्मिन्नापि शास्त्रे बहुष्वर्थेषु कल्प्यते, तद्यदधि-
 कारमङ्गलानन्तर्यं प्रश्नप्रतिवचनेष्वेवमादिषु चानन्येषु त-
 न्नाधिकारे तावदथ चन्दनान्त्यै लघूपदे ह्यामः । मङ्गले-
 अथ चेत्ताः । कंचिकीर्णनभूमिं परीक्षेत । अथोदगयने शु-
 भतिथिनक्षत्रयोजिते प्रश्नप्रतिवचने, अथान्तसंशयच्छे-
 ता, तमुवाच पुनः पुनरानन्तर्येण द्वितीयामन्वेष्टणामापद्येत ।
 प्राप्ते भ्योऽनन्तरं धनमेव पर्येषितव्यं भवति । एवं प्रभृतयो न्ये-
 च ज्यायांसः सूतदेशे वस्यते तस्त्वयौगारम्भाः, इहत्व-
 यं प्रकरणे अधिकारमङ्गलानन्तर्येषु विधीयते । तत्तदं तव
 मतं स्यात् । सिद्धायानेकार्थतया मस्मिन्नवधौ किं सामर्थ्यमि-
 ति तद्व्याकरिष्यामः । मङ्गले तावदिहाचार्याः शास्त्राणि प्रणय-
 न्ती मङ्गलादीनि कुर्वन्ति ।

तानिह प्रथमे आयुः । जीस्विपुरुषाणि भवन्तीत्येवं
 प्रकारं किञ्चान्यत्कार्यारम्भाविधातार्थमभिमतकार्यर-
 म्भैवपुराङ्गं... लानियुज्यन्ते साविधानौ अभिलषितस्यार्थस्या
 भूदिति अधिकारार्थमित्युक्तं तत् । कस्यायमधिकार इत्यु-
 च्यते - जगतो व्याध्युपशमनयुक्त्युपरोधस्य रोगानुत्पत्तिः
 युक्त्यभ्युपगमस्य चैतदिह पुरस्कृतं मनन्यम् । आन्तर्ये
 विशिष्टैव चो नन्तामधीत्याह - उतवा पूर्वप्रकृतापेक्षेण थ
 शब्दः किञ्चवा पूर्वप्रक्रियते स्म, यदनेनापेक्ष्यते, उच्यते -
 विहिता हेतवोऽस्मिन् पुरस्तात्तमेदं प्रकृतमधुनैव दिष्टयो
 पि स्वल्पमायुरपेक्ष्यं तदुत्कर्षविधातौर्थिगुरुमभिगतस्त
 त्किं शक्यम् । यद्ववानेवं प्रवादे उत्पद्यते, तत्ताविमर्तिभेदः ।
 इदं तु कथं निश्चीयते, अथमेवार्थप्रकृतेन, न ह्यन्यदेवेति,
 तच्चैव न दया इरीर्षिं भवति ।

यस्मादेदं साक्षीभूतमुपेक्षायां नैकपक्षे स्तं दोषो जीव-
 तमन्विनिश्चिन्नतो ग्राहः । दमेव पूर्वं प्रकृतमेव तद-
 चेक्षायदुः शब्दस्यातः वर्तकमा एकस्या दनेकका-
 र्यादयस्संभवादयुक्तं स्यात् । पुनरस्मिन्नर्थे वक्तुमभिप्रा-
 यो न द्वैकस्यानेक... चोक्ष्यते, साधु बहु र्थत्वादिरोधा-
 भाव उत्पन्नः सर्पिर्वत्स्यात् सा पुनरस्याथ शब्दस्याने-
 कार्थत्वा बहु र्थत्वा दिरोधाभावाच्चोपपन्नम् । सर्पिर्वत्तव्यः
 यथा, सर्पिरेकमनो, करय स्मृत्यादेः गुणगुणस्याभिवृद्ध-
 ये दृष्टम् । पादादीनां चोपशब्दमनेकानेककार्यत्वेत्यस्य वि-
 रोधो दृश्यते, तद्वदयमप्यथ शब्दो बहु र्थस्य स्यादेव नचा-
 स्य विरोधः, प्रादुष्यत् प्रकरणवक्तुमभिप्रायत्वे को भूमार्थो-
 पि सच्छब्दोऽर्थं विशिनाष्टि ।

यथागौशब्दस्तस्माद्यथाक्षिप्तमेव साधु, यत्तच्छब्द-
 स्तु हेत्वर्थः यस्मादयं शीघ्रः कुलशीलविद्यावृत्तसम्पन्नो
 वक्तातिदिदुरनहङ्गुतो मेधावी बुद्धिमान् श्रुतो व्याख्यास्या-
 मः — यस्माच्चायं विविधः दुःखप्रकारहेतानाहतः, अतश्च
 दीर्घसंभवतीति दीर्घभूयस्त्वात् प्रकृष्टतरो भवतीति
 जीवितमिव तस्य धारिनिन्यगो नुबन्धे इत्येवमादयः
 पर्यायास्तच्चैह श्रौष्ठं कुतस्तत्प्रयोजनाभि यमायुर्वेदे
 प्रवृत्तिः, तच्च प्रस्थापयामगत्वा श्रयप्रमाणप्रभावाय गमन-
 त्क्षयणप्रयोजनाशेषावबोधालिङ्गनिवृत्तिरकारणसंज्ञात्
 पक्षेण शक्या शक्यतः सुरवासुरवहितहितवगुण-
 यदार्थविरथाः न कालविलेः परीक्षितस्तन्तो तन्नावत् बुद्धौ
 निमित्तं रसायनमुक्तं हि दशवर्षसहस्राण्यायु रनुपद्रवंचेति
 स्थितिरेतद्विरुद्धाहारविहारादिवचनमभिदेशकालत्व-

गुणविवरातना कमणा माहाराविहारच क्रियोपयोगं सम्यक्
 सर्वानियोग सन्धारण सन्धार मुदीर्णानां च गतिमतां साहस्रा-
 नां च वर्जने मारोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे, उपदिशामः-
 पश्यामश्नौति क्षयकारणमनश्नमायुषो ह्रासकाराणां च स-
 र्वेषु पतन्ताविध्यं व्याधि समुत्थानं क्षयाय प्रत्ययी भवति,
 अश्लयोभि र-थानं तज्जायतनारव्यमुत्तं . . श्वे वायतनान्या-
 हुः। प्राणायेषु प्रतियुक्ता इति मनश्शङ्कादिति। अथवा
 शरीरेन्द्रिय सत्वात्मानः तेवभि संयोगो जीवितारव्यः प्रति-
 ष्ठितः प्रसरणं वर्षात मुत्तं हि, वर्षातं स्वल्मायुषः प्रमाण-
 मास्मिन् तन्ने भावो गस्तीत्वं तस्य सर्वक्रिया प्रवृत्तिर्लक्षणमप-
 वामो विनाशः।

तस्य सर्वक्रियोपरमे लिङ्गम्। प्रयोजनं पुनरस्य धर्मार्थकाममो-
 क्षाः शोषावबोधालिङ्गं मुपरिष्ठादुदाहरणं हि प्रमाणमायुष-
 स्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धि चैष्टादीनां च विकरात्तिलक्षणे रूपलभ्य-
 ते, निमित्तैरिदं मस्मात् क्षणात् मुहूर्तादिवसा द्विदिवसाति-
 पञ्चसप्तदशाद्वादशमाहात् पक्षात्मासात्तु षण्मासात्संवत्सरा-
 द्वास्वभावमापद्यत इति निवृत्तिः स्वकमंकता, तथाप्यमागमो-
 दृष्टं हि तिलिविध्यं कर्महीनमद्यम मुत्तम्, तयो रुदारयो युक्ति-
 दीर्घस्य च सुरवस्य च। नियतस्यायुषो हेतु विपरीतस्य चैतरा ॥
 मद्यममद्यमन्ये हिविति तथासुखासुखमासुराक्षा . . पम्यमिति
 संज्ञा शरीरेन्द्रिय सत्वात्म संयोगः उत्कर्षादिक्रिता उत्कर्षादिव्य-
 ता उपक्षयव्यता अपकर्षादिव्यता नियतानियत विभागात्
 अनियतस्य हि शक्येयाता मुत्कर्षापकर्षौ प्रतिविधातुं नान्वि-
 तरस्य तथाप्यमुपदेशः। नाहिकर्म महत् किंचित्फलं यस्य
 न भुज्यते, क्रियापन्नाः कर्मजा रोग्या इशाभ्यते, कर्मसंक्ष-

यादिनि, यथाचरोगाणां सति विधानकारणे भिषज्जदौ तत्प-
 रिक्षया भावान्न भवत्यन्यथात्वं तथोक्ताकर्षणाक्षानिभि-
 नै सानि न तात्पुपपादयितुं शक्या, तत्प्रतिबन्धादेवेति सु-
 रवा^{हिता}सुखमहितत्वानि सुखस्य तस्मात्तद्वशात् शरीरमानसाभ्यां रोगा-
 भ्यामनभि भूतं तस्येत्येवमादि विपरीतंच सुखस्य हितस्य
 पुनः श्रुतानां परस्मादुपनतस्य सत्यवादिन इत्येवं प्रकारं
 प्रतिलोमं च ... सुखस्य गुणपदार्थत्वमप्यस्य गुणत्वं
 क्षणसंवादि तरलक्षणासंभवाच्च । यस्मादास्मिन्नेतो गुण-
 त्वक्षणासंभवाच्च ।

यतो विशेषणात् द्रव्यादीनां पदार्थानां तस्माद्गुणत्वमस्या-
 दौ प्रियगुणत्वक्षणमसमवायि निश्चैष्टः करणं गुण इत्ये-
 तच्चास्मिन्पक्षेण संभवति, तस्मादपनीतदोषमेतदिति
 सिद्धौ यमर्थो यथाप्रकृतमवरुथान कालोप्यस्य यावता
 आयतनं कर्म ... रव्यं तत्कृतो ... तद्वैतुत्वात् वेष्टमवन्त-
 व्यथा मृत्कृष्णकाष्ठेष्टकादीनां वेष्टायतनानां यावद्भा-
 वस्तावदेव तत्कार्यस्यापि वेष्टमनो भावः तेषांच ...
 पाये भाव इति एष कारणवत्तां धर्म इति कृत्वा दृष्टेनादृष्ट-
 प्रसिद्धिरिति कृत्वा हेतुदेवानुमानं प्रवर्तते, किंचान्यद्वेत्तेच
 कारणादत्यन्तावरुथान प्रसज्जः । प्राप्तान्यविशेषाद्वेत्तेच का-
 रणात् अनित्यावरुथान धारिणः प्रसङ्ग्यते, न ह्यतास्ति वि-
 शेषो निमित्त इति किंचित्कालमस्य भवेदवरुथानं नात्य-
 न्तं यस्य कर्तृपक्षं चानवरुथानं तस्य तदभावादिना दृष्ट-
 पपन्नान्नान्यन्तमवरुथानं सुखादि विशेषवद्भा, यथा
 सुखासुखमायुरित्येवमादयो भावाः कर्महेतुकाः परि-

कल्पन्ते ।

सप्रत्ययः कल्पैरंस्तेन सर्वविकल्पदोषो प्रसज्येयात्ताम्।
कथामिति सर्वेषां तावदिमे सुखादयः स्युर्नच सम्भवति स-
र्वेषाम् नचैषां सुखादीनां हि नहितमद्यात्। प्रकृष्य कृते
विकल्परस्यादृष्टस्व... श्रैतदुभयमपि सत्यप्रत्यक्षेका-
रूपान्तरे युक्तम्।

नास्तीत्यच्च तत्कारणं तदनेकावरुथं प्रतिपूरुषं कर्मेति त-
स्मात्कर्म निदानात् सुखादय इति सिद्धम्। यथाचैते तथा
विनाशोऽपि कर्मण एव पूर्वदोषात्। यथाचैते सुखादयः क-
र्मसमुत्थान इत्यवरुथापितं तत्तद्विनाशोऽपि कर्मण एवेत्यु-
पपाद्यम्। कस्मात्पूर्वहेतुदोषात्तत्त्वत्पूर्वभ्यां हेतुभ्यां
दोषस्तुखादीनत्यक्तम्। सर्ववत्त्वं निर्णयकारणमभ्युपैति
कथं कृतेति यदि हि न स्यात् विनाशो कर्महेतु रायुषस्तेन
सर्वेषामेककालः स्याद्विनाशः सर्वेषां च विनाशहेतुरनि-
कल्पः स्यात् न त्वेतदेवं दुष्टं सर्वत्वे तदन्तरा निमित्तमन्याथ
यच्च निमित्तं नैकावरुथं कर्मेति कर्म विनाशो कारणमन-
दुपपन्नमभिहितम् फलमव्यवरुथशरीरस्थितिः
यावद्धि शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मना संयोगस्तावत्सर्वभावा-
न्नामाध्यात्मिकानामवरुथानामताह - नैदमस्मानरा-
ध्याति यदेभिः जीवितशब्दः प्रधानं तेन प्राण्यमुपादेयो
न दीर्घशब्द इति अतोच्यते - नायं दोषः कल्पयिष्यते
कस्मादिष्टत्वात्तन्निर्विधमेव प्रधानं तत्त्वदीर्घमिष्टमित्य-
तो न जीवितशब्दः प्राक्सङ्ख्यातः दीर्घजीवितशब्दोऽस्मि-
न्नुक्तो। ध्याय इति अतो दीर्घजीवितीयमित्यतवक्तव्यमत-

वदामहे -

इह कश्चिदतीत्यशब्दो शब्ददीर्घजीवितशब्दोऽस्ति नि-
 त्यः तज्जय तन्तकारो यदिष्टो दीर्घजीवितशब्दः प्रत्या-
 ययति, अतस्तस्याम्नायशब्दे शब्दस्य प्रत्यायकत्वाच्चछब्द-
 पदार्थकः संपद्यते, स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति कृत्वा ह-
 एवंतहि प्रत्ययौत्पत्तिररमच्छब्दः पदार्थकानाम्प्रोति, उच्य-
 ते — आत्मीयशब्दोहि अर्थपदार्थकः सहि दीर्घजीवि-
 ते इत्यलवक्तव्यमलवदामह इत्यस्यार्थेनार्थवनिबन्ध-
 कृत्वाशब्दे कार्यरथासंभवादर्थे कार्यविज्ञास्यन्त इति
 तस्मात्प्रत्ययौत्पत्तिः, अधिशब्द इहाधिकारे किमधिक-
 रीतीत्युच्यते - अर्थगतिमयनमायुः, अथौगतिः कस्या-
 र्थस्येति विवक्षा, किमुक्तं भवति, अर्थगतिमधिकृत्य ना-
 मसंज्ञया प्राक्रियते, अद्यायस्य नामैव संज्ञानां संज्ञे, अ-
 तश्चैतदेवामेति प्रत्यवसेयम्। यस्मात्सूक्तपरिभाषेयमि-
 त्ति, हार्थसिन्नाधायिषता भगवतामहर्षिणालेयेण प्र-
 णीतम्, परि अधिकृत्या यमद्यायनामसंज्ञाप्रतिष्ठिते-
 ति, अथवाधिकृत्येयमद्यायानां संज्ञाप्रतिष्ठिता

शास्त्रं पुरस्कृत्याद्ययनं संज्ञा निविशति नार्थवज्ञानं प्राय-
 ससंज्ञा इत्येताद्विबुधोति, अथवाधिकृत्यायमद्यायं नामसं-
 ज्ञानिर्देशः प्रतिष्ठितो यदर्थमधिकृत्यायमद्यायः प्रवृत्तः
 सतु र्नाथे वास्यानामसंज्ञा विप्रतिष्ठितो विशब्दो नानार्थः
 कृष्टवाचिवा द्विविधदुःखप्रकारहेतुः व्याकरिष्यते

दिष्टार्थस्तमपि न्यक्षेणोदाहरिष्यतीति तत्तेदं विचार्यते-
यद्यास्मिन्नध्याये बहवोऽध्याया व्याख्यायतेति च दीर्घं जीवि-
तीय एवेति संज्ञानियमे कोऽभिप्रायः। तस्मान्छव्यमेतदुक्तम्।

अतः तौ परिहाक्याप्ताः मङ्गलार्थोयमप्रवचनादौ दीर्घं
जीविनशब्दः प्रयुक्तो दृश्यते हि— मङ्गलको नामादौ मङ्गल-
प्रयोगः भवेदनाथ विचारणाशब्देनोक्तत्वादथ शब्देन
मङ्गलमप्रकाशतमनेनेदमेवास्तु वै यथा नोपरिष्ठा-
दिति।

तच्च नैवं ग्राह्यम् व्याख्याधिकारे मङ्गलोपयोगं न स्यात् प्र-
वचनादौ तस्मान्न दोषवति वात्मवत्ते यथाभि मङ्गलकार्ये-
रभिमतकार्यारम्भे बहून् एककान्तं पुरास्क्रियते मङ्गलानि
तथेहापि स्यात् किंचाने कार्योपदेशोऽपि संज्ञानार्थे वश्रुतः
शेषस्यापि त्वयारम्भमिति तत्त्वात् यस्माद्योष्यन् इहार्थमशेष-
ध्यायेत . . . तैवास्मै खलु तस्यैवायुषः परिपालनं प्रयोजनं
तस्माच्चैवान्यच्च प्रधानं चेदमतः प्रागेवामुच्य कृतः प्रतिग्रह-
यथाचेदं प्रधानं तथास्माभिः पुरस्तात् नूपपादितः। आशब्दोऽ-
भि विध्यर्थः, यथा प्रतिज्ञात . . . मानायु यथापदनविशेषाप-
पदनविशेषामुपपत्त्या विरुद्धा न सान्दिग्धा कन्तः प्रधानं व्याख्या-
स्यामः। प्रथमिष्यामी वर्णयिष्यामः, तन्नेतत्प्रादुष्यादेतस्योप-
दिष्टत्वात् बहुवचनानुपपत्तिः। एकः खालि हो पदेष्टा बहुवचन-
भेदा क्रियते व्याख्यास्याम इति, तच्च नैवं ग्राह्यम्।
शब्दविषयानेकत्वात्, शब्दविषये हि प्रयोगापासनेन कनं द-
ष्टम्, तन्नेहात्मनः प्रयोग एकस्मिन् अपि बहुवचनं भवति, तद्य-
थाहं भोक्ष्ये वयं भोक्ष्यामहे, अहं करिष्यामि वयं करिष्यामः

एवं च कृत्वा भविष्यं सिद्धम् भवत्ययममुयाकारिकया व्याख्या-
स्याम इति नेहैव व्याख्यायते किन्तु व्याख्यातस्येति, अतएव परे
परिपरयन्ति, आत्मनेपदप्रयोगत्वात् तं व्याख्यात्य षोढा वेदित-
व्यम्, "कर्त्ताभिप्राये क्रियाफले" तदिहितं न... माचार्य आयुर्वेदा-
ख्यान जनधर्मादिना फलेनार्थे यस्मादन्यान्यप्रणीततरः स-
माधिजोग्यं धर्मविज्ञोषो

फलभावादात्मनेपदप्रयोग इहात्यनवास्थितौ
भवति, नचतुक्केणा... निरस्तकृशानां मरुजरकथमनसा
त्वेकम्। प्रायः आत्मप्रयोजनं भिस्संहिताकाचिद-
न्या कार्यप्रतिपत्तिरूपपन्ना, एतच्चाशत्... किञ्चिदिति
निश्चितोद... या

एवं तर्हि व्याख्यातैरेते वायं प्रहुरकथनकर्मिणा तरमा-
ह्याख्यास्याम इति सिद्धं परस्यैवमस्येति हरमाह भगवाना-
र्त्तयः, अतोति प्रकारार्थः,

कात्तसमाख्यस्य आह-क्रियावर्तमानकात्तस्य तद्धीमाहेति पद-
स्यै मनोभिस्संबध्यमाने मतीतकात्तं मत्वाचष्टे-अवोचद्व्रवी-
दुक्तं भवति, भगवच्छब्दः भूयां यद्वासि वानेन पूजामहेति,
अतिशयैनाकृतीति म... यन्ते भगवानिति स्वयं जगदनुग्रह-

रिमेद... स्वतन्त्रस्य प्रणयना निमित्तं लुपदसि-
त्वा यित्वा... वीतरागत्वात् सर्वज्ञेयेषु लोकात्मकमप्यहतगत-
ज्ञानशक्तित्वादि शुद्धमनोवाक्याय कर्मत्वादित्येव जगदनुग्र-
हादिभ्यो हेतुभ्यः अस्य तैलोक्यसमन्तिक्रान्तं यशस्तस्मात्
भगवानिति पठ्यन्ते, अतोऽपत्यमात्तयः, एवमप्यस्य वंश-

इति रुक्तं भवति। आह-दीर्घजीवितम...

हृत्तेने प्रतिज्ञात्मकान्तरेण क्रियमाणः प्रसिद्धं तच्च दृश्यते तद्यथा चैते गच्छन्त न गच्छन्त वा न प्रतिज्ञायि तेन गमित्य शिष्यमित्यथ चासौ साधयेत्येव यथासंहितमेव मिहापि प्रतिज्ञयापि नाविभक्तिस्तस्य मयि च क्षाणौ न तस्यैव प्रणयनयुक्तरूपं हेतुनाभिधानाच्च न वास्याः प्रतिज्ञायाः कश्चित्तत्साधनाय हेतुर्वा तेन भवति।

न च निहेतुका सिद्धि रित्यने तथान्यायवादः सर्वत्र हेतु

मत्तद्व्यान्मूनं च तद्वदिति कथमिति हेतुदाहरणोपनयननिगमनाना मन्यतमेनापि नूनमित्याचार्यपदाद्वदयति तस्मादिदं प्रतिज्ञामातृत्वादसारमण्येनैवं विधं स्मृतमन्यार्थमिष्येत- तस्मान्नयेन लक्षणादावभीष्टं सम्पूर्णताञ्चासंपूर्णश्रायमर्थकथमिति शिष्योऽपि सौपाथि निरुपाधिदुःखप्रतियातार्थितश्चामनोपन्यस्तमियंच सापथदुःखविधानार्थैव प्रतिज्ञाप्रधानाचैयं चिकित्सितेष्टतमत्वा निरुपथदुःखप्रतिधातस्यात्यालीकत्वा चारुत्याः तस्मादसंपूर्णो ग्राममातृ मनो नार्थवती युक्तिमवतरान्तिहा च्यमैव खल्वप्राप्ताण्यन्त।

अन्ताप्युत्तिष्ठामहे-यत्तावदवोचः प्रतिज्ञामन्तरेणाप्यर्थक्रियादर्शनादिति तत्प्रसाधायिष्यामः- भवेत्तत्तत्त्वर्थद्वन्द्वं दैमादिव दं ददादि केचिदिह घटादीनर्थानि साधयन्तो दृश्यन्ते न चैतावता नो द्राह्म्यन्ते चटादिदण्डानि करणानि

यस्मात्प्रतिज्ञामन्तरेण कदाचित्कस्यचिदेव दृष्टाव सौगर्थस्य सिद्धिरित्यतः सर्वत्रैवास्या उताहो दृश्यन्ते यस्या ततापि श्रूयता विविधहेतूपदेशाद्वैत्यैकं वेदं कस्माद्विविधस्य हेतो रूपदेशाद्विविधहेतुजान

सूतः प्रणीत इति तद्यदुक्तं संपूर्णार्थत्वादीनि हन्त तत्ताविव-
 तीर्थव्यामः, न तत्प्राप्तिनिमित्तत्वात् " तदेवं कुतः यस्मात्त-
 त्प्राप्त्यर्थमितीयमारब्धेन, तस्माद्युक्तैवासे भवति, तत्कथ-
 नित्युच्यते, इहेमे प्राणिनः शरीरमानसे विविधैरातङ्गै रनि-
 श्चयस्येमा सानात्वं भवत्यात्यानिकदुःख ... यातमावेच
 भवत्येषां तत्प्रतिघातसामर्थ्यजनस्तत्प्राप्तिनिमित्तत्वादादौ
 सुखदुःखप्रतिघातमुदाहरिष्यते - किंचान्यतो भूयस्त्वात्
 भूयसी ... याचैयं तत्सा सुकरत्वात् सुख ... तर्कतुमिष्ट-
 तमत्वादिष्टतमा खल्वियं येषि नै श्रेयसकोनोपि विषयि.
 ... तेषामिष्टतमत्वात् प्रत्यक्षफलत्वात् प्रत्यक्षं
 चास्याः फल ... रेचयानि मद्वनफलं वामयतीति, अतः
 एव ... श्रेयमेव प्राचोभिमतानेत रा तदनुमानंच तस्या-
 थ निरुपाधाया श्रिकित्साया इयमित्थं हतत्वा दनुमानाय
 कल्पते । यदीयं सत्यास्मिन्नामयः प्रतिद्विनिहिता उपल-
 ष्यते तथैयमप्युपाय पूर्वमिहानेन विदुषां क्लेशप्रतीतिके
 सति निमित्तान्नरे शक्याधिगन्तुं, तस्मान्नालमिमे दोषाः
 इमांकारिकामभ्युपेत्यारयो पालम्भायैव पञ्चकृत्वोदत्ता
 वृजमेतत् । तस्माद्यत्पूर्वं तदायुर्वेदागमहेतु पिण्डसूतमि-
 दमादौ निदिष्टं कथामिह विद्वन्भूतानरोगान्न जपः प्रभृती-
 नां दृष्ट्वा महर्षयः समेतारस्ते च जातकाकण्यास्तच्छमोपाय-
 ... यद्यायतो व्याख्योपशमाय सहस्राक्षमेव शरणमज-
 मत् । अथैषामभवन्क इव तमभिगम्य

तस्मात् यच्छेदमुपादाय कृताथो नस्मात्कुरुत महर्षिः
 रथिकजानानु कम्प्यो भरद्वाजो गृष्टाङ्गः ^{या} धामुनिजनानुरूपया बुद्ध्या
 सामान्यागतस्तामृषिस्मितिमिव मनसि परमहितवानहम्
 . . . र्थे . . . नियुज्येयेत्यथ ते महर्षयः तस्य महान् स्तामतिः
 पुण्याक्षरां भारती श्रुत्वा प्रीतमनसो गच्छन्त्यन्नयं ^य तस्मात्
 स्वत्वाविशेषेणार्थः।

तथाहि, अस्या नुमतोऽपि स्वयमेव करुणया व्यापार्यमाणैर्गुर्वी-
 रिमां कार्यधुरमुद्रोदु . . . वसितः समर्थश्चायमर्थस्य संपा-
 दने स्मरन्नी रहस्येति मत्वा तमनुजगाह, भारद्वाजस्तु वक्तव्य-
 तु . . . नैरनुमतो जगाम, प्राणिनां दीर्घजीवितमन्विच्छान्ति-
 त्यनेन हेतुनेत्येष आयुर्वेद स्यागमहेतुः। अत्राह - नयुग्मस्य
 पूर्वपरिस्फुलितत्वात् आगमोहि पूर्वमुपरि स्फुलितः पश्चादध्वे-
 तुर्वक्षयतिसङ्ग्रहे -

आयुर्वेदागमो हेतु रागमस्य प्रवर्तकम् ।

उच्यते - सिद्धे त्वेवं पूर्वं हेतो . . . मेवोदाहृतवान्। तस्मादि-
 ति, हेतुमति नरं प्रवृत्तीनां प्रमाणत्वाद्धेतुमत्योहि प्रवृत्तयः शा-
 स्त्रेषु प्रमाणमित्येतं दर्शयति, तथाह्वयमागमस्सर्वंच हेतुमत-
 ब्रूयादन्येतु हेत्वागमयो रपि . . . पिण्डसूक्तमिति वर्णयति ।
 तत्त दीर्घजीविततच्छब्दो निर्णीतपदार्थकः, आन्विच्छन्
 प्रार्थयमान इति भरद्वाजो गोत नामेदं कृतवान्, उपागमः
 (नुपे) न्नपीयिवान् कमुपागमादिन्द्रं शरण्यं चामरेश्वर . . .
 ततपाः स एवेत्याह - दैर्घ्यात्प्रसिद्धिः, कस्मादपि ध्विकत्वात्
 कस्मात्कनीयसं पश्यतो नामिकाया दीर्घबुद्धि रूपाद्यते,
 मद . . . आपि पश्य . . . तदस्यामेव प्राप्तस्वभावेन ना-
 तितदन्नरेति।

यथा मृगस्तृष्णिकालात् चक्रं गन्धर्वं नगराणि यत्नतः ।
 न भवेत् न पस्ते, न जातु चित्तद्वयाभिचरति तद्यथा गमादयो
 न हि कदाचित् नुरगं पश्यन्तोऽपि रासम्बुद्धिर्जायते ।
 रासम्बुद्धिर्वा पश्यन्तस्तुरङ्गम्बुद्धिः सदा ह्ययं गौरित्येतावदभि-
 नन्द्य स्यात् गोबुद्धिर्स्तिब्धोऽपि कालेषु व्यर्थान्नास्ति ।
 तस्मादनयोः स्वेदनं व्यवस्थितं तासिद्धिरथैकमात्रं प्रति-
 धेयः । एवमस्ति ... स्पष्टमस्ति त्वमनयोः तस्मादनुरोप्येन-
 नग्राह्यामदं दीर्घत्वह्रस्वत्वे तदनुरपरति । किंचान्यदेतत्
 प्रतिपत्तेः ... ह्येकस्मिन्नेव काले द्रव्ये चैकस्मि-
 न्नन्यथो दृष्टारसदीर्घत्वं ह्रस्वत्वं प्रतिपत्तौ दृष्टेयद्वय-
 दीर्घह्रस्वत्वेन भवेन्नान्येव खलु तद्बुद्धिर्द्रव्यत्वेनोपपत्त्यामा-
 कारोऽप्यस्ति कुतो नियतं कार्यमन्यथा गवान्धादिबुद्ध-
 यो नियता जायेरन्तु समानेभ्यो भवेन्नयः किं कुतो यान्ति-
 यममो दीर्घह्रस्वबुद्धिरेव । तत्तद्रव्ये भवतो नगवादिबुद्धयः
 इति तत्स्थानगुणा तत्तथाववश्यं सति इति सिद्धम् ...
 त्वेति तयोः दीर्घजीवितमिति विरुद्धम् । आधाराद्वैयाभा-
 वान् गुणानामिह दीर्घत्वजीवितत्वं चापि गुणोपरादि गु-
 णानां परिपाठान् परापरत्वे युक्तिश्च संख्यासंयोगादुच्य-
 विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽप्यास-
 इत्येते गुणाश्चेत्याः परादयः ॥

न चाहि गुणानां परस्परमाधाराद्वैयाभावोऽन्यथः,
 कस्मात्तन्ना सिद्धं । न विरोधदोषान् गुणो गुणाश्रयो नोक्त-
 इति यस्मात् प्रातिपेक्षायकारः उच्यते, न दीर्घशब्द-
 स्य कालेनाभि सन्नन्धा न्नखत्वं यं दीप उपपद्यते ।
 य उक्ता अतथा माधेयकृतयोर्दीर्घजीवितशब्दयोः

कस्माद्वा शब्दस्य काले नास्ति सम्बन्धात् दीर्घशब्दे
 खलु वयं काले नास्ति संवन्धिनाः अम दीर्घकालं जीवितम-
 निच्छन्ति कथं जायत इत्यन्यस्मिन्नन्यस्य प्रकरणे दीर्घ-
 शब्दस्य काले निपातना दीर्घकालावास्थितम्, सलुलं
 निर्दिष्टा ग्राह्यस्या द्विपदान्येव खलु सलुलं न्येति सन्देहार्थ-
 मिति ब्रूमहे, तन्न होली सन्दर्शनात्, तन्न रक्षान्यः खल्विमा-
 तन्न काराणां यदादि मद्यान्तलोपादिभिरन्याभिश्चाधि-
 करणाधाहुः।

तन्न युक्तिभिस्तन्नाणि विरचयतीति चादिमद्यान्तपद-
 लोपायुक्तिर्वैव प्रदर्शितान्येव... निवात्य काले दीर्घश-
 ब्दमुपपत्तिरिहान्यतथाविधानां चादिमद्यान्तपदानां लो-
 पः क्रियते। येषां लुप्तानामपि... भवत्येवार्थानुसारेण अ-
 हणम्, उाहं - कालस्य दीर्घत्वमनुपपन्नम्, निरवयवत्वा-
 दिह दीर्घप्रमाणं पठ्यते, उक्तं हि अ... रश्चिकरि...
 र्थिभिरन्यानि कानिचित् कूलानि कानिचि दीर्घानि का-
 निचित् कूलानि, तच्चैदं परिमाणजातं कालस्य निरवय-
 वत्वा न्नोपपद्यते, सावयवेषु... पुरुषादिष्वपि धर्मो-
 पर्युपर्यवयवस्यान्नेवेशान्निवर्तते, नानि रवयव... वेध-
 वाकाशादिषु तस्मात् दीर्घः काल इत्यनुपपत्ति-
 इत्युच्यते, न दीर्घस्य परिमाणस्य द्रव्यान्तरेष्वन्यथा प्र-
 चयस्य काले पथोपचारात् दीर्घत्वमिह द्रव्यान्तरेषु सा-
 यवेष्वन्यसावृत्तं काले भुक्त्वोपचर्यते, यथोदके गन्धः उ-
 दकं खल्वित्यर्थः। विहृतं नानावर्णरसरूपस्पर्श- तन्मद-
 द्रवक्रान्तजलचरविहङ्गमित्युदितं चापौ गन्धवत्योथदि-
 तौ वर्तमानौ गन्धोऽस्य पचर्यते।

तद्वाहनाशकौ शक्योपचाराद्यत्तनभवति तत्तत्
 नभक्त्योपचर्यते । यथा इह शविषाणमग्नौ रक्षः तस्मा-
 न्नपरिमाणं काले भक्त्योपचारमर्हति । उच्यते -
 मासम एवोपचारात् यदेव हि यत्तनभवति तदेव ततो-
 पचर्यते यथा सङ्ख्यागुणे षु ष इसा विंशतिगुणा इति
 यद्यत्तास्मिन्नेव हि तदुपचर्यते तत्त विद्यमानत्वात् ।
 किं भावरदीर्घशब्दस्य वर्षगणारिथेत्यभिधायकत्वा-
 त् । उच्यं दीर्घशब्दः इहनपरिमाणवाच्ये किं नहि वर्षगु-
 णारिथेत्याभिधायीत्याह - तस्यैदानीं काले दीर्घत्वस्य किं
 कारणमुच्यते । सवितुरुदयास्तमयौ नैकः । अनेकत्वादि-
 सवितुरुदयास्तमयस्य सानुरूपोद्यते । ज्ञानदीर्घत्वेन
 कालोऽप्यनुमीयते । इत्याह -

कालस्यो भयतायां संशयो^१ निर्वारितत्वात् दीर्घशब्दः
 चिरकालावरथायर्थ इत्युक्तम् । सन्नवि ... रं क्रियात् ।
 सन्चिरकालोऽभिप्रेतः । अनू^२वाहि दीर्घस्य काल उच्यते ।
 नसौ नचाभिज्ञाया । तस्य चोन्नेयत्वात् न ह्यतस्मात् भावि-
 कं वर्षज्ञातमायुः दीर्घशब्देन व्यपदिश्यते । किं नहि
 तस्मादधिकं रसायज ... तस्य चानीयजायथा इदं वर्ष-
 सहस्रं ब्रह्म । ... रसायनं यथा दशवर्षसहस्राण्यायु-
 रनुपद्रवं च तथा तानि यावन्ति चक्षीयेत् "जीवेत् वर्षसह-
 स्राणि तावत्प्रगतयौवनः । साहित्यमेवां गत्वात्मा भवत्यमर-
 सान्निभः ॥"

अतश्चायमाचार्यमिप्राय इति गृह्यताम् । येनानिय-
 यार्थमिधायि न ... शब्दमधीतवान् दीर्घमिति । अ-
 न्यथा यद्यस्य ज्ञानमैवाभिप्रेतमभावेनैव नैव

यिनं दीर्घं शब्देनैव दमस्याभीष्टं रसायन मायुः कथमिह प्र-
जाल भैरंश्र, न तास्व न रात्युच्छेदो माभूदि त्यतैह दो-
र्षं शब्देन व्याक्रियते, आह क्षणिकत्वात् दीर्घानुपपत्तेः
इहापि क्षणिक संभवा न भिद्यते न भिद्यते न भिद्यते न भिद्यते
त्वमारण्यायते।

जीवितं त्वायु स्तत्र शरीरेन्द्रिय सत्वात्मनां सामाज्यो नैक-
कस्य प्रत्यात्मिकः, आह - आयुर्जीवितं वास्तुत्यार्थ वाचि-
त्वात् कार्यलघुतरपदत्वा दीर्घमायुः रिति
यद्येवमेव लघुतरमभिधानमुच्यते तत्किंचित्तत्तद्ग्रहणे
नोच्यते न लोक प्रतीतत्वात् लोके वेतत्प्रतीत यद्वाचि-
रहीनो धर्मप्रधानो भौगवांश्च वर्तते, दीर्घं जीवतीति यः
यार्थसंज्ञा माप्नोतीत्येतद्दीर्घं जीवितमतोन्यथा सविज्ञा-
रोग्यादि विरुद्धस्य प्राणिनः कुशलय जीवितं केवलं जीवित-
मेतत्प्रदर्शयितुं कामेन सूत्रं कृतं जीवितमिति अन्विच्छ-
न्ति त्वन्त किंचित्पूर्वार्थविसदृशमर्थं वर्णयन्नाचार्यनि-
श्चिच्छन्तीति वाच्यं मनुशब्दोक्त नोच्छेत्तव्यः
सत्त्वधीयते किमर्थमिति प्रयोजनत्वात् अनुशब्दो ह्य-
सादृश्ये
युगानुरूपमायुः प्रार्थयमान इत्यस्यार्थस्य प्राप्तये अन्य-
थाविज्ञाये दीर्घमिच्छन्तीति कुर्यात्तदस्या दीर्घत्वमभि-
वान्वितमत इदं मनुशब्देन कृष्यते तद्दृष्टे चानिर्णीतोऽय-
मर्थः स्याद्दीर्घमिच्छन्तीत्येता इति कृते स्मृते तस्मादनुशब्दः
पुरस्क्रियते, माभूदयं दोष इत्याह - प्रकृष्टतमस्यानन्वे यणे
हेतुनिवक्तव्य इति वाक्यदोषः।

किमर्थं भरद्वाजो यस्मादायुषो नोत्कृष्टतरमस्ति तन्नेष्टव्यं

उत्तयुगान्तरपमेव, उच्यते. अत्राहः. न जानुर्चिच्छब्दक्यमन्ययुग-
 न्यवस्थापितमायुरन्यस्मिन् युगे वाप्तुम् सर्वेण जगतास्थितः
 किंपरिमाणं पुनरायुरन्यस्मिन् युगे उच्यते, एतत्तर्हि रवत्वं
 प्रमाणमायुषः संवत्सरश्चातमुक्तं हि. वर्षं शतं रवत्वायुषः प्र-
 माणमस्मिन् काले इत्येतत्कलियुगेऽभिप्रेतम् कथं साधतः
 इति चेत्. अस्मिन्काल इति वचनादेतदुक्तं भवति। आस्मिन्
 वर्तमानकाल इत्येतदतीतैश्चिकमस्मिन् परेण च न्यूनत-
 रं भविष्यति. आह -

कृतः पुनरिदमुदपादि, पुरा प्रकृष्टतरमायुरस्मान्निर्वाणैः
 कृष्टतरं परतः सम्पद्यते. इत्युच्यते. आगमादुक्तं हि, आदिका-
 लैर्ह्यति विमलप्रभावा इत्यारभ्य यावत्पुरुषा बभूवुरस्मिता-
 युषामेतदृशब्दो ह्ययं बहुत्वे न्यूनतोरूपतः. तद्यथोक्तम्.
 संवत्सरश्चाते पूर्णो याति संवत्सरः क्षयामिति, तदेव तस्मिन्
 कलियुगे वर्षं शतं परमायुषः प्रमाणमभिमतमेतदेव च प्रमा-
 णमभि समीक्ष्यार्थानुसारसामर्थ्यादभिधीयते. देवैश्चाते
 ह्यपरिणीतानि ताश्चत्वारि कृतयुगे प्रमाणम्, परतन्तप्रत्यथा
 श्रुतं व्याख्याताः श्लोकाः,

पुरुषा वसर्वाः सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षं शतायुषः ।

कृते तेनादिके ह्येवं पादतौ भूस्वः प्रजाः ॥

पतेन्तः प्रत्ययुगं व्याख्यातयेत्तु प्रमाणी कृतः. एतच्च काला-
 नुविधा - सामान्येन कर्मणा जायते, मनश्चैव मायुर्वेदान्तरे.
 ण विद्यमाना द्विविधमिष्यते, प्रत्यात्मकमनुविधायि क्रि-
 यानुविधायि च यात प्रतः - प्रत्यात्मकमनुविधायि क्रिया-
 नुविधायि यस्य क्रिया बलमभिरसमीक्ष्य प्रमाणं भवति.

यथोक्तं भवत्यस्य कल्पानि यावन्ति तदर्थं

जाव हूय सहस्राणा त्वेव नो ह सां ह त्वमेपां गत्वे त्वेव मां दे यथा
 वा त्वसहस्राण्यायुक्क निरुप ह्व मव हत काल मित रत्न पुना
 न वि हत काल प्रमाण मिति वायु षि पूर्व कृत कर्म व क्षा त भ.
 वतः २॥ २॥ ॥ "कर्म किंचि त्कचि काले विपा कं नियतं म-
 हता किंचि त्काल नियत मप्रत्यये प्रति चोद्यते. तत्त कर्म
 नियतं यदप चा रेण वि नान्य था शक्य ते कर्तुं सम्युग्गुव.
 चा रेण वा स्वेने वहि बले न स्वारिमेन काले पच्यमानं नि-
 यत काल प्रमाण मायु षः करोति ॥
 यथौ नं स्व त्वाश्रये वा द्विविधे यथौ नं पूर्व गदेभ्यः प्रति-
 कर्म नित्यं जितेन्द्रि येनानुप तन्ति रोगा रत काल युक्तं यदि
 स्या त्ति रिते देवं नियत कर्म यदि ह प्रत्यय फलं सहकारि
 यास्मिन् काले लभते. तस्मिन् काले फला ॥ ॥ नाति यतो.
 स्य फल दान कालः प्रत्यया धी नत्वात् तत्त तत्त दे नियत काल प्र-
 माण मायु रभिनिर्व र्त्त यन्त्यस्य च द्विवि धस्य युष्माधना-
 र्थ माचार्यो निष्ठा त मुपनि त्ये जन पदार्थ सन्नि चे त्स्या ददि
 युगानु रन पा नु रन पा दा युजो ना धि कं शक्य म्. अवा स्तु हं ते न
 रसाथ नाद्यु पदे शे स्य वै यथ्य मुच्यते, सर्वे प्राणिभिः न श-
 क्यत्वात् नियता युजो भवति. प्रक र्ण न नियता युजो न चे मा-
 प्र जा र-सर्वी अनियता युजोः सर्वे च जग दधि कृत्यायं मुनेः प्र-
 यासः। आद्यैव सै ति नि ६ फलौ ग य मा रम्भः. इह ये नियता यु-
 षकरा रत्ने पां किं वे दः करो ति, ते पां रवत् अवदा द्धि पुरस्य कर्म
 णी ॥ ॥ रात्ये वास्ति मृत्यु रतो न वे दस्यार रम्भो नि ६ प्र यो जनत्वात्
 उच्यते — आस्ति विक्षो षो नियता युष्मां कामं व्या धि निमि त्तो न भ-
 वे दन्तरा मृत्युः कर्म दस्यार दस्य युजो मि २ यद् हार जनितं व्या द्यु-
 त्पत्तिः, तथा पीडि तस्या थर्थो पक्ष मा दभावः।

क्रियन्ते हि ता हारविहारोपदेक्षाः च व्याख्यान्त्यन्तिरेव भवन्ति,
तदभावाच्च पीडाभावोऽपि शरीरजः कोयंविशेषी इति भर-
द्वाज इति गौता नाम उपागमत् उत्तमै चिः द्यन्त्युपशब्दः
प्रत्याख्यानीय इति, एवं च सत्यनिष्टशब्दाभिधानमप्रसज्येना-
गमादिन्द्रमर्थमेव वा नाधिगम्येतागमादिन्द्रमिति किमिव-
द्युक्तम्, स्यादुपशब्देन तु सामीप्यं लभ्यते, इन्द्रसमीपमग-
मता यत्तेन्द्रः परः च युक्तस्सर्वार्थमिति शायदार्शेन न्येव-
मन्यः सता उक्तं हि-

सर्वं च द्रष्टुं तत्परं यथैन्द्रश्च द्रष्टुः, किंचास्य परं परमाद्या-
यं शरण्यायं परमैश्वर्ययुक्तः केवलमन्यत् तन शरण्यो-
नतमरणाधिगम्येत, यत्तस्मात्सौ शरण्याहितः शरणो यातः तत्स-
मीयं गतवान्, आह नान्येषामपि सुराणां शरण्यत्वात् किमन्ये-
रसुराः न शरणार्थमहितास्तान् कस्मान्नाधिगतः, उच्यते-
पूर्वोक्तं हेतुसंभवात् पूर्वोक्तस्तावद्धेतुरन्येषु न संभवन्ति, सर्व-
च द्रष्टुं तत्परं यदेन्द्रियं च द्रष्टुः, किंचान्यत् अपरमैश्वरत्वा-
च्च शरण्याः शरणं भवति, सचासरणं व्यापत्वाभिगमनीय-
स्तस्मात् श्वरत्वं देवस्त्वितिः कारणैरुपसिद्धिवात्,
तहि कारणतयमस्मिन् साकल्येन समस्ति, उतवा प्रवचन-
प्रवक्तृत्वात्, यस्मादसौ वचनस्यास्य प्रवक्ता गुरुः कस्मादसा-
ववश्यमाद्यत्वात् स्तुतिमर्हति, बहुभिर्नामपर्यायैरित्थं चैत-
देवं येनान्यास्मिन्नन्यापदेशो नामपर्यायैः स्तुतिप्रयुक्तवानिन्द्र-
रसहस्राः द्रक्षामन गुरु रब्रवीत् तस्मात्सूतमुग्रतपा-
इत्युक्तं मुस्तारम्भविषः हृण्णियमन्यैः उग्रं तपो यस्य स उग्र-
तपो ग्राहणम्, अन्यर्षिभ्यः उग्रतपस्तपः प्रदृष्टिनार्थमुनवाते
एवं विधा उग्रतपसो भूत्वा मरणमुद्दिष्टः बलवानयं भूत्सुः प्राक्

मिथ्यादां धर्ममरणवशाः प्राणिनस्सुलभं यत्त तथा भूतामपि मह-
षिणामाहुर्नित्येवं साक्षात् अलौकिककारणमारस्यते प्रमाद-
मेतदाचार्यस्यास्ति नो ग्रन्थग्रहणेन सन्दर्शयिमासा वृन्देति
विज्ञायेत्यभिलषितं किमित्युच्यते प्रवचनप्रवक्तृता शरण्यत्वं
परमैश्वर्यमनेश्वरत्वमेतत् बुद्ध्या तमेवोपगतवान् इतश्चोप-
गतवानिन्द्रं ब्रह्मणाभि युक्ता धांप्राकृतन्त मायुर्वेदं प्रजापतिम्
जिग्रहदित्यत हि शब्दो हेतोः यस्मात् ब्रह्मणा प्रोक्तमायुर्वेदं
प्रजापतिः जग्राह तस्मादग्निर्नो जग्रह तुः तावथां चैन्द्रः स-
विधायी जनतथा शास्त्रप्रतिपादनेनार्थोऽनुच्छेदोपाधेर्गम्य-
ते। एवमपि विद्यायां यदि श्रोतृवत् वक्तुराथार्थिना भवति, श्रु-
तिश्चास्मिन्नर्थे योगिगुरुव्यसस्य गादाय विद्यामन्येभ्यो नो-
पदिशन्त्यन्ते वासिभ्यः सखलु द्युषि गुरुजनस्य महद्देवो वि-
न्दति अनुमानमपि नास्मिन्नर्थे . . . ते यत्खलु शास्त्रं जग-
दुपकाराय प्रवृत्तं न चैतन्नो जनेभ्यो न प्रथयति, ते ह्यसौ लोको-
पकारप्रविहीनो भवति, इदं लब्ध्वा तद्भवमधर्मेण सह योगस्त-
स्मादेतदपि कारणं मत्वा भरद्वाज इति श्रुतमेव शरणमगमद-
न्यथा शरणत्वादीनि ब्रह्मण्यपि समुपपद्यते, आद्यश्चार्यो
शास्त्रस्य प्रवक्तृत्वं इयं खल्वहं पातान्तेरेवमि विवक्ष्यन्तमाना
विद्यामधुसल्लिलं तेन वत्सावशो वा जायते इति त्वं तु म-
स्तमेण पजग्मि वान्।

भरद्वाजो न पूर्वाचार्येन ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्र-
जापतिर्जग्राहेत्यतः परे हि शब्दं न्याय्यमवस्थापयति।
ब्रह्मणो वप्रोक्ते ब्रह्मणोऽप्यन्यत् श्रुत इत्याह - ब्रह्मा प्रजापत्या-
दीनामभिधानं ब्रह्मणो हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः
जग्राहेत्येवमादि यद्येतदभिधीयते, तदेतन्नाभिधीयते
वलं हि तत् श्रुत्य गुरुत्वगापादयति।

न क दार्थं संपादयति तस्मादेतावत्कार्यमुपि प्रोक्तो भव-
 द्वाजस्तस्मात्तद्विज्ञानमुपागमत् अत पुनरसं प्रसारणो कार्य-
 मेधां ग्रहणम् न कस्माद्वागमपारम्पर्यज्ञानार्थं ब्रह्मपदे दो-
 नद्यागमपरम्परविज्ञानेयः शाश्वदतागमपारम्पर्यन्ता-
 वदनेनानुपूर्व्येणायमागतः किंचातः आगमवत्यः खल्व-
 विद्याविशदपदनीयां लभन्ते यद्विद्येत्यस्य महात्मभिरप्य-
 यं जगत्सर्गस्थेति हेतुभिः वपि श्रिमत्संस्थानविद्यात्-
 मिथ्यायातय्य दर्शितः प्रत्यक्षं व्यभिचारिण्यो प्रतिज्ञाय-
 ब्रह्मादिभिर्दृष्टः आयुर्वेदश्चाधनीयश्चा नचान्यदस्मात् कि-
 चिच्छ्रौक्तोक्तकारायास्तीति गुणवद्भिः प्रतिपादितः । सर्व-
 चेदं पारम्पर्यमन्तरादुरवसानं मर्यास्तस्माद्वागमयशो-
 विज्ञानार्थमप्यवश्यं ब्रह्मादीनां ग्रहणं कर्तव्यमप्युच्यते
 योपदेक्षां श्राव्यमागमवति --- निच शास्तापि अद्यैना-
 न्यानीति तत्तायं महद्यशास्वेभि रपुरुषस्ये वि त मर्थबहु लमा-
 पूजन पूजितमित्येवमादि इयंच विरारव्या ब्रह्मणोभिधा-
 पूर्वोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिर्नग्राह एवमादिराद्यस्यपि पुरस्क-
 तं श्लो करेय दीर्घं जीवितमित्यस्यैष एवमयमर्थोद्वाक्या-
 मुत्तराभ्यां श्लोकार्थं विस्मरितः ।

अत तावदुत्पत्तिद्वयः अनित्योऽयमायुर्वेदः कस्मात्
 ब्रह्मणा प्रणीतत्वात् ब्रह्मणोऽयं प्रणीतः यत्प्रतिज्ञातमर्थ-
 द्वामहामूलीये शाश्वत इति तदसम्भवं किंच भूयः पुराग्रह-
 णात् यदि श्वत्त्वयं नित्योऽभविष्यत् पुनरेवमभविष्यत् मह-
 र्पयो नावागुच्यते अपचरि श्वत्त्वयं पद्वानि वैधः यदुक्तं
 ब्रह्मणा प्रणीतत्वादिति तत्कस्मात्प्रोक्त इति वचनात् ब्रह्मणादि

... ननु च यथापतामह इत्याभेधान्मरस्मान्न वेत्तायते तेन
 दिव्येन चक्षुषा नित्योद्यमायुर्वेदो दृष्टः, समुपादिष्ट शास्त्रान्ते-
 कंहि नार्थान्नापि कामार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः प्रकाशितो
 धर्मपरैरिति विहितं स तं चाभिव्यक्तिमात्रं प्रकाशितम्।
 दीपरयेव च दृश्य, न ह्येयुर्वेदस्यापूर्वोत्पत्तिरुपलभ्यते, अ-
 न्यत्तावद्विधादेशाभ्यामेतद्व्यमाद्ये कृत्यो त्यनिमुपादिश-
 न्त्येकै। इतश्चायं नित्यः अनादिमत्वात् स्वभावानिद्वय-
 लक्षणत्वात् भावस्वभावनित्यत्वाच्चेति यदुक्तमर्थेदृशम्-
 हाम्बुलीये तदिह वर्णयितव्यम्। यत्पुनरिदं व्यवसितं प्रागेव
 मुनयः तदर्थं तस्मान्नादरं चक्रिरे, नवातः प्रतिपेदिरे-
 इत्यन्तावधार्यताम्, प्रयोजनाभावात् इहायमायुर्वेदो व्या-
 ध्युपशमनाप्रयोजनो वक्ष्यते हि:-

व्याधुसम्यक्क्रिया नोक्ता तन्तस्यास्य प्रयोजनम् ।

अनादि युगे च नाभूवन्न व्याधयः उक्तं ह्यादिकाले ह्युतिविमल-
 विपुल प्रभावाः प्रत्यक्षदेवविविधेयसंविधि विधिना अ-
 मिता युषो बभूवुरित्यतो व्याध्यभावात् पूर्वमनेन नासीत्
 पूर्वकृत् प्रयोजनमन्तो निःप्रयोजनत्वादस्य तदानुमनय-
 स्तद्गृहणार्थमादरं चक्रिरे। यथा तु विद्वद्भूतारोगाः प्रादुर्भू-
 तास्तदा ते व्याध्युपशमनार्थिनः तेन प्रयोजनवन् रतदाग-
 मनार्थम् ... तामातरन्धुरिह्येष आयुर्वेदस्यागमहेतुस्त-
 त विद्वन्मन्त्रायाः प्रतिबन्धमित्ये ... र्थप्रादुर्भूतं जात-
 मुत्पन्नमित्यनर्थान्तरं यदा यस्मिन् काले रुदन्तीति रोगाः,
 विद्धाः ... यन्नित्यर्थे तेन द्विविधाः शारीरामानसाश्च एतदुक्त-
 रता वक्ष्यते, प्रादुर्भूताः प्राक्तनज्वरगुल्ममेहशुष्कादयो भृश-
 मुत्पन्ना शरीरिणां तत्तद्दीर्यत इति शरीरं त ... इति

शरीरं तल इषरी राग्रहणादिदं सूचयति, स्वभाव एवैतावदि-
 दमसारमुदकांशेनामपातवत् विहारणधर्मिशरीरं प्रागेव
 व्याधिमिरसततमुपतथमानं केपां विभ्रभूता उच्यते. परप-
 वासाधयनब्रह्मचर्यव्रतायुषां तल तपोमाम एतच्चरणरथा-
 नास्पदरथत्वा वासमानविरासजान ... नयु ... कुर्यादननदी-
 तीर्थमि गमनादिसमानरत ... यनालक्षणा, उपवासी नामा-
 क्रौध शीलादिभिः ... सा गुरुशुद्ध्यास्ति सत्यादि व्याहारा-
 दितलक्षणः सङ्क्षेपादेष्टपरित्यागो गुणोत्पातनं च तपसि-
 च शरीरपीडाकृतं दुःखमुपवासी ... तु क्रौधानर्थपरित्या-
 गाकृतं मरुवेन पञ्चस्पृहीतुः, उपवासं च सप्तवर्गस्य नत्वस्य-
 स्वर्गहेतुत्वमपि न भवति अपन्यार्थं ह्यज ... तस्य क्रौधा-
 दिरहित स्व शरीरभेदे निश्चिते, पि विकृतिनो न खलु न
 भवति, स्वर्गोपपत्तिर्विशेषणत्वात् परमार्गसाधनभाव उप-
 वासान्येव त्वं पवर्गसाधनभावस्तत्परस्तु रती एवं च कृत्वा
 तथो रथान्तरभावः, उत्तमं च, उपावृत्तस्य पापेभ्यस्सहवासो
 नरेणाहि. उपवासस्य विज्ञेयोन शरीरस्य शोषणम्
 तथोक्तम्- याम्येषु उपवासात् परं नास्ति "तपो नानाकानात्परं"
 इति, अद्ययनं चाभिमतग्रन्थाधिगमः, ब्रह्मचर्यं नाम या-
 ब्रह्मणि चर्या, ब्रह्म मोक्षः तदर्थं याचार्थ ... क्षेपादुपरथ ...
 ग्रह इत्येवं च वक्तव्ये यदयं ब्रह्मचर्यमिति शब्दानरेण तमेवा-
 च्यनं न तदुपायत्वात् बभूव।

प्रथानाङ्गमिदं ब्रह्म । दिवा । छितं सुषुक्क रोगस्थानिः
 ग्रहः, अत हि मह । त्मना मप्रि देवा सुर मुनि अनुव्याणां स्वलिता-
 निश्वासा ... यनैव तं पुनः कलमामिलयितमिहामुलवाप्रे-
 सतौ बुद्धि पूर्वयः कार्यनियमः इदं कार्यमिदं न कार्यम् ।
 Charak Smhita Viyakhya Charak Nyasa

तत्पुनरनकाविध्यम्। गोव्रतज्येष्ठव्रतादे आयुष्वाभेयस्तपः
 र्थतपश्चोपवासश्चाद्ययनं च ब्रह्मचर्यं व्रतं चायुश्च तपः स्वा-
 द्याय ब्रह्मचर्यं व्रतं युञ्जीतेति, तेषां तपोपवासाद्ययनब्रह्म-
 चर्यं व्रतायुषां एव पिण्डार्थेन कदाचिद्भोगाः क्षुत्पिपासाद-
 यो नास्य दल्पपीडाकरत्वात् तन्नेमेतपः प्रभृतीनां विद्वान् श्र-
 न्तिः। यदा तु ज्वरादयो रोगाश्शरीरिणां प्रादुर्भूता विद्वज्जाता
 तपोपवासाद्ययनब्रह्मचर्यं व्रतं नैषां व्युत्क्रान्ताभिहित-
 मिदमाह -

कथं पुनस्तपः प्रभृतीनामिमैर्विद्वान्भवन्ति, उच्यते -
 तपसि कर्तव्ये रोगाभिपरीततनुतुल्ये न्द्रियभामौ न श-
 क्तिरिति तपः प्रभृति कर्तुमथ करौत्यथ नथावत्करौति,
 आह - प्रादुर्भूतरोगाश्शरीरिणेनः प्रभृतीनां यद-
 कुर्वन्तु युक्तमन्यत्तवर्तमानस्यान्यत्तप्रतिबन्धासामर्थ्य-
 नाहि शरीरे वर्तमानास्तपः प्रभृतीनां विद्वान्मलमाद्यानुभ-
 किंच भूयस्तप उपवासोदिष्टु कर्तृत्वप्रसङ्गः तेषां विद्वान्जा-
 ताः किं कुर्वन्तमिति तत्कर्म निर्देष्टव्यं, न च ते तप उपवास-
 दयः कर्तारः स्युः, कर्तारस्ते कर्म चैषानयन्तेः कर्तव्यं फ-
 लमिष्टं स्वर्गादि निवृत्तत्वात्, नाम कर्तृत्वात् सामर्थ्यात्, न ह्य-
 निवृत्तौ नरो न हीर्वा दहति तरमाद्येकीप्सस्ति
 नतत्वेन हि निवृत्तौ नवानि निवृत्तस्य विद्वं किंचिदुपपद्यते
 पदार्थस्य सन्नर्थप्रतिबन्धमाचरेत्। कथं पुरुषं कर्तारं
 पापवासादीनां तपोपवासाद्ययनब्रह्मचर्यं व्रतायुषि विनिव-
 र्त्तव्यं, तेषु वक्तव्येषु रोगाः शरीरिणां विद्वज्जाता इत्युच्यते -
 अयुक्तमुपनीतमन्यत्तवर्तमाना व्याधयो नार्तस्य कथं स्वर्गप्र-
 तिबन्धका भाविष्यन्तीति।

अन्यत्तापि वर्तमानस्य कर्तारं प्रतिबन्ध न क्षतग्रहं भूतो
देवदत्त पीडनवत्तय चानक्षलेव वर्तमानो ग्रहो देवदत्तस्य
कार्यं प्रतिबध्नातीत्याभिहितम् । यत्पुनरपाकृतं तपै।प.
वासादिषु कर्तव्यप्रसङ्ग इति, तत्रैकतरिः कर्तृत्वाभावाच्च
तेषां कर्म न कर्तव्यं पुरुषो भि कर्ता यस्तु यस्मिन्नसति यस्य
स्वमात्मलाभो भवति, तेन मरुतो त्वन्निविष्टं चरितं भवति, स
ति सच रोगो ह्वात्मलाभो भवति नास्ति, तपोपवासादीना.
मतस्तेषां तदुत्पत्तिप्रतिविद्युमाचरति । तस्मान्निष्कृतमेवं
ब्रह्मचर्यव्रताद्युपमिति सत्यं ... पकर्तृत्वे त न दाभूते.
ह्वनु कृष्टं पुरस्कृत्य महर्षयस्तस्मिन्काले तदाकारस्मिन्नि.
ति । यदा रोगाः प्रादुर्भूताः तदा भवन्तीति भूतानि जायन्ते
इत्यर्थः ।

तद्यथा लोके भवन्त्याभिधायकाः सुदृष्टे ते उपाः स्वत्वपि नो.
दृक्तेन विना भवन्ति हात्तयो जायन्त इत्यर्थः । इति तस्यै-
मानि पूर्वशुपाणि भवन्ति, तथा स यदा कुपित प्रविश्या-
दायमित्यारभ्य यावत्तस्यैमानि लिङ्गाणि भवन्ति, भूतशब्दः
स्वयमेव कर्तृत्वेन वर्तते । तद्यथा उपमानावस्थारूपभावाः
विकृतिविद्यमानता प्रणीतरक्षो जाति प्राण्यप्राणिमात्रशब्देषु ।
ततोपमाने तावदापाशभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां पाशमिवेति
गम्यते । तथा काष्ठभूतो मृतोपमः काष्ठमेवेत्यर्थः । अवस्थायां कथं
भूतशब्दानिष्क्रामति, तथा स एवं भूतो म्नायति स्पीदति । तथा अ-
तः परं भूतो भूतात्मानोपलभ्यते । मोक्षावरुथ इत्यर्थः, स्वभा-
वे तस्माद्यथा भूतदर्शिनं साधुपथा स्वभावदर्शनिमित्यर्थः । आवि-
कृतौ शीघ्रं गत्वा यथा भूतस्तथा भूतो विपद्यते, विकृतिगत्वा
विपद्यत इत्यर्थः । विद्य - मयेतदेवोदाहरणं शीघ्रगतत्वात्

यथा भूतस्तथा भूतो विपद्यतां विपद्यमान इत्यर्थः। स्वभावतः
स्माद्यथा भूतदर्शिनं साध्युपया स्वभाव दर्शनिमित्त्यर्थः। अवि-
कृतौ साभिषङ्गज्वरौ सौ यंच भूताभिषङ्गजः, तथा तयोम-
त्ता भूताभिषङ्ग। तत्कुल्यन्ति, भूतसामान्यलक्षणः प्राणिष्व-
विशेषेण यथा जङ्गमरथावराणां भूतानां मूर्तिमभिप्रणयः
न्ति। खादिषु पञ्चभूतावाशिष्टत्वात् पञ्चात्मंगत उच्यते, अनेका-
र्थोपि सन्निह प्राणवाची, अनुक्रौडानमनुक्रौडोऽनुकम्पीति
थावदुक्तं भवति, स्यान्न रवत्वयं कृद्दिधातुरिममर्थं व्याक-
रोति, आह्वानरोदनयो रयं निरुक्त इति तानेकार्थत्वाद्धातूनां
निदर्शिनं लघुचपल गति चेष्टाहार व्याहारच... न्धायांगते
? निर्युक्तः इह च शिघ्रतः माचष्टे। तथा विकारानुरागः कोडाः
... न्नरम्। सचे हानुशायार्थोऽनुबन्धार्थः, शीङ्स्वप्न इति, त-
थातमेव तावदस्यौ पावर्तयितुं यत्नेत। उपस्थापयितुमिति
प्रीतिश्च वर्धते धीतस्तथा जीवने ब्राह्मणं ब्रह्म मेध्यं बल्यं म-
नस्क रम्। नाहि मनसः क्रियो पपन्नोस्तु, राजा वृद्धि करः सन्तौ-
गुणः... दारव्यस्यान्नति करेति, इत्ययमभिप्रायस्तथा
शतौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रातौ दिवा कृतम्, इति, बन्धमिति
यावत् ब्रूयात्। किंचायं करगार्थे विगम्यते, तथारत्ने हानप्र-
स्कन्दतु रत्ने रातौ परतः पिबन्। स्कन्दनं चेह विरेचनमभि-
वाञ्छेतम्। स्कन्धे श्वगौ पौ धीयते तथारसं...
... माणायं शूलं यद्यनुवर्तते। संसर्गो नाम विहितसं-
सर्गो नाम विहितसंशोधनः स्य। दनन्नरं यो विधिरनुक्रमेणो-
क्तः, अथैनं साहा... सुखोदकपरिषक्तं पुराणानां लेखितशालि-
तपुलानां मण्डपूयवागूनपाययैदित्यारभ्य अत ऊर्ध्वं न
गणान्तकमेणोपयज्जानत

विस्मयार्थं समुदाहृतस्तथा च भनवानि च मूर्धनि भुपनयन्तीति
 आवदभिहित - - मिश्रप्रहृत्वे धीतस्तथा कर्णादिनासास्थः
 लोम कूपप्रजननमला इति. मृजिश्च रुद्धौ पठ्यते. ^{११ गुणं वा} तथा च यः
 प्रकोपप्रहमाः पिता दीनां यथाक्रमम्। यथा रवं भवमित्यर्थः,
 तदभि शब्दद्विद्वेषे तथा स्मै हि क - -
 तथैवेदिश्वगतिभक्षणयोरधीतः. तस्मात्कुक्षिरनुकम्पार्थं
 इति सिद्धम्। पुनरस्माभिः प्रबन्धो व्याख्यात इति तत्तत्तत् - -
 यमाचार्य एवं कृपै रभिला - - तन्ने संवहं हरं करिष्यति. क.
 णो नाम काश्चिद्विषयक - - धातूनां च - - तिता मन्ता भिजानः
 न्यथा धीतमैव धात्वर्थ - - यासूतकारप्रणीते गुण-
 वत्यास्मिन् सन्देहदोषमभिदध्यादित्येतमर्थमभि - - इत्य
 तमनुक्रौ. हां पुरस्कृत्य पुरीधीयेत्यर्थः। उत वा अनुक्रौ. हां पुर-
 स्कृत्यानुक्रौ. हां न हितेनेति - - भाषणादपिः, हि सनादित्य -
 भिस्मान्धिः कस्याहिस - - दायिश्च - - परस्माच्च महाधि-
 ग्रहणात् एतद्वा विव्यति मुनीनां चतुर्विधो भेदः ऋषयः ऋषिणा
 ऋषिपुत्रा महर्षयश्च, ते भयश्चोत्कृष्टतपः प्रभावामहर्षयः
 तेन सत्समवायात् तेषामपि क्रियाणां मूर्धिका - - दीनां तत्त
 समवायसि - - ति प्रधानानुगामीने हि - - वा प्रधान-
 ग्रहणम्. यदि ते समैता रुसमागता इति, पुनातीति पुण्यं. - - किं
 - - तत्कतिरं क्रियते तदिति कर्म पुण्यं कर्म येषां ते पुण्यक.
 मीणः, प्रदास्तकर्मणि इति - - इह सर्व एव महर्षेर्वीति के शब्दात्
 पुण्यकर्म - - सिद्धेऽस्मिन्नर्थे यदयं सूतकारः पुनः पुण्यक-
 र्मग्रहणमकरोत्, तदसापधा बभूवुश्च, तेषामैव वन्दनो महर्षि-
 णां प्राणोऽवनुक्रौ. हाः प्रादुरासीत्तदेतस्मादिति महतौ धर्मभू-
 यसी पुण्यकर्मकता ततौ हिमवतः पार्श्वे

पाश्वेदारीरप्रदेवाद्यन्यतमपाश्वेदमिति कथ्यते पाश्वेदमिव पा-
 श्वेदः तस्यांचाद्यन्यतमप्रदेश इति गम्यते यास्मिन्नेसमेता-
 समेतां हानिं प्राणिन इति हिमं तर्हि हिममस्यास्तीति हिम-
 वांसतस्याहिमवतः पाश्वेदो हिमवान् रवत्तु पुण्यो मह - - -
 वराना - - - न्येतथाहि - - - पुण्योऽथा - - - ते - - - तेनवा-
 रौ भवत इति इदममरुदुभयार्थत्वेऽपि पुनर्ग्रहणं कुर्वन् भूयो-
 ध्यानयोग्यो नक्तलः प्रदेवो यस्तस्मिन् समेता इति सूचयति -
 नद्यशान्तौऽवकाशौ मनस्समाधातुं शक्यं स्यादत ऊर्ध्वं पुनरय-
 मभिप्रायस्तत्तत्करस्येति गम्यते, यस्मादनन्तरमैवेत - - - था-
 अथ ते एता न्मास्थिता इति पिण्डार्थः, स्वयं यस्मिन् - - -
 प्रादुर्भूताः शरीरेण रोगास्तपःप्रभृतीनां विद्याजानास्तस्मिन्
 काले प्राण्यनुकम्पया प्रत्यक्षमानामहर्षयो हिमवत्पाश्वेदसमा-
 गताः, आहोर्त्तसमेतामहर्षयस्तदुपदिष्टाः कथमेतत्तर्हि
 ततोवर्त्ते, अग्निराज - - - वदसि त्विसिष्ठा इत्येवमादयो आह-
 उरग्निरावारिष्ठजमदग्न्यादय इति वक्तव्ये यदयमृषिबहुत्वं
 बोध्यते, तदुक्तावयितुं कामे तर्हि कैचिन्ध्यालीनाः कैचि-
 द्यायावराः, कैचिद्वीनिजाः, कैचिन्निश्रयशकामाः, कैचिदुत्प-
 ष्ठरुथानाथिनः, तेषां सर्वेषामपि मुनिप्रवक्तराणां जातादरा-
 णां मास्मिन्नर्थे एकमतीनां समागमौ भवत्येवं कृत्वा रोगा-
 रण्यस्यैवेयमर्थरिखा - - - महति गुरुत्वप्रकाशितौ भवतीति पु-
 ण्याश्रयः, कथामिमा - - - तम् - - - शौ पुण्यकथेत्युच्यते,

धर्मार्थलाममोक्षाणां मारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥

रोगास्तै - - - पहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥

इति, तत्तदर्थे पुरुषं विष्णुमयति वा (पै) देव्यो विदधाति वा ॥

पुरुषस्य श्रेयो धार्थनीवा तेन शरीरादीनि धृतानि कर्तार इति

नार्थयुक्तमेवेयं . . . मितमिन्द्रमपश्याम . . . कम्पयादिहिमह .
 षिभिस्तुल्येन दधानमपश्याम . . . तद्वत्वेदोपीत्ये
 वोपलब्धो भवेत्ताननुकले . . . तस्मात्तदिभ्यद्वीधीत्य
 दृष्टा एव कल्पयते नेन्द्रवत्त्वेदादर्शनमयुक्तं . किंकारणं
 न ह्येतदिभ्यदर्शित्वे सति योदय किंचिच्चक्षुः किंचिन्नेति
 उच्यते - यु . . . माय दर्शनविशेषप्रदर्शनार्थयुक्तमे-
 वेदमुपलभ्यमिन्द्रमपश्यामि^{पी}दं कस्मादागमाम्नाय दर्शनवि-
 शेषप्रदर्शनविशेषप्रदर्शनार्थमागमस्याम्नायः आगमाम्ना-
 यः, आगमो हि शास्त्रम् आम्नायश्च क्रमः आचारश्चार्थः,
 तस्य प्रदर्शनार्थयुक्तमेवेदम्

यद् . . . कथमिति वक्तारः खल्वपि सन्तो न्येव दर्श-
 नानामिति . . . र-युः । तस्मादयं खलु शास्त्राणामधिगमे क्र-
 म इत्येतस्य प्रदर्शनार्थस्युः । वा . . . च न पापाः यद्वयं व्यु-
 त्तिष्ठेरन्तस्वेच्छापि ता कृतिरेवेयमन्यतमेति सत्यं क- दुष्टं
 पितस्मिन्मुनिमिवैदं रसमेव पि . . . दोषा इदंचानया
 युक्त्या प्रकाशयतो तन्तस्य कतयिदिति . पितावत्प्रसी-
 पाकलुपायेवं कृतवन्तो वेदमेव मन्येऽपि दृष्टारो परलोक-
 निरपेक्षास . भाव वायोपहताः प्रवृत्तमेवेतमेवं कारणं
 स्थितिमत्वा स्वयं . . . ता य किंचिदर्थजातमपरा . . . ति
 आगमाम्नाये तत्प्रयोजनमप्रयोजनस्यागमम . . . हि विद्या-
 श्रौतसो विप्रकृष्टास्ति . जगति प्रतिष्ठां लभन्ते . किंचा . . .
 विशीष दर्शनार्थ दर्शनस्य विशीषादर्शनविशेषात्तस्य प्रदर्शना-
 र्थकथमिति

न हि सर्वस्य सर्वं लभ्यते . सामर्थ्यात्तद्व्यथोपकरणत्वे समाने

किंचिदेवकारिभ्यः समर्थं भवति। यथा क्रि-
 यायां परुः आग्निं दहनाक्रियायां चक्षुः दहनाक्रियां स्पर्शनि-
 नखल्ले शरणा सामान्ये सत्यस्याग्नि कार्यं स्पर्शनि नखल्ले क-
 रणं सामान्ये स्पर्शे व्याग्नि कार्यं परश्च कुर्यात्। प्र कार्यं व्याग्नि-
 दर्शिनः कार्यं वा स्पर्शनि स्पर्श कार्यं वा चक्षुः यथा - - नमि-
 हापि सर्वे धाम्नी श्वराणां दिव्यदेवि त्वैरसति कस्यचित्क-
 श्विदेव भवे दर्शने विदोषः तस्मादुपपन्न मेतदिन्द्र दर्शिन-
 श्चामर्थ्यं दधानेन तेषां नवे दृश्येति आह - - नरग्रहणेऽपि त-
 हि प्रयोजनमुच्यताम् निष्फलो जनमेवेदं लक्ष्यते। - -
 किं शरणाग्रहणेऽप्युच्यते। नादिकृतत्वात् न हीदं निष्प्रयोजन-
 माधिकृतत्वात्। मतद्दि सभाधिकृतं शरण्यममरेश्वरमित्यतः
 तमेव ते शरण्यत्वात् दधानं चक्षुषापि चरणं ददृशुः। नान्यं
 किंचापरं यदि चारणौ वेदः - - - तत्त्वात् किमेव तेन
 लुप्तो न स्यात्। आह किं नखल्ले ब्रह्मादयो न शरण्या इति ब्रू-
 मी नायं च यदोषो नो नखल्ले वयमेतेषां मशरण्यतां प्रश्रव्या-
 दय इमं दमं राजसत्त्वात्मनां शरणमाधिकृतत्वादिन्द्र स्यात्सिन्-
 र्थे भूयानादर इत्यतः तस्मिन्नेन हेतुना विदोषवाते शरण्य-
 तापि तस्मादुक्तं शरणग्रहणं सहसादभवनं गच्छेत्।
 एष्टं शची पाति मिति। अतश्च शची पाति ग्रहणमेतदर्थं यत्त-
 दात्मीय एवं कल्पयते श - - पि - - - महमनिनार्थमाणाः
 प्रविश्य समर्थो दृष्टमन्यथा शच्या सदसदा - - - ममाणा-
 दुर्दृशीरसौ - - - तद्यति तथा भूतया - - - दर्शिनं नल भते। अतो
 यातमाते एव - - - सन्दर्शिकात् प्रतीक्ष्यमाणः कालं हरेत्।
 गरीयत्वाच्च। स्याथ स्यात्प्यमपि नेच्छन्ति। भूतकालं मृषयः
 गय भान्ति - - - यस्यात्तरो गय च य मय

तदर्थं विज्ञेयं तत्तेति प्रथमाव - - भरद्वाजोऽब्रवीत् न रसादृ-
 षिभि रसनि योजितौ - अनाह्विति प्रत्यात्ति कोऽयं निर्देशः
 उच्यते शब्दः स्वयमेव कस्मिन्नर्थे वर्तते। तद्यथा शब्दादिष्व-
 र्थाशब्दादयो नो यो गोचरा विषया गुणाः, हृदये महत्त्वा-
 र्थस्य हृदयपर्यर्थैरुच्यते, कुक्ष्ये रमि धीयते, तन्ना तन्नार्थः
 र-थात्त्वानि - - नद्यथा नद्यथा यन्नि प्रश्नात् प्रश्नार्थं
 चेति धने निमित्ते च यथा नार्थार्थि नापि कामार्थमायुर्वेदो
 महर्षिभिः प्रकाशितो न धननिमित्तं प्रकाशित आत्मे-
 न्द्रिय मनो यानां सान्नि कर्त्तव्यं प्रवर्तते। तथास्यादर्थे भवि-
 त्वेदर्थे च यथा सुखार्थं - - - - - महत् सुखं न रसादिति २॥
 स्तोऽपि सुखार्थः सर्वभूतानाममताः सर्वाः प्र - - - - - न्ति यं क-
 र्यं सुखं न रसात् सुखं नो भविष्यतीति इह त्वयं प्रयोजने
 दृष्टव्योऽयमस्मिन् प्रयोजने इति युज्य - - - - - वजन्यर्थः,
 लोके विहितमवन्ति वाचकाः।

उच्यते नार्थेन मधुराद्याः पाटली पुतं प्राप्ता तस्य चायमर्थोऽनेन
 प्रयोजनेनेति - - - - - रमि सता कतमस्मिन्निति इन्द्रः प्रष्टव्यः,
 इत्येतदपि कृतमस्मिन् दृष्टव्येऽर्थे इति शब्दो हेतु निमित्ता-
 र्थो यस्मादिति यावदुक्तं स्यात् कथं गम्यते यच्छब्दतच्छ-
 ब्दो परस्परपेक्षणात्तस्मादिति चोक्तं द्रष्टव्यतीति, तस्मा-
 दृषिभिः सान्नि योजितौ लोकोवेति शब्दो यस्माद्वा विसृज्य-
 ते, दुर्मिद्वयमिति गतः सुमिद्वयमित्यागतस्य चायमर्थो यस्मा-
 त् सुमिद्वं न रसादागतः प्रथममग्रे आदावित्यर्थो भरद्वाज इ-
 ति पुरोक्तं गेता नामेति, अत्र वीर्यनिमित्तं कर्त्तव्यं न किञ्चि-

तस्मादि त्यनेन हेतुना ऋषिभिरिति ऋषीणामृषि-

इति - - निरुक्तम्. स इति भरद्वाजनिर्देशान्नेयोजितो व्या-
 दिष्ट इत्यर्थः। आह शब्दो व्यातिरिच्यते. अस्मिन्नेयोजित-
 इत्येतावत्कार्यमुच्यते - - उद्धारणार्थत्वात् अस्यावधारणा-
 र्थः। अतो यस्मात् भरद्वाजः सर्वेभ्यो महर्षिभ्यः प्रथममिदं
 वचो उक्तवान्. अहं भारस्मिन्नर्थे नियुज्य - - येन्यतस्तस्यार्थः.
 त्वमप - - सकलं च - - कार्यस्य वा सर्वं - - आर्याद्व्या-
 ष्णारणाभ्यां स एव नियुक्तो नान्य इत्यवधार्य इत्यन्यथा -
 तस्मादपि निर्योजित इति लभ्यते, अन्वेति यो - -
 तावज्ज्यान्वज्ज्ञेति तस्य तु प्राधान्यात् अहं क्रियते इत्यस्तु
 नियोजितः स्यात् न नूतनाम तस्य स्यात् अग्राहणानुस-
 एव नान्य इति निर्धारणमिदं तस्मात् - - नियुक्त इति कार्यमुच्यते
 नार्थहेतुमपि पौरादिर्नौयं यथान्यासमेव सांप्रतंतस्मै होवा-
 च भगवान्नायुर्वेदं पदौ रल्यैर्मममुद्वा विपुलां परममहर्षिः
 एतस्मै इति. भरद्वाजायेत्यर्थः. प्रोवाचः शीघ्र - - कथित-
 वानित्यभिप्रायः।

प्रोवाच प्रोक्तवानिति वा प्रकारार्थः. प्रशब्दस्तन्नियुज्यते. पदे-
 रल्यैरित्यभिधानात्. भगोऽस्यास्यस्मिन्नस्तीति वा भगवा-
 न्. भग इति माहात्म्यम्. श्री प्राण - - धर्मो वैत्यर्थः। उक्तं हि -
 मा - - समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। - - कामस्या-
 यप्रयुक्तस्य पापानां भग इतीरित इति, परीत्यायं गच्छति ना-
 वतिष्ठत इति - - तच्छरीरेन्द्रियसत्त्वात्मनां साधारणौ गुणौ ने-
 यौकस्य प्रत्यात्मकं विद्यन्ते। अस्मिन् यो यो वेदयति वा - - श्रियः
 इति वेदः। न ह्यस्मिन् हि - - एवं रूपमस्मिन्नेव वाक्यजा -
 मेव - - यो वितरति - - तदेव मा लोका - - प्रदानत्वात्
 तन्प्रतिबन्धत्वाच्च समर्थानां नायुर्ग्रीहणं च वेदविमोक्षार्थः।

अन्येऽपि ने दास्सन्तीत्यत आद्युर्वे दो नान्य इति विदोषणार्थ आ-
 द्युर्वेदं नापयतीति विवक्षा युक्तं सूक्तकारे यौवक्यमिति स्वतः-
 द्यपातः २५ स्वास्तुवतो हिताहिततः प्रमाणतया प्रमाणतश्चेति,
 एतद्व्यनेनोक्तम् इति श्रुतम् अथ रोग्यं हातस्तुः इन्द्रवति-
 ता आह - हातस्तु अह पासा ताधिकं पश्यति यस्मात्तमेवासी-
 प्रष्टुं गतः तस्माज्जन्तेन स्वयं तस्मै उक्तं स्यात् किं तर्हि तस्या-
 दिष्टाभ्यामभिधेया मन्यतरे यौक्तं स्यात् प्रहुरसावासापयितु-
 मतीत्यव्युदासार्थं हातस्तु अह पासा पद्यते तेनार्थ इति पदं
 गम्यतः ... त्यभि सान्धिः संबन्धे पाद्ये नार्थः समा ... ते ताव-
 द्भिः ... न बहुभि राह तत् तस्माद्दे तो रत्नैः पदे रुवाच न
 बहुभिः उच्यते अति बुद्धि म बहु बुद्धि विपुला तत्त मन्यते नया-
 वन्मनसा मतिः प्रोत्यर्थः १३ तं हि -

बुद्धि मिति मेधा प्रज्ञाज्ञानं च सामतेति बुद्धौ विचार्यते त्याभि-
 लाप्या विपुलां विस्तीर्ण मानहतिः इत्यनर्थान्नरं तत्त चमूर्ति-
 मत्तु द्वेवैवज्ञता प्रसिद्धे रक्षादौ वनपुच्छिनसरि तटाकादि-
 षु इह च विपुले ... विपुला प्रसागम्ये षु सर्वार्थेवति-
 पूनान् सातु यदाष्टमि रंकोः शुश्रूषा श्रवणा ग्रहण धारण विज्ञा-
 नोहापोह यथार्थमिति वेदोः समन्वसितं भवति तदा विपुले-
 न्युपचर्य विपुलामेव मतिबुद्ध्या आह - तस्य प्रोवाच भग-
 वानित्यष्टमि ध्यानं नहि तेन हातस्तुः पृष्टः तत्त तस्मात् पृ-
 ष्ठस्य तस्मै प्राहाचार्यः स्यात् पृष्ट एव ग्रन्थ एव नास्ति उच्यते-
 उपरि प्रदर्शितत्वाज्जखल्वेतदपृष्टमि ध्यानं केवलमिति-
 कथमित्युच्यते - पुरस्तादि प्रदर्शितोऽयमर्थस्तन्तांकारेण
 कंरसहसादनं ... भवत ... मगच्छेत् पृष्टं वाचीयति मे-
 तमुक्तं भवद्वा जस्वयमर्थं महर्षीनुपनायितवान्

- - - - - हुंकारिणे न्ये नि युज्ये यं कश्चाप्योऽपि कृतोऽयं
 २४ उवाच नो नियोग मभीष्टवानुच्यते शतशतः प्रष्टव्यः इत्य-
 तः स नियुक्तोऽस्मिन्निति परिप्रश्नप्रयोजने गत्वा शतशतम्
 वनं पृष्टवान् - - - हुंकारिणे तद्व्ययुक्तं मतं - - - काकुविधा-
 २०॥ - - - वार्यो हत्वापि नासदादृष्टो न पृष्टो भविष्यति,
 किंच - - - उत्तरवाक्यप्रवृत्त्या अपूर्ववाक्यप्रवृत्तिरनुमी-
 यते यथा कश्चिन्मूयात्तै तदैवमिति तत्तात्पर्यं तौऽपि पूर्व-
 पक्षो गम्यते नृन्ममनेनै तद्विपरीतं द्रष्टुं येनायं नैवमिति
 प्रतिषेधः कृत्वा - - - पक्षमिममविष्करोति, तद्विहाय
 शक्तिर्नो मिथानात्मरक्षाजेन श्रुतं पृष्टवृत्तिरगम्यते, किमि-
 ति वा पृष्टस्तुल्ये प्रश्नोऽन्यस्मा एवोक्तवान्यउत मरक्षाना-
 र्यो भूतस्सिद्धस्तस्यैवेन्द्रपरिप्रश्नः उतवाहो - - - न
 पराकृता संप्रतिः - - - य इमे असमदादयो - - - मिभूतबुद्धयस्त-
 इमे पुराकृतसंविदस्ताच्छेद्यं प्रश्नं प्रतीक्ष्यते ये नुक्ति काल-
 माशा दिव्यप्रभावादेव परिच्छिन्ने श्रिकीर्षितं परीक्ष्य बु-
 द्ध्या प्रचोदिता एव तमर्थं व्याकुर्वन्ति तथा ह्यत्युग्रतपस्त-
 मिद्धै मुनिभिरसंभूय जनितार्थ - - - रदादरैः स्वयमृषिभिः
 रक्षजः प्राहितः तद्यथेन्द्रो विज्ञायेत तमर्थयन्तः प्रश्न-
 मिति योगकालं प्रति पातयिष्ये - - - लोकोपकारप्रवृत्तेषु
 महर्षिषु - - - दर्शयिष्यन् गुरुतो वश्यं - - - शतकाले प्रजा-
 न्ता - - - तदुच्ये - - - दरे कार्यं ति धास्वयं शतशत रत्यनुरुपा-
 यान्ते वासिने शास्तं प्रति पादयितुं म - - - विद्यायाः पातम-
 नतिपरिमितिविज्ञाय इयंगीतविदो यैश्च कारणै रक्षज-
 प्रश्नं प्रति क्षणमात्रेणापि कालो भूतस्यादिति मन्वानो पृष्ट-
 तं नो प्रोवाच ।

आहोतं शान्तं क्रतुस्तस्मादायुर्वेदं ब्रुवाचान्यैः पदैः सकृत् ।

अथावायुर्वेदः कथं - - तानि पदानि उच्यन्ते ।

हेतुलिङ्गोपधज्ञानं स्वरथातुरपरायणम् ।

तिरस्मत्तं शाश्वतं पुण्यं ब्रुव्येयं पितृमहः ॥

स्मृतं हेतुमिति मायतनमिति पर्यायाः, हेतुत्वमास्मिन्नन-
वधानशुभप्रद एवेको जेत - - - स्वह्योपधग्रहणेन ग्रह-
णाम्, तिलिङ्गमाकृतिमात्तग्रहणमित्यर्थः, औपधंचिकित्से-
तं तु व्याख्येयहरमित्यनर्थान्तरम्, हेतुत्वमितिङ्गोपधंच हेतु-
लिङ्गोपधानि तानि सायनेस्मिन्निति हेतुलिङ्गोपधज्ञानं-
मनश्चरस्मिन्नवेनवा ।

शास्त्रे पात्मानि सायने मुक्तौ विपकृतानां स्वरथा अरोगाः
इत्यर्थः, आतुरा - - - परमप्रधानमित्यर्थः, अयं न हेतु-
रिति यावदयं प्रधानगतिः प्रधानम् परायणं शब्दोऽयं प्र-
त्येकं परिसमाप्यते, तत्तत्स्वरथानामन्धः परायणमस्वर-
थं मनुवृत्तिं करत्वा तत्तत्सामान्यैश्च प्रकृष्टायुः करत्वा दातुर-
- - - व्याख्येयविज्ञानकारणत्वात् परायणमिदं माह -
तिरस्मत्तमिति । तस्मादिदं मुपन्यस्यतेन्द्र इमे - - - उपध-
ज्ञानमित्युक्तिहेतुः, कारणं तिलिङ्गमाकृतिरौपधंचिकि-
त्सितमिति भवेत्, पर्यायेषु प्रतिपत्तिर्न तु स्मृतस्य भुक्ति-
रित्यनुक्ते भवेददृश्यवशात्, अवश्यं व्याख्येयश्च शास्त्रे स्मृत-
धर्मस्तत्कथमवगच्छेच्छिष्यस्तस्मात्तु इमानिति अतस्ति-
रस्मत्तमित्युच्यते । सर्वग्येदं हित्वा - - - दिष्णुपलब्धयैव-
। त्वेह तन्ते किंचिदर्थं जातं सूचितं वा तद्धेतुलिङ्गोपधेभ्यः
उ अन्यदपि हि दृश्येत्, किंचिन्न दृश्येत् । मिच्छा नुपपन्नं ।
किंचान्यदसन्देहात्प्राप्तं महार्थत्वाच्च ।

इह शास्त्रे पुनरप्युक्तं ननु यदस्य ननु मन्त्रग्रन्थस्य भवति तत्तुल्यमिति
 कथयते ननु द्वितीयं च हेतुत्वादिपुनरुक्त्याः, कथं हेतुरित्युक्ते
 कारणमिति वीतसन्देहाः प्रतिपादयामहे. तथा - हेतुरिति
 द्वयद्वयोऽन्यो ननु तोल्यं शक्यं कर्तुं महार्थतापि हेतुरिति
 उक्तं व्याप्य हेतुरशेषपरिगृहीतो भवति. तथा लिङ्गमित्यु-
 क्तिरस्तसंशयो लक्षणमित्येव प्रतिपादयामहे. अल्पश्रव्यं
 ग्रन्थो लिङ्गमिति महार्थता लिङ्गमित्युक्ते व्याप्य गणरथा-
 सङ्ख्येयस्यारो गणरथ च लक्षणमुद्दिष्टं भवति. यद्वान्यत्
 कस्यचित् दृश्यस्येह लक्षणमुक्तं तदपि परिगृह्यते तेन लि-
 ङ्गग्रहणेन नयो पथ्येनेत्युदितेन संशयो माहे. मेवमिति
 त्येव प्रतिपादयामहे.

अल्पश्रव्यं ग्रन्थः ओ पथ्यमित्याह - ननु पथ्यमल्पमित्य-
 त्पत्तरीयं ग्रन्थः एवं कृते रथात् श्रुमः. प्रसिद्धतरमिदमेव
 लोके ओ पथ्यमिति. तथा वाक्यमपि पथ्यमित्युच्यते -
 ओ पथ्यं किंचित्सहार्थमेव. तद्व्याचष्टे. तस्मात्सुप्रणीतमेत-
 न्महार्थतायै पथ्यमित्युपदिष्टे असंख्येयानामपि गदानां
 कृतो भवति चिकित्सा निर्देशः. तवाश्चर्यो जस्करस्यात्मन्यो.
 अगोप्युदृश्यद्विविधस्या - नुपरोषो मेवमिति संग्रहो ओ.
 पथ्यग्रहणेन, एवं च कृत्वा यत्प्रतिज्ञातमाचार्येण पदैरुच्यैः प्री-
 वाच. तद्वन्निता नि पदानि विहितलिङ्गैः पथ्यानि. ननु तोल्यं त-
 द्शक्यं विधानं लीणि श्रुताण्यास्मिन् तदेतदिदं सूतमुद्दिष्टं त-
 मिति यदसंख्यतं भवत्यस्तीत्यर्थः. शास्त्रेति शब्दोऽयं संज्ञ-
 तवाची. पुण्यमित्युक्तं निर्वचनं ह्यतो जीवलोके किंचित्सुप्यत-
 रं ह्येतच्छास्त्रं समस्तजीवितस्य प्रकृत्या बुबुधैः ज्ञानवान् विद्वद्-
 वानित्यर्थः.

कंपितामहो ग्रन्थेति अहेति किमिति. - तेन बुबुधैः च

પિ નામ હૃદિતિ. ૩૨૫તે. મવેતકશિ દ્વન્ન. નાચંદાશ્વતઃ. આદિ.
 મન્તી. મવાયે ચદાયેનિત્યાદૃષ્ટાયેપુનરિમેદયન્તે રવલ્લે નિત્યાઃ.
 ચદાકોશાત્માદિ જાયેનઃ કાલ્માદિતિ હ્યે પા. ધરાદીનાભિવૈતિ
 રાયતે. આદિમાંશ્વાયંબ્રહ્મ પા. પ્રોક્તમાયુર્વેદં પ્રજાપતિર્જગ્ના.
 હેત્યુપદેશાત્. ચદિહ્યંદાશ્વતઃ. મવેદ્યદશ્યાલ્યાકાશા.
 દિવદુદ્ધીર્ણિજાસ્ય ત્તસ્યાયતેતુ. તસ્યાત્તદ્ધદાદિવદયમનિ.
 ત્યદ્યતેતસ્ય પર્યુદાસાર્થમવદમ્. લુલુધૈયાંપિતામહોજ્ઞાનવાન
 તંપિતામહો વિદ્યમાનં પ્રોક્તવાનિતિ કૃતવાનિતિ. હેતુલિંગો.
 ધધાનંચાનુક્રમાભિધાને પ્રયોજનવચનમ્. સતિહેતો
 ન્યાદ્યુપજનનં સતિગતે લિંગં. લિંગં. વિશેષં ચ દૃષ્ટ્વા વિચિ-
 ત્સિ તમંત્યજનનરમારબ્યતે.

તદાનુરૂપે પાસોનન પારાન્તિ સ્કન્ધ માયુર્વેદં મહામાતિઃ
 સદ્દિતિ મરદ્વાજાનિર્દેશઃ. નાસ્થાન્તઃ પારોસ્તીતિ સોનનપારઃ.
 અન્તોડવશાનમ્. પારં પરિમાણમિયતેત્યર્થઃ. પારંગતેતિ છુતિ
 પચાયાઃ. નોરવલ્લેતસ્યે ચ તાયાં નિષ્કાવિદ્યતે. છુત્વાવદસ્ય પ-
 રિમાણમિદં મિદં કાવ્યમધિગન્તુમિત્યર્થઃ. તયઃ સ્કન્ધાઃ.
 ચસ્યસોડયંતિ સ્કન્ધઃ વિભાગી ભેદો ગણોવચ - - ત્ય.
 થી. તથો ચસ્ય તેજાસ્ય વિભાગાશ્ચ તુર્થે હેતુ મવીલ્લક્ષણં
 વા. ચિકિત્સાવાતિ પ્રજારોવાસ્ય ભેદો હેત્વાદિ ભિઃ. તથો
 વાસ્ય ગણો હેતો ગણાલ્લક્ષણસ્ય ચિકિત્સાયાં વા યથોક્તમ્.
 દ્યુરસ્કન્ધોદ્યુરસ્યાપનાધિકારોડવચવાભિધાયાં વા સ્ક-
 ન્ધશબ્દો. યથા શરીરસ્કન્ધોઽવ - - વારણ્યેઽવાશ્રિતં તથેદં
 તન્તં હેત્વાદિ બુ. અવચવેઽવાશ્રિતમ્. આયુર્વેદાર્થઃ પ્રાગુક્તઃ
 મહતી મતિર્થસ્ય સોડયં મહામાતિઃ. આહોનન - - ત્યસ્યારમ્ભે
 ચિકિ પ્રયોજન મુચ્યતે - -

लिख्यते सति लाघवोत्पत्तिः लिख्यते मायुर्वेद इत्यादि हि तं
 सदेवलिख्यते लाघवोत्पत्तिः ^{१७२} यत्नाधिगम्य आयुर्वेद इति
 लाघवमेव। रिमिन्नुत्पद्यते। तस्मादयं लक्षणास्य प्रवक्तृलघुता-
 मस्य पराकरिष्यमाणो गुरुत्वाद्वा तस्य मानमिदं भारकथयानेवम-
 वश्यं तु, अत्र ^{१७३} यत्नाधिगम्योत्पत्तिरिति यस्मात् - न पाठः
 आह - नन्वेवासाति पूर्ववाक्यं परिहीयते लिख्यते इति ब्रूमहे।
 न तदर्थं याऽनन्तरत्वेऽपि सति अयं लिख्यते एव कथा इति
 व्याधिहेतुना न स्मात्।

इह व्याधिहेतुनि तानि च सङ्ख्येयानि च तेषां
 पुनः कारणाविशेषकता संख्यानिवृत्तिस्तत्कारणं तु महा-
 भूतानि तेषां चैव द्विस - विकल्पनानन्त्य - नित्यम-
 न्तः संख्यातुं तथा न चैवोदाहृतं रसाधिकारे आश्रयः श्र-
 पु कर्मसंवादविशेषाणां परासंख्येयत्वात् किंचान्यद्व्याख्या-
 तत्वात् इह व्याधयो न स्युः, अतो न मर्महेतवोऽनन्ताः। नोमि-
 मेदादि लोकेनेमितिकमेदः स्यात् व्याधयोऽनन्ता इत्येत-
 त्कथं गम्यत इति ब्रूमौ नान्वेदमेवाचार्यकं त एवापरिग्रह्ये-
 यामिध्यानां भवान्ति हि, रुजावर्णनसमुत्थानरथानरसंख्या-
 नादरिनाय दृश्यन्ते वा सङ्ख्याता जगतौ विकारास्तथा
 हानन्त्या लक्षणावाच्यनन्तेन भवितव्यमलक्ष्यमेदादि-
 लोक्य किंलक्षणाभेदः तथा नमित्यादौषधान-
 न्येन भवितव्यमव्याधिविकल्पनिमित्ता हि चिकित्साविक-
 ल्पारम्भः तदेव मानन्ये मायुर्वेदस्य तत्तात्वाद्बुद्धितय एवास्य
 इमे वा स्फुटव्याः यद्यपि हेतुना मानन्यं तथापि न ते वाञ्छन्ति
 जहति हेतुप्रविभागी हेतुगुण एवास्मै, एवं लक्षणाभौषधं
 चाह - तत्किमस्मै भरद्वाज एवं रूपमायुर्वेदं -

महामतिः प्रतिपन्नवानुच्यते यथोपविकरोत्सर्वबुद्धी

नन्मना मुनिः। यथा हि निबोधुं तथासौ बुबुधे सातवानेत्यर्थः।
 आह - किं यतो कालेनानन्तवारं यथावत् बुबुधे ब्रूमः। अश्विना-
 वायाचिरेण कालेन द्वीप्रमितिर्त्यर्थः। क्रियास्मानवेद - - -
 पञ्चम्याचिरार्थविभक्त्यो परिणाम्यन्ते। आह - क्रिया - स्याद्यु-
 र्वेदस्थानन्त्यपारम्भादचिरात्बुबुधे संचक्ष्महे सर्वमर्थम् सर्व-
 मनवक्षीयमित्यर्थः, आह - कपुनर्भुक्तिर्यथा नन्तवारमाचराद-
 नवक्षीय - - - यस्यामहामतिः। तन्मनास्तस्मिन्नेवास्य
 मनो मुने यस्मादत आह - यद्यप्यन्धवृक्षक्षीपं बुबुधे न तस्या-
 नन्तवार इति ब्रूमः - बहुत्वेन नन्तवारोपचारात् मोक्षपर्यायाच्चा-
 नन्तवार इहानन्तवारो बहुत्वैशब्दोऽयं यथानन्तपारादिति
 उक्ता - नन्तो मोक्षस्य पारमस्य आयुर्वेदस्य मोक्षः पर्यवसा-
 नमिदं कथमिति नैष्ठिकं चिकित्सापदेशात् नैष्ठिकीया अपि
 नोपदांति लोकदोषदाशिनो मुमुक्षोरेवमा - - - तेनायमिदं
 तैस्वेभरद्वाजं सुरवान्वित - - - तेनेत्यायुर्वेदेनेत्यर्थः। अमितमिवा-
 मितं बहुत्वमिति शब्दः तैस्वे प्राप्सवानित्यभिसन्धिः। क इति ;
 भरद्वाजः कीदृशमिति सुरवान्वितं सुरवेनात्वेनामिति संबन्धः
 आगत्य तु शातक्रान्त्येकाशादपि भयः शवांस प्रोक्तवान्नादि-
 ति यथाश्रुतमित्यर्थः।

अन्ये - - - तमिति वदन्ति - करेमादायुर्वेदस्य व्याख्येयकृत-
 तपर्यो नन्तपारमायुर्वेदंतिस्कन्धं महामातिरिति चक्ष-
 वेन समुच्चयेनाधिकं चानवक्षीयं चातिरिक्तमन्यूनं चेत्यर्थः।
 आह - तेनायुरमित्तैस्वेभरद्वाजसुरवान्वितमित्यानुपवर्णं हि
 - - - सेवनात्पयस्मान्नानेन तथा - - - तियः कश्चिद्वैतुरा-
 स्सी - - - येनामितमायुरनेनासादितं स्यात्तत्कथं यम्यतेनासे-
 वित इति यस्मान्मोक्तस्स अन्यथा यथैवमुक्तम्।

यदापतति रुक्मसर्वं बुद्धे - मना इत्येवमादि. तथा येना-
वमितायुं करोहेतुः, तेन यथासैवितः सायुक्तं स्यात्. कालारं-
भवाय।

नय कालः संभवति. तस्मिन्ननेन सैवितः स्यात्. कथं कृत्वा भिस-
वे - - दक्षिण्यः आगम्योक्तवान्नेचेदमस्य प्रतिरूपं स्यात्. यद्य-
शौमहर्षिभिः लोकोपकारायुक्तिर्नियुक्तः तेभ्यो वेदप्रतिपा-
द्यात्मार्यमेवं न तावत्पूर्वप्रकृत इव कश्चित्कुर्यात्. अथापि हे-
त्वांशैवनेनामितमायुस्तेनापन्नं सर्वतः प्रसज्यो विशेषात् रसा-
यनादि विकल्पेत्. तथापि नोपपद्यते. मितायुर्मेदाः कस्यचि-
द्रसायनस्य शास्त्रे दर्शनात् कस्मात्कथमेतदिति साध्यमु-
च्यते. उपपन्नं तद्धेतुज्ञानात् तस्य हेतुस्तद्धेतुस्तस्येत्यायुर्नि-
दिश्यते. आयुर्हेतुज्ञानादिहानेनायुर्वेदं समाधिगच्छतानित्य-
शौमि वृद्धिहेतुर्विदितो रसायनारण्यस्तस्मात् ~~प्रति~~ प्रतिक्षिप्त-
मेव तदित्याहुः - न ज्ञानमात्रात् फलमिदं पानि रिति चेत् तद्वदम-
तं नोदयवसितं न हि ज्ञानमात्रात् ज्ञानमफलमिति निवृत्त्यते.
न हि लोकेत्यप्रतीकाररसायनवाजीकरणज्ञानमात्रादेव सा-
त्तुस्तज्ज्ञेन फलेन योगी दृश्यते. तस्मान्नायं दीपः परिहृत्य-
ते. उच्यते. यस्मात्सतिसानेनुष्ठाने फलप्राप्तिरिष्टाना-
हिलोके दृष्टा अस्ति - तस्मिन्नर्थे सर्वानुक्कुर्यात्. तथा
- - - त्वा तं दृष्ट्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति. अज्ञानिनोऽतएव-
तानि केचित्साने फलमवश्यं यथाविशिष्टमिति इच्छन्तपि
ह्यंशः के - - कुर्यात्. अथापि प्रतीकारहेतुमसंविदं स्तमसिना
- - - सीदति तस्मात् न किंचिदेतद्यद्यपुनरिदमुदितमितायु-
हेतो रसं भवाद्रसायनं तस्येत्यतः संशयमहे - तेषां सत्यात्सन्नि-
हितानि. उक्तं हि - तानि यावन्निमक्ष्येत्. जीवैर्द्वयं सहस्रानि

तावन्त्यगंतयौवनम्। सौहित्यमेवांगत्वा तु हस्त्यमरसन्नि-
मः॥ बहुत्ववाच्यमिति शब्द इत्युक्तम्। अस्माभि रतिक्रान्ता-
श्वार्यका नो मिधीयते, ते मे हति, तस्मादासे वि त मनेनेत्यु-
पपन्नम्। कारणौ वा कार्यौ पचारः, तथा प्रभूतक्रिमिमज्जा।
सुद्धेस्स दो मांसकफौ शुद्धः सामीप्ये वा तत्र पचारः, एतत्त-
देकमयनं मुक्तिमौ हस्त्यदाहोतम्।

नच मुक्तारसन्नो दहियितुं शक्ताः तथान्येषामन्नानि भु-
ञ्जीत, सन्नमुत्पुत्वात्। मृतौ वा मानसौ युक्तव्यमिति तथा।
गत - - - ति तथैहापि ज्ञानानौ ह्ययं मितायुक्तरं रसायन-
(ति)
मर्थि दीर्घेणायुषा कथमिव न करिष्यति। आसनमस्य तथा
तत्कारणं येन कृतयो पचयते। अथवा क्लृप्तास्य जगतो म-
यानेन प्राणसंरक्षणं कर्तव्यमित्येतेन भरद्वाजोऽभि सन्धि-
नायुर्वेदमगृह्णात्। नान्मार्थमुक्तं हि। तथाभिभूते हवन्नुक्तौ-
र्हा पुरस्कृत्य महर्षयस्समेतास्ततोऽनेन सर्वलोकपरित्यागे-
भिः सन्निहि तेनातिशयं हानादमराद्विनी मरद्वाजनामिक-
मायुर्लब्धं स्यात्। तस्मादविकीर्णं भूतदिति आह - - - धिक-
ग्रहणादन्वक्षोपप्राप्तिरितिः। ऋषिभ्यो न विगतं तच्च शंसना-
वक्षोप - - - य - - - न्तस्माद्युक्तमुपनेतुमन्वक्षोप ग्रहणमुत-
वान्वक्षोपग्रहणात्तर्कस्यान्वक्षोपः। सह तर्केण शतक्रतु-
रमुमायुर्वेदं भरद्वाजोक्तवान्। तस्मात्कर्मसहिताम्नाय-
स्य प्रामाण्यमित्यनुपपन्नमर्थमाह - ऋषिभ्योऽधिकं श-
र्हा सावक्षोपयनानित्यस्मृतश्चेति कथमिदं ब्रूमहे - अन्य - -
व्यञ्जनपर्युदासार्थस्यान्वत्त्वयमनाधिकोपदेदामर्थानाम-
न्वक्षोपश्चान्यैस्तु पदव्यञ्जने रतः प्रमायते, संस्कृतश्चेति।

कदोपि गुणाः सायाः गुर्वदयः इत्याहुर्गुणाः अथिहाब्दा.

दयो सैया इत्युदिनं गुणो गुणश्रया नोक्ता इति चार्थ
पादस्तस्मात्तन्महात्मा वा च्छब्दस्य लौकिकतय पूर्वा नोप-
पन्नमा म हत्वैपि सत्ययं लौकिकतयं व्याहवानिति -

पद्येन तन्नास्तीत्यतिव्याप्तिः किंचान्यत्वास्मिन् च - हर्णं
चार्यं भवान् न च शब्दस्ते हस्सं भवति. पूर्वदोषा गुणीष्ट.
गुणीष्टानि -

त्वा च्छब्दान्तरोत्यतिस्तद्वदा-
पूरपात्तदेशान्तरोपलब्धश्च युक्तमेव शब्दलोपात्तसु-
खभावाच्च। स्य शब्दप्रत्ययस्यात्मनो महत्त्वमनस्तस्मिन्ना-
त्मे निमहत्त्व - सादृतेमानं स शब्दे - पंचर्यते स्यादन्ता-
नं रवत्तु शब्दकारणमात्मा प्रयकोद्यस्य कारणशब्द -

शब्दस्तस्मिन् सन्नास्ति महत्त्वं पूर्वदोषास्तस्मा -
यकल्पने - नैवं शब्दमकारणं कारणस्यापि कार-

गुणनिर्माणं

पौपपत्तेर्मधुरादिवत्तयथौक्तम्। मधुरात्तलवणाः स्त्री-
त्वापां जनयान्ति न चैतैककं कौपयान्ति किं तर्हि तैव्योनि.
प्यन्न किं तु कौपयन्त्यथ किं दुका.

कारणो - कफप्रकोपकारणोपचारो वृष्टा-
नवा प्रत्ययौ स्य महानाकावाः सह शब्दस्य संभवायि कारण-
वतो भक्त्या महत्त्व शब्दे उपचर्यते यथा रक्षादिपु रस्यातथा।
अं हि महति प्रत्यये महानल्पेत्मास्तथा हि प - - - यथमा

विशेषाद्विशिष्टा न तुल्या - तथाचो -
न्यै रुदीरित स्तौ लौक्यं व्याहवान् किंचान्यै शब्दान्तरोत्य-
नेः इहान्येन पटुना शब्देन गुणप्रत्ययसु द्विद्वारशब्दो द।
ब्दान्तरोरपि चष्टयक् शब्दान्तराण्यानि जलवीर्यसिन्ता-
नवता तद्यथा - दह्यमानस्य प्रेयस्य पूर्वज्वालना क्षारपी

गुणनिर्माणं

तस्मान्नेदं सङ्गच्छते, कथं स्वैरबुद्धिर्भेस्तन्तापि कृतानी.
ति ब्रूमः - - देवतोदाहरणान्युक्तमनाहि वर्यसंचक्ष्महे.
स्वैरबुद्धिर्भेस्तन्तापि प्रणीतानि. किं तर्हि कृतैषु तदभिमा.
निन्यो देवतास्तान विविदुः, तस्मात्पेशलमुपलभामहे.

आह च, तत्तभवतीन्ममायुर्वेद - - यकोऽसौ, यस्येयं स...

संसा. कथं न्यास्माभिर्ज्ञेयमायुर्वेद इति च उच्यते - हिताहितं सु.
श्वतममायुस्तस्य हि नाहितमानं च तच्च यत्तौत्तमायुर्वेदः स
उच्यते. न्य तु विधिं स्वल्पायुरस्मिस्तन्ने संगृहीतं हिताहितं च त.
द्यथा - तत्तेशारीरमानसाभ्यां शौगाभ्यां नाभिदुतस्येत्यारभ्य
थावद - - मनी विपर्ययेणोदेति. तच्च लुविधिमायुर्यथोक्तम्.
तस्यायुषोहितं यद्यच्चाहितं पश्यमपश्यं चेत्यर्थः, इदं च यत्तो.
क्तं मन - इति परिमाणमित्यर्थः.

तच्च परिमाणं यत्तौक्तं तद्यथा वर्षशालं स्वल्पायुषः प्रमाण.
मास्मिन्काले न देवतायुर्यत्तौक्तं शारीरसंयोगो धारितमेव.
मनादि. तद्यत्ते दं सर्वमुक्तं स मायुर्वेद उच्यते. आचार्यैरेष
पिष्ठु ताथीयते तस्य विद्यथौक्तं - - व्याततमायुर्वेद इति
गृहीयादाह - सहस्रमायुरिति विरुद्धं गुणानां - -
क्रायत्वा तं ब्रूमः. तत्सहितत्वात् सुखदुःखमिध्यानमुष्णानु.
ष्णवद्यथोक्तमुष्णमशनीया दुष्णसहितमेव मिहापि सुख.
दुःखसाहितं - - एकार्थसमवायात् अस्मिन् च सत्पवने स्यायु.
षो यथोपनीतस्य शास्त संयोगारभ्यस्य पुण्यतमो वेदा - -
हि वेदावपुन - - तर्हि चार्थं तु पुण्यतमो जीवित.

प्रदानहेतुत्वात् उक्तं हि - नाहि जीवितदानाद्यै दानमन्यादि.
शिष्यते. अतस्तं पुण्यतमं वेदं विदानी वेदविदो जानुनी.
त्यर्थः. तेषां वेदविदामभिप्रेतः पूजितः वक्ष्यते निधायनी.

केनेत्याचार्येण ह - अचार्य एवं पूर्व - - - वेदः.
 किलक्षणा उच्यते - यन्मनुष्याणां लोकयो रुमयो हितम्.
 हवामुत्तमयो के हितं पथ्यमित्यर्थः, अथवा यच्छब्दो हेत्व-
 मिधायकः, उक्तमेतत् पुण्यतमोऽयं वेदयति, तस्य पुण्यत-
 मत्वे हेतुराधिक्रियते, न च प्रति सामानांतरिद्धं ततो वक्ति
 हेतुं यस्मान्मनुष्या - - - लोकयो रुमयो हितम-
 यं वेदयतेत्यस्माद्धेतोरयं पुण्यतम इत्यवेहि, वेदा इह तं
 यत्तदन्वयेयमलौकिकः, तैः पुण्यापुण्यतराश्च, यस्तु द्वयोः पर्यं
 यस्मात् पुण्यतम इति अल्पायुरेकैकस्य लक्षणाभिदमारब्ध-

म. सामान्यस्यादौ प - - - स्मृतं - - -
 तत्तादृशमिधानम्. सर्वदा सर्वसामान्यं विशेषाभावानां सामा-
 न्यं वृद्धिकारणं ह्रासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु। स-
 विस्मिन्काले सर्वदा कलमस्यास्य सर्वः काल इष्टो नित्यः।
 दृष्टावस्थितो - - - स्मिन् सर्वेषां भावानां तत्तत्सर्व-
 शब्देः कालस्थितिमिधानं. भवनं भवउत्पत्तिरित्यर्थः।
 कस्य भवनं उत्पत्तिमता - - - न हि नित्यानां तस्मादुत्पत्तिम-
 तामर्थानामिति गृह्यताम्. समानमेव सामान्यं वर्धनं
 वृद्धिराधिक्यमित्यर्थः। कारणं हेतुरिति पर्यायः, ह्रसनं
 ह्रासः न्यूनतेति - - - निष्ठाहेतुः, निमित्तमिच्छाः तासस्य
 हेतुस्तासहेतुः विशिष्यतेनेन विशिष्यते वा विशेषणम्,
 वा विशेषकादस्समुच्चये, सामान्यं वृद्धिकारणम्. सर्वदा सर्व-
 भावानां विशेषश्च ह्रासः प्रत्ययस्सर्वदा सर्वभावा नामित्येतत्
 समुच्चिनोति, प्रवर्तनं प्रवृत्तिः प्रयोग इत्यर्थः, उभयस्य यथा-
 धिकृतस्य सामान्यविशेषस्य नान्यतरस्येति तु शब्दो विशेष-
 णार्थः। कस्त्वस्य भाषितस्यार्थ इति, इमे संचक्ष्महे -

सर्वस्मिन् नरबल कालेति - तद्दि अवस्थिते च सर्वे व्यामुत्पत्तिः
 मतां न निव्यानां मात्मां काश प्रभृतीनां मन्यं वृद्धौ निमित्तं भवः
 ति, तच्च सामान्यंति विध्यम्, द्रव्य सामान्यं गुण सामान्यं कर्म
 सामान्यं च, तत्त द्रव्य सामान्यं यथोक्तं मां समाध्यायते, मां से-
 नलोहितं लोहितं नेनेत्येवमादि गुण सामान्यं तु यत्त न जा-
 नानि समांतां गुणान् समानाः यथो - लक्षणेन सामा-
 न्येनेत्यारभ्य यावच्छुक्रं क्षयै क्षीरसर्पिक - रयोगः एव
 मादि। कर्म सामान्यं तु यथोक्तं कर्मपि यद्यस्य धातोर्हीद्वि-
 करं तत्तदा सैव्यं, यथास्या हर्ष - श्लेष्मणस्तदेवमेतन्नि-
 प्रकारमपि सामान्यं सर्वेषां भावानां वृद्धौ निमित्तं भव-
 कालं न कदाचित् केन विधिनेति न केवलं भावानां वृ-
 द्धौ निमित्तं सामान्यं सर्वदा भवति, सति विधौ द्रव्य गुण कर्म
 शब्दास्तस्मिन् द्रव्यं तावत्त यथा गवेषु कान्ति, कं कीनीयानां गुणान्
 यथा मधुमांसासक इयारि मनुशस्तम्, तत्त मधूकमथवा इीशुवारना-
 ले आत्ये श्लेष्माणै क्षपयतस्तत्रायां ह्याप्य सामान्या दमि वृद्धि करा-
 न्यां भावेतन्यमिति मैगुप्यैः प्रतिलोमे - क्षादिभि - यतः
 कर्मरिचो यथा लोक क्षीपणानां यथा स्वधौ वायोः क्षपणो जागर-
 णो। निनाम दानानि श्लेष्मणाः, चक्षुदः प्रागुक्तार्थः, प्रवृत्तिरु-
 भयस्य तु किमिदमारभ्येत, उच्यते - य - वान्योः प्रवृत्तिर्भवति,
 क्षीरिणापि संबन्धः, सामान्यविशीषयोस्तदेवमौ वृद्धिहासनिमि-
 त्तौ कल्पयेते, नहि संबन्धादित्येतदुप दर्शितार्थं प्रवृत्तिग्रहणम्, तुशः
 व्दो विशीषणार्थः, किं विशीषयति, बाह्याभ्यन्तराणां च भावानां सामा-
 न्याविशीषप्रवृत्तिः प्रवृद्धिहासः - न्येतद्रव्यथाभ्यन्तरे - क्रम
 बाह्येषु अतवा प्रवृत्तिर्लो विशीषकः कस्याप्रवृत्तिर्बहुविधाभि-
 प्रवृत्तिः अत उपर्योगलक्षणा प्रवृत्तिर्नान्येति किंचिद् -

प्रवृत्तये रथो गच्छति उच्यते - प्रवृत्तिरुत्तरफलं चेष्टा कार्या रथस्यैव क्रिया।
कार्मिकत्वः कार्यसमाप्तं सम्भूति तदस्याश्च प्राप्तिष्वेव माचरति। उपयो।
गल्लक्षणं च वाक्ये दर्शयति - अन्ये तु वर्णयन्ति,। निविध्यं सामान्यम् -
द्रव्यगुणकर्मरिप्येतत्तद्द्रव्यसामान्यस्य द्रव्यविहीनस्य -
दाहरणम्।

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यवृद्धिकारणम् ।

हासहेतुविशेषश्चैव सन् प्रवृत्तिः

यथोक्तमेवोदाहरणमुपदिशन्ति; मांसेनाद्यायते मांसमित्येवमा-
दि सर्वपूर्ववत् वर्णनीयम्. उदाहरणं तु द्वयोरप्युपयोगी वृद्धि-
हासंकरत्वं मन्यथा स्वेदं तयोर्भिन्नो धर्मोऽयं विशेष इदं सामा-
न्यं मैवमथमपि धर्मो भिन्नोऽत्येकं मुपयुक्तमन्यसादुभयत्रह-
णं द्वयोरप्युपयोगी सति वृद्धिहासौ भवतः. तान्यत्र प्रकाशयति.
तु शब्दो हेतौ; कस्मान्मांसस्य मांसं वृद्धिं करं भवति. तद्वासा-
कारकं यस्मात् तन्नेन सामान्यं कस्माद्वा गवैर्युक्ता तन्नामिष्ट-
विका मांसस्य भवति।

अस्मान् देवविशिष्टं प्रमाण्योऽर्थरश्मिब्दे सामुच्चये प्रवृत्तिरुभय-
स्य । किंचैकस्यैवेत्यर्थः किमुक्तं भवति, सामान्यविशेषयोः
हि युगपच्छीपयुक्तयोरैककालमित्यर्थः । कं वृद्धिहासकस्य
भिन्नकालेनौपयुक्तयोरुभयोरन्यथोभयग्रहणो सन्देहः,
स्यात् । किंचैककालमेवौपयुक्तयोर्भिन्नकालमप्यथवा द्वयो-
रेककालमुपयोगात् वृद्धिहासौ भवतौ नान्यथेति, अयमेव सन्दे-
हः स्यात् । कथं कृतेत्युभयग्रहणादेव हेतुत्वं कर्तव्यमासीत् प्रवृ-
त्त्येति, प्रवृत्त्युपयोगौ वृद्धिहासौ भवतः । उतवा प्रवृत्तावित्वेवं का-
र्यसत्यां प्रवृत्तौ सामान्यविशेषौ वृद्धिहासकौ भवतः, उपयोगे
भति नान्यथेति । यत्तस्मै उभयग्रहणत्वेत्युभयग्रहणमकरोत्

ततो युगपदनुपपद्यते, तस्य निश्चयं रणाय च शब्दमुपाहितवान्.

युगपत्कालमिण्णं कालं चेति आहोक्तद्रव्यमात्रमिष्टादिकार-
णं भवति, तत्तुल्यं विकल्पमेव।

यदुक्तं, यथा मांसं मांसेन तथा द्रव्यविशेषो ह्यस्य यथा भ-
वेदुक्तं, तत्किमयमेकान्तं आश्रियते, इदं - - - मेव सामान्यं
विशेषश्च वृद्धिहासनिमित्तं नान्यात्वेत्यन्य - - - स्वीतिव.
हामः। कीदृशतादिति यदुक्तं - - - वासमानं म. तदपि.

वृद्धिकारणं म. यद्यौक्तत्वे बहुमिष्टतुल्यं वितीमं तदपि
हासकारणमित्येतदुपाश्रयान्निदमरोपि सामान्यमेकत्वकरं
विशेषश्च पृथक् चक्रुस्तथोक्तं द. हरणं म. शुक्रक्षये क्षीरसर्पि.

यौक्त्ययोगस्तथा मधुचक्षुः समो रौद्र्यात् तैद्व्यात् कपा-

यत्वाश्च दनपयति।

अथवा यमन्यतमो - - - तौ स्योक्तमेतत् भवता संभा-

न्यं वृद्धी निमित्तं, विशेषश्च हासैक्या युक्त्या तौ वृद्धिहासं च
कुरुत इति सा युक्त - - - विषयता, न ह्येतावती परिदृष्टं पितं

ना युक्तिव्याकरिष्यन्निदं मदन्तरो - - - देवत्वं कुर्वीत य-

स्मादेकत्वं करोति, सामान्यं कथमवाह्यं हि द्रव्यं मांसलक्ष-

णमन्तरेण मांसारव्येन, स ह्येकता मापद्यमानमनया युक्त्या

तदपि वृद्धिं करोति। उक्तं हि, परिणामतस्त्वाहानस्य गुणशरी-

रगुणभावमापद्यन्ते। यथा स्वगुणैर्गुणास्तद्भावमापद्यन्ते

न द्रव्यमिति तान्निदशनार्थमेतदेव मन्यदपि सामान्यमित्युक्त-

वान्, उतवा द्रव्यमेवेदं गुणमिद्वानेनोक्तं यस्मादनन्तरं वक्ष्यति.

शरीरगुणाः पुनर्द्विविधाः, संग्रहेण - - - भूताः प्रसादभूताश्च,

तद्यथा शरीरच्छिद्रेण - - - सन्देहा इत्यादिभ्यश्चावदुवीदि - -

- अवराजान् गुणामेदेमेति स्यात्। द्रव्यस्यैव दं न गुणस्येति

ब्रूमः - यत्नाहं द्रव्यं न तन्नामियती गुण इत्यती गुणस्यापि सिद्धाः।
 एतैव प्रतिलोभायुक्तै विदोषोपि वाच्यान्वये यदीयं युक्तिर्न-
 विक्रियेता तस्मात्सामान्यप्रवृत्तेः कारणं भवति नविदोषोवि-
 दोष - हासस्य कारणं भवति सामान्यमिति प्रादुष्यात्संश-
 यस्तस्मादवश्यं वचनीयमेतदेव - तुकारणमिवैकत्वकर-
 मिव शब्दलोपोऽस्मिन् द्रव्यो यथावेधच्छेदरुजानाह शब्द-
 स्फुरणसंपत्तेः वेधेनैवच्छेदेनैवेत्यर्थः।

आह - किमिदमेवद्विविधं सामान्यतन्त्रे समानं समानगुण-
 भूयिष्ठं चाहोस्वेदस्यापीत्युच्यते असत्यन्यदपि किंचित्कर्म-
 सामान्यमाह - क्रियाद्रव्येण गुणेन वा द्यात्मिकेन केनाप्यस-
 धर्मिणा समानां च सामान्यमित्युक्तं च - यैव तस्माद्द्रव्यैः
 त सामान्यं द्विरुच्यते न तुल्यार्थता वा सामान्यात् यस्मात्तुल्या-
 र्थता सामान्यं हि यस्माद्वापि यस्मादतुल्यमपि सत्कर्म तुल्य-
 मर्थं कुरुते केन तुल्यद्रव्यगुण सामान्येना यथैवाहितुल्यं तु
 तुल्यगुणं वा ध्यात्वमिबुद्धि करं भवति एवमिदमतुल्यत्वोपि
 सति तद्यथा सुरा प्रशस्ता वात - - - रक्तद्वयैषु च सर्वधौव-
 चासौ पयसा विपरीता तथा कर्म यथा नलं चर्नं च - - -
 द्य तुल्यं मातरि श्वना बुद्धि - - - पजनयति विदोषे तु नैवास्ति
 विवादः अथवाय मन्योऽर्थः उक्तं सामान्यविदोषो बुद्धि हास-
 कारणं तावेव नन्यपदि इयते को तावेति ततो - न सामान्य-
 मतुल्यमर्थं करोतीति मधुराहं द्रव्यं मधुरस्यैव श्लेष्मणा उपचयं
 करोतीति न त्वेवं सति तेन तुल्यार्थं कृतौ भवति एवं च मधुरद्रव्यं
 मधुरेण दोषेण स - - किं भवतीति न तस्या विबुद्धौ समर्थय
 कल्पते न खल्वेव नैकी भूतस्य वर्धनी शङ्का स्यात् तानाहित दुपष्टं
 हितं समानेनाधिकतरं भवतीति।

तथावा - - मुष्टिः पांसुषु प्राप्तिरिति भूत्वा तेन हि तस्याः पूर्वं
 राशे राशिर्व्ययं करोति न दूरस्थाने किं भूत्वा तद्वदयवा - -
 उपोद्घातो न स्यात्. समानं समानगुणमूचिष्ठ - सामान्यः
 मुपादिश्यते. भूमौ लोके - - पृथ्व्यान्तये ह लोके. केन चिद्देव.
 दत्तः कुले नोत्कृष्टः श्रुतवान् बुद्धिमान् दर्शनीयः कर्णिकार.
 कुसुमप्रयावः प्रांशुमूर्तिरभिजातः प्रकृत्युपेतो दृष्टः, स तु पुनः
 रपि कदाचिदेतत्कुलं श्रुतं बुद्धिरूपवर्णप्रमाणप्रकृत्यादीन्
 सर्वानेवार्थानन्यतमं वैयं यस्तदनेन तुल्यमुपलभ्य तस्मा-
 दयसादृश्यात् दर्शनादुक्तसंपद्यते, समानो देव दत्तेन यज्ञ-
 दत्त इति तद्वदिहापि ध्यातुं दोषसामान्यान्मांसपयसीस-
 माने इत्याभिधीयते।

आह - गतमेतदिदं तु व्याक्रियतां. यदुक्तं द्रव्यसामान्यमधि-
 कृत्य सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणं, तद्यथा-
 मांसमापूर्यते मांसं सैत्येन निस्पन्दे हार्थमेवं कर्तव्यं सर्वदा
 सर्वभावानां द्रव्यमभिबुद्धौ कारणमुच्यते, एव सति सर्व-
 द्रव्यप्रसङ्गो भवेत्. गवेयुकश्चामाक - - दीन्यपि मांसं व-
 धीयान्ति, तथा कटुकनिर्गुणकपायाः श्लेष्मणां - - तदनु-
 मन्थामहे - आह तुल्यमिति। क्रियत्यामतुल्यं वृद्धिकारण-
 मित्युच्यते. न तुल्यजानीयप्रसङ्गादेवं हि - - सर्वाण्यप्र-
 त्यक्षेण तुल्यजानीयान्यामिबुद्धौ कारणमिति प्रसज्य-
 तैति न - - नारात्तु गौमूतादीन्यपि श्लेष्मणोऽपि वृद्धि-
 कारणं कल्पेत्तत् तज्जानि तुल्यत्वाज्जैतदनुमन्थामहे -
 तस्माद्यथाप्रवृत्तमेवास्तु, एवं क्रमशोद्यपरिहारक्रमविधाने
 विज्ञेयेऽपि वक्तव्यो यः सामान्यमधिकृत्यैकमेतत्संप्रतं

तस्मात्सर्वमेवमात्रे इमे नान्ये - - - - - इति कारणं तुल्यम् ।
 वृद्धि कारणमिति - त्रीणि सामान्यविशेषग्रहणानि त्रिविधं
 द्वयगुणकर्म सामान्यविशेष प्रत्यायनाद्देवते पुनरेवं स-
 मर्थयते, यानि चैतानि त्रीणि सामान्यविशेषग्रहणानि
 सर्वदा सर्वभावानां सामान्यम् । सामान्यमेकत्वकरं तुल्यार्थ-
 ताहि सामान्यमिति यथा सङ्ख्यमाद्यं द्वये योजयन्ति ।
 द्वितीयं गुणे तृतीयं कर्मणि, तदेवं प्रत्युपरये यानामपूर्व-
 स्मिन्नेव सामान्यग्रहणेना - - - - - मेतद्योजयितुं सर्वदा सर्व-
 भावानां सामान्यं वृद्धि कारणं तथैवेकमेव नो-
 त्तिविध्यं सामान्यं, सर्वसामान्यं भूयस्सामान्यं किञ्चित्सा-
 मान्यमिति, तेषामुपदर्शनार्थं त्रीणि सामान्यग्रहणानि य-
 थासङ्ख्यं नियुक्तानीति तच्चानुपपन्नम्, कस्मात्सर्वसामा-
 न्याभावात्तन्नाहि किञ्चित्सर्वेण सर्वसामान्यं यदि स्यात्तदेव
 तद्धवेत् । तस्मात्सामान्यमिदमुत्पद्यते । एवं यच्छ्रुत्वा यद्भू-
 यस्सामान्यं किञ्चित्सामान्येस्तः, सर्वसामान्यं तु नास्ति, कि-
 न्च यद्यपि वेदस्यात् पूर्वस्मिन् सामान्यग्रहणे तयः सर्वव्ययमि-
 ति न विशेषः, प्रत्युक्तं तच्च सामान्यं त्रिविधम् - द्वयगुण-
 कर्मरव्यं समुप - - - - - पहितं - - - - - सत्त्वधारण्या, द्वितीयानि-
 हि शास्त्राणि, तच्चात्तयो द्वयग्रहणं कृतवान् सामान्यवृद्धि-
 कारणमित्ये तत्तावत्कथं यद्वि विशेषितं, न ह्यतद्वयसा-
 मान्यमिति विशेषः ।

तमधीन - - - - - तस्माद्धारण्या नतो विशेषः प्रतिपत्तव्यो यद्येव
 त्वत्तद्व्यं तद्वयग्रहणम् - - - - - धारण्याय - - - - - वधीयते ।
 तथैव च गुणकर्मग्रहणमपि अन्ये नास्तीति द्वयवदेव तदपि
 व्याख्यया शक्यते समाधातुम् ।

तस्मात्प्रत्यारण्यानीयमेतत्पूर्वस्मिन्योगे तथापि न्या-
हन्ति शक्यत्वात् किंचान्यदपि समानमेव तस्मात्प्रत्यारण्या-
नीयमेतत् पूर्वस्मिन्योगे तथापि न्याहन्ति शक्यत्वात् किंचा-
न्यदपि समानमेव सामान्यमित्युपदिष्टानि भावप्रत्य-
यार्थानि धनं हेतोरुत्तेषां निवारयितव्यमनेन वासिनां वि-
प्रतिपादिकादुच्यते न्यायमिति । यदिह्यस्याचार्यस्या-
भिप्रायः समानमेव सामान्यमिति ।

तेवं संक्षयितमद्य गीष्टं किन्तु समानवृद्धि कारणमिति, यदिच
नार्थान्तरमस्ति भावः इदमेतन् समानमिति कृतश्रुतं -
तावदनिमित्तमेतत् सर्वस्मिन् द्रव्ये इति वा समानमिति तस्मात्
बाह्यं हि द्रव्यं मांसलक्षणाभ्यन्तरेण मांसान्वयेन सहैकतामाप-
द्यमानमनया युक्त्या तदपि वृद्धिं करोतीत्युक्तं परिणामतः त्व-
... कस्य गुणाश्च शरीरगुणा भावमापद्यन्ते यथास्वं गुणैर्गुणा-
स्तद्भावमापद्यन्ते न द्रव्यमिति तन्निर्देशनार्थमेतदेव मन्येद-
पि सामान्यमित्युक्तवान् । उतवा द्रव्यमेवैवं गुणानि धामेनोक्तं
यस्मादनन्तरं वक्ष्यति । शरीरगुणाः पुनः द्विविधाः संग्रहेण
... भूताः प्रसादभूताश्च । तद्यथा शरीरच्छिदेष्णु - - - न्देहा इ-
त्यारभ्य यावद्भुविदि - - - वरान्तां गुणमैदेनेति स्यात् ।
द्रव्यस्यैवं न गुणस्येति श्रूमः । यत्तहि द्रव्यं न तत्तानियतो गुण इ-
त्यतो गुणस्यापि स्पष्टा । एवैव प्रतिलोमा युक्तिर्विशेष्येति वा-
च्यत्वं ये । यदीयं युक्तिर्न विवक्षितं तस्मात्सामान्यप्रवृत्तेः का-
रणं भवति, न विवक्षितं योहासस्य कारणं भवति तसामान्यमि-
ति प्रादुर्भूतं सांशयस्तस्मादवश्यं वचनीयमेतदेव - - - तुकार-
मित्येकत्वकरमिति च शब्दलोपोस्मिन् द्रव्ये यथावेधच्छेद-
... ज्ञाता इत्युक्तं सपिण्डे वैदेनेव वैदेनेवैत्यर्थः

आह - - किंमिदमेवं द्विविधं सामान्यतनो समान सामान्यगु-
णभूयिष्ठं चाहोस्विदव्यदपीत्युच्यते. असंख्यन्यदपि किंचि.
कर्म सामान्यमाह - क्रियाद्रव्येण गुणेन वा दयात्मिकेन
केनचिदसंख्यमित्वा न्नक्रियाद्रव्येण गुणेन वा दयात्मिकेन
केनचिदसंख्यमिति. समानां च सामान्यमित्युक्तं च, येन तस्मा-
दुक्तव्योऽतः समाधि रूच्यते।

न तु ल्यार्थिता वा. सामान्यं च स्मान् तु ल्यार्थिता सामान्यं हि य-
स्माद्वाचि यस्माद तु ल्यमपि सत्कर्म तुल्यमर्थं कुरुते. केन तु,
ल्यं द्रव्यं गुण सामान्येन. यथैव तु तुल्यं तु तुल्यगुणं वा धात्व-
मिबुद्धि करं भवति। एवमिदम तुल्यत्वेऽपि सति तद्यथा सुरा
प्रशस्ता वा तपित रक्तक्षयेषु सर्वथैव चासौ पयसा विपरीता
तथा कर्म - - लङ्घनं च - - तुल्यं मातरि श्वना बुद्धिम - -

पजनयति। विशेषेण तु नीवासि विवादः, अथवा यमन्येऽ-
र्थः। उक्तं, सामान्य विदोषो बुद्धिहासकारणं तावैव - - वादि-
श्यते, कीं ताविति ततो - - सामान्यम तुल्यमर्थं करोतीति म.
धुरं हि द्रव्यं मधुरस्यैव स्नेहमण उपचयं करोति। नन्वेवं सति
तेन तुल्यार्थः कृतो भवति।

एवं च मधुरद्रव्यं मधुरेण दोषेण सहैकी भवतीति न तस्य विष-
दो समर्थयिक ल्यते, न खल्वने की भूतस्य वर्धनी शक्तिः स्या-
त्. तेन हि तदुपबृंहितं समानेनाधिकतरं भवति. तथा पांसुमु-
ष्टिः पांसुषु प्राक्षिप्तैर्द्वे की भूत्वा तेन हि तस्याः पूर्व शरीराधि-
क्यं करोति. न दूरस्थाने किं भूतत्वात्तद्दथवा यमद्वौ पौष्ठा-
तः स्यात्। समानं समानगुणभूयिष्ठं सामान्यमुपदिश्यते।
भूमौ लोके प्रकृष्टत्वात्तथैह लोके केचिद्देवदत्तः कुलेनी-
कृष्टः श्रुतवान्बुद्धिमान् दर्शनीयः कर्णिकारकुसुमशोभः।
प्रांशुभूर्तिरभिजातः प्रकृत्युदितो हृष्टः।

सन्तु पुनरपि कदाचिदेतत्कुलं श्रुतं बुद्धि रन्पवर्ण प्रमाण.

प्रकृत्यादीन सर्वानैवाथानिन्यतमं वै धं यत्तदनेन तुल्य.

मुपलभ्य तस्मादर्थसादृश्याद्दर्शनाद्गता संपद्यते. समा.

नीदेवदत्तेन यत्तदनेन इति यत्तदनेन इति. तद्दिहापि धातु.

आयुर्वेद पुनर्विनिर्माण

गुणगते आयुर्वेद पुनर्विनिर्माण

गुणगते आयुर्वेद

दीप सामान्यान्मां स पयसी समाने इत्याभिधीयते।

उवाह — गतमेतदस्तु व्याक्रियताम्. यदुक्तं द्रव्यसामान्य.

माद्येकृत्यं सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं बुद्धि कारण . . . .

. . . यथामधुरसाम्यादीनां कुत इत्याशादनीय-

कर्मविशेषेभ्यस्तत्तत् . . . स्तावदेकस्य मधुरस्य दृष्टः।

तद्यथैवमुद्राक्ष्यास्योपध्या रि मधुशर्करा विदारगन्धदर्म.

. . . द्युतं शीतत्वं तैलं तु मधुरं मधुनी दृष्टं म.

धुराः २॥ इती लघुजः मधुर . . . शुक्रं कर्म विशेषोऽपि

रसति मधुरं च किंचिदेव बृंहयति. यथा प्रसहादि मांसं

किंचिच्छेहयति. यथा माक्षिकं किंचिद्रूपत्वमापादयति.

यथा क्षीरं तदेव मांस्वादनीयकं विशेषेषु सत्सु यान्निमि.

तं तदेवमेकत्वं मधुरं मधुरमिति तत्सामान्यमेकमभि.

. . . कारीत्यनुमानेताभावादाह — नसिद्धं नस्तान्ते.

त्विजानि श्रान्ति. कं पपादानामेतानि. तस्मादसंबन्धमे.

तत्त. यथाहि . . . द्युर्वेदे . . . माणो बाह्वस्य त्यमोहा-

नसंमन्यद्वा प्रतिशम्बन्धः. ब्रूयान्नस्येदमभि-नाह उच्यते.

तस्याभिमतत्वात्पुनोपपन्नेयं विचारणा. यस्या . . . मितं

तस्याचार्यस्याह - कथमेतदनुच्यमानं गम्यते. मतमिदम.

श्येति ब्रूमः।

नन्विममिर्देशः न स्यादपि नस्तद्यथा रोगत्वमेकमिदं भव.

पि. सामान्यात् सर्वशरीरेष्वपि परस्परं हेतुत्वद्वयं चिकित्सा-

भैदविशिष्टेषु कृत्वा - द्रौगो - इति इमौ विशिष्टाविविधानप्रत्य-
 यौ भवतः। सामान्येनापदिष्टानां मांसादीनां गुणैः पृथक्केषां
 चित्तगुणवैशेष्यादिविशेष्यमुपदेक्ष्यन्तेः तथेहास्याह। रंत्वनेक-
 विध्यमर्थमैवाहारइतिभिन्नजानीयेवाहारेष्वभिन्नं यथा
 हिबीजमनरीतपुस्वरंस्वरमप्रकृतिमनुविधीयते। ब्रीहीहि
 ब्रीहीत्वंयवोवायवत्वमिति तथाप्रकृतिः जातिः प्रसक्तत्वा-
 चकुलप्रसक्तौचित्यमिधीयते। तत्तज्जातिप्रसक्तानां मयात्रा-
 ह्यणजातिरेवानुपपन्नानदृश्यं च। तेनब्राह्मण इतिचसायते।
 संप्र - ते सातस्यजातिः कुलश्चब्राह्मण इति जायते। ब्रा-
 ह्मणत्वान्तरस्मान्नस्यजातिः। साचापि श्रुतकुलवर्णप्रमाणशी-
 त्वादिभैदेवविशिष्टाविविधानप्रत्यययौःका - दि सामान्यत्वे-
 कार्यत्वाद् जाति सामान्यं भावस्त्वयमिति तु ल्यार्थमेतदभि-
 धानान्नराणि विशिष्टानि शक्रेन्द्र उरुन्दरवत्ता
 किंचान्यत् स कृदेव सिद्धौ भिन्नगते इहायं भिषक् स कृदृ-
 ष्टं हरीतकीद्रव्यं चित्तकद्रव्यं वा तत् उत्तरकालमन्योन्य वि-
 भिन्नसंस्थानं प्रमाणानिभिन्नदेशकालानि च हरीतकी-
 चित्तकद्रव्याणि दृष्ट्वा हरीतकीयांचित्तकोऽयमिति प्रतिपा-
 द्यते। तस्मादन्यदेतत्।
 सामान्यं तथात्तद्रव्योपयोगविनिवारणं, तथा त्रीणिद्रव्या-
 णि नान्यान्युपयुज्यते। यित्यलीक्षारंलवणमिति त - दि
 नस्यात् जातिर्नामैकं क्षारं लवणं वा नुपयुज्य कुतार्थः स्या-
 त्। सर्वतज्जातित्तद्रवणानां क्षाराणांचहिजोपयुज्यते। तस्मा-
 त्सिद्धं सामान्यं। तत्तानि विध्यंद्रव्यगुणकर्मत्वारोपं दाइतिमाचा-
 र्येण। तथाचैवोदाहृतं न - तत्सामान्यं वृद्धिकरत्वं संसं किं
 तर्हि तदभिसम्बन्धं वाह्यं मांसद्रव्यमेतदभिसम्बन्धं वाह्यं मांस-

द्रव्यमेतदभि सन्धस्यैव बाह्यान्तरस्य मांसद्रव्यस्यात्

अहते वृद्धिमाधानुं नान्येनाभि सम्बन्धमन्येन सम्बन्ध-
स्थानाभि भवेत्थु कत्वेन गवेत्थु कं युक्तम्। मांसत्वाभि सम्बन्ध-
स्य। अथन्तरस्य मांसस्थानाभि वृद्धौ समर्थं जायते। तस्मान्नान्त-
रीयकत्वात् मांसमेवाभि वृद्धि कारणं मुख्यते। देवदत्तवत्। तद्य-
था देवदत्तेन वृद्धे छिन्ने देवदत्तेनोदनः पक्व इति लोके दृश्य-
ते। अभिधायकाः देवदत्तः छिन्नं ति पचति . . . तस्मिन् हि उ-
च्यते - परशुः अग्निच्छेदी माककृत्तिः य निर्वर्तयन् . त-
न्नान्तरीयकत्वात्। तद्देवदत्त एव छिदि पचि क्रिये समारोप्य
व्यपदिश्यते। नाहि परशोरग्नौ वा प्रयुक्तस्य वृक्षच्छेदि क्रि-
याया मोदनपचि क्रियायां च। इति सामर्थ्यं तस्मान्नान्यद्वय-
दपेक्षो छिदि पचि क्रिये तत्तत्तैव कर्तृत्वमारोप्य देवदत्ते
. . . परशोनाप्यभौ तत्त्व . . . न सामान्यं प्रत्याख्या दे-
व्यं गुणो वा द्रव्यान्तराभिरुत हृद्देः क्षमं भवति। यदि हि भवेत्
सर्वं सर्वस्य भवेन्न तु भवति द्रव्याणां प्रतिनियतशक्तित्वात्।
साध्यप्रतिनियताशक्तिः शास्त्रे प्रतिनियतत्वादेवान्यथा प्रति-
नियतशक्तित्वं कुतो वा भवेन्न . . . निमित्तमेकधर्मेणैव।
एवं कृत्वा तत्सामान्यतुल्यं सहवर्णमिति मांसत्वा हि मांसत्वा-
द्याभ्यन्तरे च वर्तते इति सामान्यं सामान्यवद्विग्रहः। कार्य-
स्यामान्याभि संस्कृता हि द्रव्यं गुणानामभिवर्धने कार्येषा-
मूनां समर्थो भवति।

अपहोक्तम् - सामान्यमस्तु कोऽयं विशेषो नामेत्युच्यते -
हासहेतुविशेषो विशेषो व्यक्तेः तेनैति विद्विष्यते वा। किंपुनः
स्मृति कर्तुरेव तावत्स्वल्पो विशेषो कं भवति। स्वस्याश्रयस्य द्रव्यगु-
णानां विशेषो नामेत्युच्यते।

जनयते, गवेथुकमिति सामान्यं यथा तु मांसं सौदिभ्योऽनुवृत्तिबु-
द्धिं करोति. तदा तेभ्यो द्रव्येभ्यः व्यावर्तमानं विशेषइत्यभिधी-
यते. न ज्ञाते वर्तमानं नैदं गवेथुकम्. सचेति विशिनष्टि - इदं
गवेथुकमिति स्वमाश्रयम्।

नन्वेवं सति स्वाश्रयो विशेषेणैव भवत्यन्यद्रव्येभ्यो विशेषयते
वा. तत्तेन गवेथुकत्वेन युक्तमन्येभ्यो समानमन्येभिर्जिजातीयै-
र्भवतीति विशेषयते. नानाश्रयान्तरे . . . वंसति तस्याश्रयस्य
विशेषकत्वात् विशेषइति युज्यते वस्तुमेवं मधुरत्वमम्लेभ्यो वि-
निवर्तमानं चाश्रयं विशिनष्टि. मधुरमिदं नैतदम्लं गुणो यत्नैवं
द्रव्यं कर्मचैत्येन क्रमात्कर्मण्यप्युपधेयः. तस्माद्बुद्धिः सम्बन्ध-
द्रव्यं शरीरधातूनां बुद्धौ कर्तव्यायां समर्थं भवतीति नान्यथा
गुणाः गुरुमधुरा^वयस्स सामान्ये . . . मधुरत्वादिभिरेव सं-
स्कृताः शरीरधातुगुणानां . . . साम्ये गुरुमधुरत्वादिभिः
संस्कृतानामुत्सहते. अभिवृद्धिं कर्तुमेयक्रमो गुणसामान्ये-
षि. आह कर्मण्यपि संवादः. कर्मसामान्य एतत्तद्वदतेऽनभि-
धा . . . लंघनादिक्रियाः स्वसामान्यापेक्षया आभ्यन्तर-
वाटवाश्रयेणः कर्मण्यभिवृद्धिः क्रियते. उच्यते - नानाव्युत्त-
मात्तय इमेभिषक्पाशाशि . . . एतदाचार्य . . .
तिविधं सामान्यं वर्णयन्ति. द्रव्यसामान्यं गुणसामान्यं कर्मसामा-
न्यमिति। परंतु नैतदभ्युपेयः. कस्मात्कर्मसामान्यस्य कचिदप्युदा-
हरणात्। नहि कर्मसामान्यत्वे नान्यक्षराणि कचिदनेनाचार्येणै-
दाहृतानि। ननु च कर्मपियद्यस्य धातोर्बुद्धिं करमिति। एतानीति
तन्नात एवा सिद्धेः. नहि यथा द्रव्यगुणकर्मसामान्ये कुतः परि-
गणनं सर्वगुणानां सामान्ययोगाद्बुद्धिः. . . योगात् . . .
तर . . . तस्मान्मांसमाट्यायते. मांसैर्नयावत्तगर्भस्या . . .

गर्भेण एवं तद्द्रव्ये सामान्यं शब्दं शृणुः गुणोऽपि तत्तत्समानं गुण-
 भूयिष्ठानामन्य प्रकृतीनामप्याह रविहाराणामुपयोगः,
 कर्मणि तु न सामान्यशब्दं किञ्चिद्द्रव्यगुणयोरिव शृणुमः,
 एतावाहा - - - कर्मविषयस्य ध्यातो वृद्धि करं तथासि-
 व्यमिति यदि चास्य कर्म सामान्यमविशिष्टं स विवक्ष्यन्त-
 तत्सामान्यशब्दमवादेयिष्यत् कर्मपिसामान्यं यद्यस्य
 ध्यातो वृद्धि करं तथा सामान्यशब्दो निपातनात् कर्मणि वा
 निपातनात् न कर्मसामान्यानामेकं रूपं किञ्चिदस्याति वृद्धि-
 करमिष्टं यथा रूपं न्याय्यात्तुमुपक्रान्तो भवान्न केवलमिह
 सकलैऽपि च कर्मसामान्यमित्येतान्यक्षराणि सन्तीति श्रुमः-
 किञ्चान्यदुपपत्त्यमानं सर्वथा - सर्वदेदं क्वातीयं कर्मसा-
 मान्यं यथा द्रव्यगुणमांसारस्येह्यपि अन्यतरगीमां सस्मै ह्यो-
 वृद्धिं कुर्यात् तस्मान्नमे - - ति सधात्वनिवा - कर्मस्मिन् गोः सा-
 मान्यमृष्यामि प्रायशानादिति चेत्स्या - - बुद्धिः ऋषिभिः
 प्रायः न - - इत्य - भवानस्मानुपलब्धं प्रवृत्तोऽसीति हि सुतका-
 रस्य कर्मसामान्यहर्षः स्या - - न्नानान्यचेष्टं प्रकारमिष्टमे-
 वंच प्रवृत्तस्य न बाधक एषो दीपो बाह्यकर्माभ्यन्तरस्य कर्म-
 णी द्रव्यगुणान्तवृद्धिमादधातीति। एवं च यो - - ददातीत्या-
 ह - युक्तिर्बाह्यत्वात् युक्त्यागमो बाह्यं भेदक - - यण एव वि-
 चार्यमाणानि फलं यथा चोद्धतं भवता तथा मिथ्यजनाम् ।
 आगमे तावन् न कचिदनेन तवैशितं हर्षस्याचिन्ना नायथ-
 त्कमेति।

यथा प्रत्यन्दनलक्षणा र्थे कर्मत्यागमे सन्यस्तान्त यथा द्रव्या-
 प्रितं च कर्म यदुच्यते क्रियेति, तथा प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टाका-
 र्या र्थस्वेदक्रिया कर्मयत्तः कार्यः, स सारकमस्य तथा कर्म-

चाष्टममुच्यते इति कर्म कलहपा निबन्धाच्च । एकमेव च कर्म ।
 लहपां सन्दर्भे निबन्धादिशामयाभौ द्वितीयं रसयोगे च विभागे च
 करणं द्रव्यमात्रितम । कर्तव्यस्य क्रिया कर्म इति, तस्माद्धर्मादय
 कर्म त्वनुरोधे जन - - रसोयमर्थः । किञ्चित्तन्ते चानाम्नाया
 कर्म विहर्षाविति श्लेष्मणो वृद्धि करमासेवं क्रोधः . . .
 यथैवामिहित . . . वातद्वये कटुतिक्तकषाय रुदासद्युशी
 तानामेवमादि, नचैवमास्नायमासीत्, तएवदत्तावधाना भवे
 मोविदन्ति । हर्षादीनां कर्मत्वकल्पनाया युक्तिरपि च न घटते
 नतथैत्यसंभवात्, यत्खलु . . . तत्कथं तथा भविष्यति . . .
 स्य . . . कथं कर्म त्वं लभते, तस्मादुत्सृष्टव्यमेतत्, हर्षा .
 . . दयः कर्म इति . . . कस्मात् सामान्या प्रसङ्गात् त्वया
 बाह्यस्य च मांसस्याद्यात्मि कस्य च समानं नैव्यते उभयो .
 मांसत्वात् तथा मधुरयोगणयोः शुक्ल क्षीर निविष्टयो रुमयोरपि
 मधुरत्वाद्याद्यतो नचैवाहर्षादिषु युक्तिरवतरति कथमिति
 त्वन्मत्या . . . श्लेष्मणास्तु सर्वदा द्रव्यसन्ताना
 . . . प्रवर्धयितु . . . भवानकस्मिन् . . . पित्रं . . . कथं च परि
 कल्पते, न हर्षाद्व्येन कर्मणः समानं भविष्यति । असत्यां च
 समानताया मभि न्याहारोऽपि . . . स्य करः कर्म सामान्यमि
 ति तदेव युक्त्यागमं बहिष्कृतत्वा दीदृक् कर्म सामान्यं अनुमा
 न्यामः ।

आह - ततः असिद्धिः । प्रतिषेधमात्ताद्यदि दंनानुमानयान्ति,
 . . . दमात्ताद्यदि दंनानुमानयान्ति भवन्तीत्यतर्हि समाधानं व
 त्कं वर्यं खलु प्रतिषेधमात्तात्पदसिद्धिर्भवति, तच्च । रिष्टमर्दश्चै
 श . . . सन्नेषा . . . दयाहिनाम कश्मिदाचक्षीतार्थं तपुलस्य दुच्य
 यमिदुचीति तत्पदस्यै . . . . . राज्ञा या परि

गृह्यते, द्रव्यगुणसामान्ये अनुमन्येते, न कर्मसामान्येन प्रव्रज्यं.
 ते किंच भूतरूपा विरोधः, तेन चाचार्य व्याहारादिमाद्वि.
 सि. "सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारण" मित्येवमादीनि
 उतानि मन्यसे, द्रव्यगुणसामान्यमेव तावद्यथा मांसं मांस्ये.
 नेत्यारभ्यथावत्. गर्भेपीति गुणसामान्यं शुक्लक्षये म.
 धुरारिने गन्धक्षारेभ्यो. . . . . मुपयोगः सर्वसामान्यं नास्ती.
 ति तच्चास्ति प्रमद. . . . . सन्तोषात्तद्यदाहिनाम कश्चिदाच.
 द्योतार्थं तदुल्लस्य वृत्त्यर्थं मशुचीति तत्प्रत्यक्षे.
 शान्ततया परिगृह्यते। द्रव्यगुणसामान्ये अनुमन्येते, कर्मसा-
 मान्यं च प्रव्रज्यते। किंच, भूतरूपा विरोधः, कर्मापि यद्यस्य
 ध्यातो वृद्धि करं तद्यथासौ व्यमित्ययमुपि प्रवादः, कर्मणा
 शरीरधातूनां वृद्धिमाचष्टे - यद्विना कर्मसामान्यमविहाय
 कर्मशरीरधात्वाभि वृद्धि करमापेक्षते।

नन्विदं रूपां विरुद्धयते, "सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं
 वृद्धिकारणमिति" किंचान्यकर्मवत्त द्रव्यगुणयोरभि प्रसङ्गः,
 तथैवाहि कर्मसामान्यादृते कर्मवृद्धिकारणमिच्छासे।
 नन्वेवं द्रव्यगुणयोरपि सामान्यान्तरेण वृद्धौ मरणत्वमेष्टव्य.
 मैवं च सति ननु सामान्यतः किंचित्करं किंचान्यत्कृतश्च वृद्धिः,
 यदि कर्मन सामान्या वृद्धिः न कुतः कथं वा, तथा हर्षादयोऽपि
 कुतः कथं चाश्लेषादीनां. . . . . भावि न्वन्ती त्यतत्त्वयापि
 विज्ञाधायितव्यमुच्यते, सामान्याभिमानात् अभि. . . . . यामैव
 सामान्यमस्तीति, तस्मात्तावदिह माचार्यवचनं नेच्छामः,
 सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणमिति, यत्पुनरिह
 मुदितं, द्रव्यगुणसामान्याभिधाने कर्मसामान्यतिरस्करणी.
 चार्थस्येति न दोषः प्राप्नोतीति वचनप्राप्तीति अभ्युपगमात्

वयं द्रव्यगुणसामान्यवत् कर्म सामान्यमपि नानु-
मन्थामहे- किंतु नेदृशं यथारूपं भवन्तीत्यवश्यं मांसैर्न मधु-
रं मधुरेणैति किंतर्हीति नहि कर्म बाह्यानां . . . अन्तरेण
कर्मणोपमानतद्वृद्धिमाददाति, . . . श्रुत्यर्थं विशासदो-
षाप्रसिद्धिः यत्त्वेदं वा . . . यदि कर्म सामान्यमुत्सृज्य कर्म
हारीरसाद्युधातुवृद्धिं करमा

नान्वेदं सूत्रं विरुद्धकर्मपि यद्यस्य धातौ वृद्धिं करं तन्न दा-
स्येवमिति संदाकर्मणः धातुवृद्धिमाहेति तदप्यतिवाह्यते,
कर्मणो न कर्म सामान्येनेति . . . कर्मणोऽभिधानवत्त्वं
यनस . . . दिनाहारीराभि वृद्धिः क्रियते। नन्वेवं कर्मणः
तस्मान्नास्ति कर्म सामान्य . . . तदेवमिति प्रतिपद्यस्व ।
द्रव्यगुणयो रसामान्यशब्दोच्चारणात् कर्मणि चानुच्चार-
णार्थादिनामत्वपरिकल्पितः कर्म सामान्यं भविष्यत्,
ननु यद्येवं द्रव्ये गुणे च सामान्यशब्दमुच्चारयन्नधीतवा-
नेवं गुणानां सामान्ययोगा वृद्धि विपर्ययहासस्तस्मात्मां-
संवाह्यात्थायते। मांसैर्न तथा सामान्यगुणभूयिष्ठानामन्य-
प्रकृतीनामप्युपयोग इत्युपादाय यावच्छ्लेष्मक्षयै र्निगद्यगु-
रुमधुरसान्द्रपिच्छत्वा ननु . . . कर्मण्यथैवैवोच्चार . . .
न कर्म सामान्यमपि। इदं नामास्य धातौ वृद्धिं करं भवतीति
विशिष्यधातुमाचक्षीत, यद्येवं द्रव्यगुणयो रभिहितवान्।
सामान्यस्य शब्दं च विशिष्टं च धातुमांसं मांसैर्नैवमादि . . .
तथागुणेन सामान्यत्वं च विशिष्टं च धातुं शुक्लीये मधुरं स्नि-
ग्धं समारब्धोतानामिति।

नन्वेवं कर्मणि नियुक्तवान्। ततर्हीनापि सामान्यशब्दमव्य-
स्तवन्नात्य . . . नामकर्म सामान्यं . . . ६४ . . . धातोरिति.

तस्मादेतदपि बान्तम. यत्पुनरिदमुपसंहित - सामान्यमुप-
 हाय कर्म शरीर धातु वृद्धि करं संपद्यते. नान्विदं कृतं विरुद्धय-
 ते. सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धि कारणमित्येतदप्यसत्.
 सर्वदा सामान्यस्यैव वृद्धि कारणाभ्युपगमात्। नैवं हेयंकदा-
 चिदिदित्यारब्धाय कस्यापि वृद्धि भारण्यास्यामः। तस्मादेवाम-
 थ्यनुपलभ्यः, यत्नेतदाक्षिप्तं यदि कर्म न सामान्य वृद्धि मा-
 दधात्यथ कथं कृतो वा. तथा हृषीदयोऽपि कथं क्रूरो वा श्लै-
 ष्मादीनामित्यतापि वर्तयिष्यामहे. न प्रभावात्तथा वनं लङ्घ-
 नादयो हृषीदयश्च श्लैष्मणः प्रभावाद्बुद्धि माचिन्वन्ति।
 यश्चासौ प्रभावः सामान्यं सकर्मत्वं हृषीत्वं च, तेन सामान्यमे-
 व वृद्धि कारणम्।

सर्वदा यत्पुनरिदं च . मांस . मधुरं मधुरेणेतद्रूपं
 सामान्यं तन्न सर्वतः क्रमते. विश्वेषु सन्दर्शनादेतत्तद्व्यप्यर्थः.
 मुद्दितं तथा प्रायेणैव सामान्यं वृद्धि करं. तथा मांसं मासतो म-
 यं तर्हितं तमांसं मांसत्वं वर्तते. मधुरं मधुरस्य द्वयोरपि तत्त-
 माधुर्यवत् तेन यदेवौ भयवृत्ति तदेव सामान्यमिष्टमननु,
 यदेव चोभयवृत्ति तदभि वृद्धि करं. तथा हि मन्द-
 तन्मूलकानि रनिग्ध गुर्वादि गुणयुक्तानि . मुद्रे च यन्ति,
 कानि च। नैवं तद्व्यप्यौ नोभयवृत्ति सामान्येन युक्तानि। न च
 सामान्या हते तान्याभि वर्धयन्ति मूलकफलानि तत्त्वमन्धक-
 त्वक्षणाणि तस्मादेवापरिगणना सिद्धि करी। आह च - गुणाः
 नां वृद्धयनुपपत्तिरसम्बन्धान्नाहि गुणानां सम्बन्धौ गुणा-
 न्तरेणाप्यसति सम्बन्धेन सामान्यापेक्षा गुणामधुराः
 तथौ द्रव्याश्रयणाः, आहयात्किं कानां मधुरादीनां नालं वृद्धये
 उच्यते। नन्वाश्रयोऽपि सम्बन्धौ दोषयवत् नमिमा-

उपय का अन्य नान्येन . . . द्यते. किं तर्हि यदस्याश्रय . . .

उपाः स्या . . . कष्टेनागसंबध्यते. तदा तदौ उपय माश्रय संबन्ध . . .

मपीक्ष्यमाणः दहनक्रियामारभते. तथा नरुक्षादयो - - दिग्गु . . .

जावारवादिभिर्द्रव्यैरभि संबध्यन्ते. किं तर्हि यथा तेषां रुक्षादी . . .

नामाश्रयो . . . दिद्रव्यवदभिसम्बध्यते. वातादिभिस्ततस्ते . . .

उवाश्रयसम्बन्धापेक्षया वातगुणानां बुद्धिकारणा भवन्ति। . . .

अथ स्वप्नादिषु कथं भ्रूमः स्वकारणोपचयादिह श्लेष्मणां स्वस्मा . . .

तत्कारणानि . . . रन्थादेन वा तमांसा . . . स्थ च श्लेष्मणाः प्र . . .

स्पन्दे मृदुमधादिमाता . . . रक्तस्य च शारीरीयैः क्रि . . .

यान भवन्ति. तत उपचयहेतावसत्युपचीयत एव. श्लेष्माय . . .

रमाश्चासति स्वप्ने तस्यापचयं पश्यन्ति. ततस्वकारणमि . . .

निष्पन्देऽपि श्लेष्मणाः स्वप्न एव कारणं त्वमाश्रयते. . . .

तन्नाशरीयकत्वाद्बुद्धेरेष एव स्या . . . तत चास्य . . .

मदादेहक्रिया स्वप्ने क्रियते पर . . . वा तस्वापे विशेषेण प्रसुप्तो . . .

पचीयते. श्लेष्मणापि न स्याद्यमेव चिन्तनादिषु क्रमः. क्रोध . . .

अथ कामशौकादयस्तु पित्तपवनयोः प्रभावा दमि बुद्धि . . .

कुर्वन्ति। उवाह . . . प्रात . . . धारणो व्यामोहः. बुध्यः पादत . . .

. . . धारणमतेदानीं किं व्यवसितमुच्यते. इदं वाहानां न वि . . .

ना . . . रणतलो . . . बन्धान . . . मा इदं क . . . हाः . . .

सिरास्ताश्चरणतलनिबन्धास्तासामभिधातास्तद् . . .

पवनः प्रकोपमेति. सुकुपितस्तदाश्रित . . . वीक्षमाणं क्षिपाते . . .

ताभ्यांचानितलोऽमभ्यां इदं मुच्छोऽयते. पादतंतर्हि ता . . .

स्ताय कठिनद्रव्याभिधातं न प्राप्नुवन्ति. अप्राप्नुवन्त्यश्वेन समी . . .

रणोऽमभ्यां इदं मुच्छोऽय दौर्घ्यं प्राप्नुवन्ति। . . .

ततश्चरन्वेभ्यः कारणेभ्योऽनवशतमापुर्यमाण . . . इदं क . . .

इत्थं कथं पचया हृष - जायते; तथैव धर्माणि वृषदायां वा
 तत्ता धारणी दाह रजोनादि पुकि विवक्षितमुक्तं हि, पवितां वृ-
 द्यमायुष्यं सौ गान्धे कमुच्यते - मनस्तुष्टः मनसि हि तुष्टे वृष-
 त्वं जायते, हर्षणं मनस्तुष्टयेति, हर्षश्च प्रभावाहुपतां करोती,
 तिसंवादितामेत - - - ये वास्वमनः परं बुद्धि मत्येवं प्रकारा-
 द्युहान्युक्तं हि - प्रवरणमिह ब्राह्मणस्य बीजमिव कर्णकरय
 रक्तममबुद्ध - - - नतामल्पं (यनल्पज्ञानाय भवन्तीति - - - ये
 नेवास्ति कश्चिदिवा द इति कथं अशौकोभि शौकत्वेन विदो-
 येणापि सम्बन्धमुत्सहेते शरीरस्य शोषणं कर्तुं तथा श्लेष्म-
 णः पराभवमेवं हृषादि वृत्त्युपनेयमिति, तेन हि विदोषणयु-
 क्तं द्रव्यगुण कर्म चोत्सहते, हासं कर्तुं नान्यथा भवेदेकत्वानि,
 सम्बन्ध - - - युक्तमुत्सहते, मांसं हासयितुं मधुश्च रौक्ष्यक-
 जायत्वैभ्यः श्लेष्माणमन्यथा, समानमपि द्रव्यं कुर्यात्, हासमे-
 व भवानेवं वादिसामान्यमेव, तद्व्यावर्तमानं विदोषो जायते,
 तत्किं यदा तद्व्यावर्तमानं विदोष इत्याभिधीयते, तदानविशेष-
 पदार्थसंभव इत्युच्यते, न सामान्यमेव, तद्वक्त्या न कर्तुं विदो-
 षत्वं, अताहान्य कथमेतदुच्यते, - - - सामान्य पदार्थो भ-
 क्त्या न कर्तुं विदोषत्वं विदोष इत्युच्यते, सतावदनुवृत्तिबुद्धि-
 जनकत्वानि यथा सत्तानुवृत्तिबुद्धिः स्वसत्तसदिति जन-
 यन्तीति सामान्य पदार्थानां लभते, तद्वत्तान्यपि अनुवृत्ति-
 बुद्धिजनकत्वाद्द्रव्यं द्रव्यं गुणो गुणः कर्म कर्म मांसं मांसं मधु-
 रं मधुरमित्येवमादि चान्यत्, तस्मात्सामान्य पदार्थानां लभ्य-
 त इत्येके।

अस्माकं त्वर्य पक्षः सत्तवित्तविवक्षामान्य पदार्थ एवायमेकं
 भेदः स्वयं तस्य सत्तावतानि यद्द्रव्यपदार्थे वर्तते।

तद्यथैकः कारणमिति, इदं तत्सम्पूर्णं करणं चासम्पूर्णं तरंक.
त्त्येत. यद्यनवदोषमभिधीयते. कारणधर्मः. अभिदधुरित्यति.
शायितया युक्त्येति।

इहानि विधागतिर्दोषाणां स्थानं द्रव्याद्बुद्धिरिति। उक्तं चाक्ष-
यस्थानं च वृद्धिं च दोषाणां तिविधागतिः। तत्तद्दीपानां चि-
कित्सितं किं वृद्धानां किं समानां समानुवृत्ति करं किमिति।
तत्तत्क्रिमिणां तावत्तद्बुद्धिं चिकित्सितं स्वांशेन क्रियते. उच्य-
ते. सामान्येन सामान्यं हि तस्याभि वृद्धिः कारणमथ वृद्धानां
किं हारः. केन विदोषेण ह। स्वस्य हि हेतुसविशेषः। अथस्था-
तारव्याया रन्यातेः किमिति ब्रूमः। प्रवृत्तिरुभयस्य च सामा-
न्यस्य विशेषस्य उतवादीपनी भेदेन दोषेणेति ते विकारीति।
उपनुष्ठेयमुच्यते सामान्यप्रयोगः। एकदोषप्रकृतीनां तद्दोषज-
निते विकारेति किमनुष्ठेयमुच्यते विशेषः प्रयोगः।
अथ ससुप्रकृतीनां समंजसा सर्वेषु कुपितेषु दोषेषु किम-
नुष्ठेयमुच्यते. तत्तत्प्रवृत्तिरुभयस्य तु शाब्दावधारणार्थः.
किमवधारयति. उभयस्यैव तत्तत्प्रयोगः. कस्येति सामा-
न्यस्य विशेषस्य च नान्यतरस्य उतवा प्रवृत्तिरुभयस्येत्युप-
योगात्तद्वर्णनसम्बन्धश्चक्षरीर इतीच्छानाभ्यन्तरेणोपच-
यापचयाभ्यां क्षरीरसम्बन्धमसमर्थं सामान्यविशेषौ वृ-
द्धिहासौ कर्तव्यमित्येतद्वद्योतयति। एतावच्चैदंचिकित्सि-
तं यदुतद्दीपानां वृद्धेः कार्यवृद्धानां द्रव्यदसमानां साम्या-
नुवर्तनं तच्चान्यदीप्या. नोद्भवितं. तस्मात्संपूर्णं कारणमि-
ति सहते. प्रतिज्ञानमाह - सदृशः क्रमभेदात्तद्वयस्थानं च वृ-
द्धिचेति द्रव्यमादावधिकृत्य वृद्धि मने वस्तु मिहादौ सामान्यं
वृद्धिकारणमिति।

उच्यते. वृद्धे रात्रि प्रेतार्थत्वादात्रि प्रेताभि वृद्धिर्न क्षयः. उपेत्य वा श्रु-
मो यथा सूत्रमेवायं निर्देशः, कथं कृत्वेति, क्षीणारथे त वृद्धानां
हि दीपाणां चि किं सितमाचष्टे - क्षीणेत्याभि वृद्धिरेव कार्यं,
वृद्धानां च क्षयपणं समाना मुभय वृत्तिः.

आह - न स्थानरथादौ सूत्र करणात् कथितमेतदिदं तु व्या-
क्रियतां स्थाने पूर्व सूत्र्यने करमा द्वे व मति लंघ्य रथानं
चि किं सा प्रारब्धं श्रुमो . . . वार्थमि हे व या चि किं स या य.
स्माद्वायो यस्मात् द्वयोरपि चि किं . . . मुपदिष्टं भवति.
तस्मात् . . . आचार्यमि हितम्. एत . . .

कथमिति क्षीणोभ्याधि वृद्धि कर मुपयुक्त मे करथ क्षयं करो-
ति. अन्यस्य वृद्धि मेवमेव वृद्ध . . . त्ति क्षयपण मे करथ क्ष-
पण मुपयुक्तं करोत्यन्यस्य च वृद्धि रतद्यथा क्षीणः श्लेष्म-
णो वायो वाभि वृद्धे वायुः श्लेष्मणो वर्धयति. यवनं च क्षय
. . . वृद्धौ चित्तका श्लेष्माणं च क्षपयति. मात-
रिश्वानं चापि वर्धयति. न . . . सामान्य विक्षेप-
यो रुभय कर्तृत्वमिति. एकोऽनयोः स्थाने निर्देशः किंचा-
न्यदति देशार्थं च यश्चायमति देशः प्रवृत्तिरुभय स्यैव
द्रव्यपदार्थो द्रव्य . . . त्वादाह - युक्तं मि दमभि-
भवति. तत इदं त द्वा क्रियताम्. कथं नुरा एवैक सामान्य
मिति नोच्येत विशेष इति च न्द्र . . . मी दृष्टत्वात्. दृष्टं ही दं
लौके शास्त्रे च. लौके तावत्प्रथमं कर्म प्रवृत्त्या देव दत्तादीनां
संज्ञान्तरत्वाभौ रथकारः कुम्भकार इति. तथैहापि.
यदा चित्तिकी . . . यति. तदा सामान्यामित्युच्यते.
यदा तु श्लेष्माणं क्षपयति तदा स एवं विशेष इति व्यपदिश्यते.
शास्त्रेऽप्युक्तं, तद्यथा पुरुषो . . . यदूनां कर्मणां कारणी.

समर्थो भवति. स यद्यत्कर्म कुरुते. तस्य तस्य कर्मणाः कर्तृकर-
णसंप्रयुक्तं तन्नामा विशेषं प्राप्नोति. तु शब्दोऽवधारणं न क-
दाचित् सामान्याभ्यासकारणं विशेषो वा उपयैरित्येव तदव-
धारयन्ति।

उवाह — कथं पुनरर्थैरेवं कुतो भवेत्तसन्देहः, उच्यते, यस्मात्
केनचित्कलयेत्. युक्तं तदेव सामान्यं विशेष इत्यभिलक्ष्यन्तः.
उवाह — किमनयोः सामान्यविशेषयोः वृद्धिहासकारणयोरेक-
स्मिन्नेव काले वृद्धिहासकर्तृत्वमुत्प्रा . . . त सामान्यं वृ-
द्धिं कुरुते. पश्चाद्विशेषो वा हासं पश्चात् सामान्यं वृद्धिमिति
कुत तसन्देह इति . . . कर्तृत्वादेकस्मिन् यस्मात् सामान्य-
मेवाहि विशेषो न चैकस्य कर्तृयुगपत् बहु र्थकरणसाम-
र्थ्यमीदृशमहे। नहि घटं कुर्वन् शैलो रथमपि कुरुते, एवं स्यात्
वृथवा उच्यते, प्रतिक्रियेष्टस्य धर्मस्यानुन्नहतेः क्रियावता
भयं धर्मेनानिहिक्रियो . . . शब्दो ह्येको युगपद्नेकं शब्दा-
न्तरमारभते. तद्वदिह दमपि प्रतिपद्यतु शब्दस्मिन्मतमेवा-
र्थं द~~ष्ट~~यति, अवधारयतीममर्थमुद्भावयिष्यता चार्थ-
पायमस्मिन्देहो . . . कालमेवोभयस्य प्रवृत्तिर्नभिन्न-
कालमित्यस्य तु शब्दार्थस्याचार्यो निश्चयवत्ता ध्यानार्थसा-
द्विभूतमिदमुदाहरणं निदिष्टं स्तदेव तस्माद्विषयं सम्य-
गवधार्यमाणं युगपद्भूतानि रिक्तानां सम्यक्तरं भवत्यधिक-
मपकर्षत्यूनमात्माययति. कथंमपि श्लेष्मणश्चक्षणेन वा-
यी . . . प्रवृद्धे यदा सर्पिरूपयुज्यते. तदेकस्मिन्नेव काले
श्लेष्मणौ वृद्धिमा^{या}दयति, तस्य च निवृत्ति . . .
पि संभवद्यमानमिति वेदं यथा मः। प्रवृत्तिरुभयस्येति यास-
दा सामान्यं वृद्धिं करोति विशेषश्च हासमिति परिसमाप्तः.

अयमर्थः - उच्यते सम्बन्धमिति ह इयतां संग्रहेऽपि वदन्ति - सम्भू-
 र्णित्वेय यथासंभवेन कथं यादृहि नरमन्यविदोषावग्रहे न स-
 मुद्दिष्टौ रथातामा प्रवृत्तिरुभयस्येतीतरस्योभयस्यायं निर्देशः,
 तस्मात्समचि किरसानिर्देशार्थमेव विदोष उादौ उक्तः। उभय-
 स्येति उाह - न्यूनमुत्पत्ति कारणं वचनात् बुद्धिकारणं तावत्
 सामान्यं भवता रण्यात् उत्पत्तिकारणं तु किमित्येतेन कृतम्।
 तौ न्यूनं किंचानेकाज्जैकं। सामान्यस्यापि बुद्धिकारणदर्श-
 नात्। तद्यथा - रमृतिबुद्ध्यभागे दुःक्रान्तः कफमेदोभिवर्धनम-
 स्यिरिति विहितवानुपदेशं न खलु स्यिर्भिर्बुद्ध्यादिभिः स-
 मानमथ च बुद्धिकरं तत्सामान्यं बुद्धिकारणं नैदं प्रतिष्ठात्।
 उच्यते, अन्यथापि दृष्टिः उच्यते - तेनासत्वाद्यत्तावदुपादिष्टं मु-
 त्यत्तिकारणौ वचनादित्यत्रावसीयतां सतामेव खलु रसा-
 दीनां शरीराभावेन समवायौपगतानां बाह्यं सामान्यं बुद्धि-
 कुरुते।

नन्वपूर्वोत्पत्तिमत्तं . . . भावाय . . . सङ्घनतोपगताः
 शरीराख्यां तन्मन्त्रै, तदेव कथमस्या . . . वातकस्मात्तस्या-
 मात्तमपि शरीरास्येति रत उत्पन्नानामुत्तरकारणं सामान्यं
 बुद्धिमाधीयतेत्यदृष्टयत्येतज्जिहितअनुत्पत्त्यस्य . . .
 प्रथमे कल्पत इति सदस्य समीक्ष्योदाहृत मुक्तिमद्भाति। ता-
 नभिमेत्येदं प्रस्तुतं सामान्यं बुद्धिकारणमिति नचामूर्तान्मभौ।
 तिकात् बुद्ध्यादीनाद्ये कृत्य बुद्ध्यादि खल्वसंतात्पुन्यमिवि .
 तदप्यौभ्यो यदाव्यत्ययान्ति। नार्थानां सान्निध्यनिप्रवर्तते।
 बुद्धिरित्यास्नातम्, तथातद्विद्यं संभाषा बुद्धि वर्धनान्तु तस्माद-
 न्यौ . . . तिसृतां धर्मैरन्यस्य मूर्तानां मन्यस्वभूतौ तिकानामनौ
 नैदं ग्रहीतुमि रूपक्रमणीयमथवाप्रभावान् स्यिरुपरकृति-

बुद्धय कथादि वर्धनामिति दर्शितोऽयं मार्गः सामान्यमेकत्व-
 करमिति कोऽस्योपादानः ब्रूमहे - उपन्यस्तमाद्ये - - के-
 सामान्यं च संसाबुद्धि कारणं ह्यस्य विदोषकारक इति, अ-
 थं कथं सामान्यं बुद्धि कारणं पूर्वसामान्याविशिष्टमुच्यते.
 एकत्व कारणं वसन्नया कतरौ सौ विदोषः पूर्वसत्त्वं संसात्
 ह्यस्य हेतुरित्युच्यते. पृथक्त्वकरसामान्यविदोष एव तन्ने.
 कतरं तावत् सामान्यं नार्थ युक्त्या बुद्धेः करणमिति सान्नि-
 हीन् - - - - - पृथक्सहन्वै बुद्धिमाधातुं नो विद्यमानानि
 अंगविदोषणादीनि तथा विशिष्टान्युत्सहन्ते ह्यस्य कर्तुं ना-
 विशिष्टानि अतुल्यानि अन्यानीत्यर्थः ॥ आ - - - - पृथक्त्व-
 योरसंशयः, एतस्मिन् मांसस्य एकत्वकरमित्युक्तं गुणं क-
 रीति, तथा पृथक्त्व - - - - - ति पृथक्त्वं गुण - परादिगुणम-
 द्यपठितौ हि - - - - - परापराति - - - - - च संख्यासंयोगाएव च,
 विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च। पच्यन्तं न प्रापि - - - -
 शब्दलोपात्तेनैव किं तर्ह्येकत्वबुद्धि करमेकत्वकरं पृथक्त्वकर-
 माह - कथं पुनरेतदंशीयं सत्ता सामान्यमिह तन्ने परिगृहीतम-
 न्यौ विदोष इति - उच्यते, तत्तत्तत् निर्देष्टा साक्षिणमसाधारण-
 कारणत्वं नित्यं दृष्टं हेतुजमथान्यथा तथा पुरुषं पतत्यनिष्ट-
 - - - - - यौ भीभूतान् सन्नामवर्तते, तथा तत्तत् प्रधानमुक्तम-
 सर्वसत्ता हि बुद्धौ निवर्तते इति सामान्याज्ञानाभिधाना अन्या-
 धिप्रशमायौषधमित्युक्ते परीब्रूयात् सत्प्रथमायेति भवानाह-
 सान्निरोहः सधौषधं यदि च सत् सत् प्रशमाय भवति, सत्कासः
 द्य - - - - - द्ययसत्सामान्यात् कासस्ति - - - - - द्ययप्रदर्शनाय भवतीत्ये-
 तत् सामान्याच्च - - - - - पदविदोषकं च द्रुतं सामान्यं च तत् स-
 दैवः प्रकृत्यन्तरेण विद्यमानमथवा सन्धीयमानमथवा

एकत्वं वा बहुत्वं वा एकत्वं - - - यदेकमेव रोगादिकं दुःखं सामा-

न्यादि चार्थान्तरभूतं न स तारण्यं स्यात् सामान्यं सर्वद्वये

प्रदेशावृथा स्युः। तुल्यकार्यलक्षणम् - - - स्य - - - त्वहेतुः।

अन्यस्तु विशेषाधायकः तुल्यकर्मकारणकार्यलक्षणे शु

मधुरे - - - देशौ न पूर्वस्मिन् पश्यति हेतुर्वे सामान्ये व्यावृत्तिः।

कं रत्नमिह तु सत्तारण्ये सामान्ये - - - मनुवृत्तिबुद्धिं न कदा-

चिद्व्यावृत्तिबुद्धिरिति।

अथवा, उक्तं भवता सामान्यं वृद्धेः कारणं विशेषश्चहासस्य न।

तत्र किं तत् सामान्यं को - - - विशेष इति तस्मादनयोर्लक्षणां वि-

वदुरिदमारीहे^{भे} सामान्ये - - - यदेकत्वकर्ममेकत्वबुद्धिं कर-

मित्यर्थः। विशेषो नामष्टयत्वं बुद्धिकरः। आह - सामान्य-

स्यैकबहुतायामनिश्चयः। तस्मादेवमुच्यताम् किमेकं सा-

मान्यं सर्वद्रव्येषु वर्तते। उत प्रतिद्रव्यं तद्यथा - मांसद्रव्यत्वं

किमेकं सर्वेषु मांसद्रव्येषु वर्तते, उत प्रत्याश्रयान्न स्य वृत्तिः।

देवं सत्तायां किमेकस्याः सर्वेषु द्रव्यगुणकर्मवृत्तिरुत प्रति-

कृतः सन्देह इति चेत् द्रष्टव्यं मधुरो गुणः - - -

योनेकः प्रतिद्रव्यवृत्तिरसन्नविशिष्टाभिधानप्रत्ययकारणं क-

ल्पमानस्तद्यथाऽसौ मधुरो गुणः एकजातीयैकविशिष्टः

द्रव्याधारः। एवं सामान्यानि लघूनि प्रतिद्रव्यवृत्तिः - - - विशिष्टा-

भिधानप्रत्ययकारणं स्युः। तस्मादस्य देहस्य न्युदासायेदम-

धिकृतवान् तुल्यार्थताहि सामान्यं किं कृतं भवति। तुल्यसमा-

धारणार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामर्थशब्देन तानि धीत्यने।

तेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थानां तुल्याभावास्तुल्यानि क्रि-

यन्ती भवन्ति। सतेषामभावः कृतः इमानि तुल्यानि भवन्ति, अवि-

निवृत्तानि - - - सामान्यत्वसंज्ञात् सत्तायाश्च न ह्येकत्वं नान्यत्वं

ततोभिर्मांसं मांसं सत्त्वसदिति अतस्सर्वमांसानामर्थान्धानां
 साधारणो भावो मांसत्वं द्रव्यगुणकर्मणां च सत्ताभिर्ज्ञेयः।
 धारणी तुल्य एव भावो यो वा - - - न। मेकसाधारणसामान्य-
 मिति यावत्। ब्रूयादुत वा यस्मान्न तुल्योऽयमर्थानां भावस्तस्मा-
 न्न प्रतिद्रव्यसत्ताद्रव्यगुणवत्वानि चान्यथा प्रतिद्रव्यवृत्ति-
 त्वेकत्वयता परिहीयते।

आह — किमेकसाामान्यवद्विशेषः कः खलु सामान्यवदेको
 विशेषोऽन्यबुद्धि कर्ता सर्वेषु द्रव्यगुणकर्म - - - तिकृतस्त-
 न्देह इति सत्तायाः तद्यथैकावती सत्ताद्रव्यगुणकर्मसु एको-
 विशुद्धबुद्धिरेवंलक्षणायाम् कर्ता भविष्यति। विशेषेभ्योन्य इति।
 ततोऽब्रवीति विशेषस्तु विपर्ययस्तु शब्दोऽवधारणः। विपरीता
 गतिः विपर्ययः प्रतिलोभास्य गतिः कृती विपरीता यथाधि-
 कृतात् सामान्यमा तत्त हि तस्यार्थानामभावः इहा तुल्यता इत्य-
 न्योन्यं प्रत्याश्रयं वर्तते। न स एवैकः सत्तावत् बहूनामर्थानां
 द्रव्यगुणकर्मणामभाव इति। यतो तुल्यमि भवन्ति अन्यानि-
 त्यभिप्रायः। तत्तत्त्वं एव। रस्मिन्नवधौ वस्तुधर्मे निमित्तमित्य-
 वसेयः। कथं मांसत्वाविशिष्टेषु हि मांसेषु यत्तद्द्रव्यमन्यदिदं
 चान्यदिति निमित्तान्भवति। तद्द्रव्यधर्मः स्वभावस्तु तोहितानि
 मांसत्वाविशेषेणैव सत्यन्यानीति भवन्ति। तथा स दविशेषेय-
 मन्यो यमन्यः तथा मधुरत्वाविशेषे सति मधुरमस्तु तत्कंदा-
 चिदपि विषयमन्यो यमन्य इति यतो भवत्याह — भावशब्दस्यार्थ-
 निर्धारणान्न स्यादतो कारिमेन भावशब्दोऽन्यार्थं वदत्यन्यतश्चान्य-
 थार्थस्तत्कथमेतदिति तच्च नैकस्यानैकार्थत्वा न्यारण्यात् तं तु
 विशेषप्रतिपत्तिविपर्यय इति वचनात्। यदि हि भावशब्दस्य पूर्व-
 दर्थमन्यान्स्याद्विपर्यय आह —

आश्रयादिभ्य एवान्यत्वभावादाश्रये कारणस्वरूपानप्रमाणौ वं.
 पदेहा कालादिभ्य एव - - - न्यत्वं भविष्यति किमधिकेना.
 न्यैतेन विशेषेण काल्येनेनेति उच्यते - स एकवैधर्म्यपरिग्र.
 हे सर्ववैधर्म्यपरित्यागात्तन् हे कं वैधर्म्यपरिग्रहणत्वान्य.
 त्वेहेतुमन्येषां सर्वेषां वैधर्म्याणां त्यागः कार्यः। तेनाश्रया-
 दयश्चान्यत्वकारणं स्यादन्यविशेषश्लोकः। एवं सति दोष उ.
 दित्यात्।

आह - विशेषस्य प्रत्याश्रयवृत्तावनियमः, कथं पुनरेतदस्मा-
 भिरिति - - - नह्यस्मिन्नर्थे शक्यते लोको दृष्टान्तः काश्चिदुप-
 संहर्तुमयदायदभावएकौ बहुवो श्रयान्तरेणुवर्तमानौ
 विशिष्टबुद्ध्यभिधानकारणमेव मयमन्यन्यो विशेषो भ-
 विष्यति। यथा सामान्यसिद्धये लक्षणमित्युक्तं ततस्तस्मा-
 दनेकः, उतवाविशेषस्तु निर्णयः प्रातिलोभ्यं सामान्या तद्वैतु-
 त्वस्यानां भावः। अयं चतुल्यः स्थानाद्गुण्योदीर्णा नतदभावः
 इत्याह - "सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धि कारण" मित्यसत्।
 क्षीयमाणबहुदोषयोरन्यथा दर्शनान्मधुरस्निग्धैश्च कफप्रच-
 यः सर्वस्मिन्काल इति नित्यगत अवस्थेते वा सामान्यं तु-
 ल्यमभिबुद्धौ उपयोगकारणं भवतीत्यसत्। तस्मान्क्षीय-
 माणस्य च बहुदोषस्य च तत्तुल्यमुपयुज्यमानमनाभिबुद्धिं
 कुर्वन् दृश्यते, आचार्यगुहासनं हि तस्मिन्काले पचत्यभि-
 यदन्नं कोष्ठसंश्रितमपि भवति। तत्प्रायः कल्पते किंचिद्दो-
 षजनितबहुदोषस्यापि बलमांसप्रणौ - - - श्यात् - - - तो
 बृंहण - - - पिनित्यगोपि मधुरस्निग्धैरक्रमं वृद्धिः, इहमधु-
 रस्निग्धैर्भ्यः आयतमन - - - नभवत्याद्येक्यं श्लो ६ मणउ।

पक्षिणोः घृतं पथ रस शाल्यन्म मभुजन ग्री० मो न सीदति
इति स्यादा कर ह्य कथमिदं भव स्यात्त्यतः न भवति. श्लो० ६म.
गोमि वृद्धि रिति चोपचयापचयोपदेशात्।

तस्मात् सर्वस्मिन् काले सामान्यं वृद्धिं करोतीति
समुच्यते। तत्कर्तुमिष्टायो शानात् कालगुणात् संभवाद् दोषः
यं कुपन्यस्तं क्षीयमाणं बहु दोषयो रन्यथा दर्शनात् मधुरैः स्निग्धैः
श्लेष्मैः ग्री० मेण सर्वकालसामान्यं वृद्धिमादधातीति तदसा-
ध्युक्तः तन्तु कर्तुमिष्टायो परिशानात्। अयं हि तन्तु कर्तु-
मिष्टायः। एतान् पुरुषं दस्य यथोपनीतानान्यत्त सामान्यनिमि-
त्तं संपद्यते। तुल्यानां वृद्धौ न चैकदेशांशं संभवे कल्मसस्य वि-
द्यैः प्रतिषेधो न्यारथः। किंचान्यत् कालगुणात् यन्मधुरस्नि-
ग्धमादयो हेतवः - - - - - श्लो० ६मणौ न - - - - - समर्थाः काल-
गुणात्तदिति गृह्यतामुपदेशो ह्य। दानं च पुनराश्रयं तथा तत्ता-
विभवि - - नो जगत्सौ हं वायवस्ति प्रसूक्षा श्रौपशी ययन्
इत्येवमादि तदेव मभिप्रायादारभ्य विक्रियमाणसाधारणाः
स्ततो न शक्नोति। वृद्धिमाध्यातुं समांनो हेतुः। अथवा संभवादपीत्य-
नेन प्रतिजानीमहे, भवत्येव. क्षीयमाणं बहु दोषाणां ग्री० मेन
- - - - - न हेतु - - - - - त्वनौ वृद्धिः सात्त सति स्वल्पापि स्वल्पत्वात्
प्रत्यनीकत्वाच्च नाभिर्व्यज्यते. क्षीणतटाकोदकविन्दुक्षेप -
- - - - कथमिति क्षीयमाणस्य तावं न सौ तसां सन्निवेशादित्यु-
क्तमावाहतां सुचरसायान्ति - - - - - ससम्यत्वोति - - - - - न पुष्टये
सम्पद्यते. स्यादेतत्. कथमेतद्व्यज्यते. न पुष्टये सम्पद्यत इति प्रा-
थग्रहणं भवतीति। तत्प्रायः कल्पने किंचिदो जसि बहु दोष-
स्यापि दोषप्रतिपूर्णास्तु नाळेणु न भवति।

रसानुप्रवेशः कार्त्तन्येन तत्तत् न भवति। बलवर्णादीनां यथावदिति

बुद्धिः श्लेष्मणीऽपि न तत्प्रत्यनीकान्न सत्याभिबुद्धिनाभिभ्य-
 ज्यते, अनेकानि कल्पानि, न चेदृष्यते कानि कः, तथा हि दृश्य-
 ते, एवं श्री ६ मे दोष सहस्रमभ्यवहरन्तः शिष्टामयिन उपपत्ते-
 श्चाद्यदि वैष्वां सर्वेषामेव दूरीयमाणं बहु दोषाणां श्री ६ मकाले
 च तस्मात्सामान्या दाहारा नभिबुद्धिर्हन्ते दमुपधार्यताम्,
 देहास्थितिरैषां न स्यात्, तस्माद्युक्तः सूत्रप्रकृतयेति।

आह - सर्वभावनामित्यपरीक्षितं मसूय - - - तस्यादीनाम-
 न्यथाभिपत्तेस्तेषामभावानां सामान्यं बुद्धिनिमित्तकल्प-
 नमित्यपरीक्षितमेतदुच्यते, कस्मान्न - - - नामन्यथा-
 निपत्तेरन्यथेति विलक्षणाद्धेतोरित्यर्थः, कथमेव शीत-
 गुणयोर्वेदमक्षिप्तिरयो - - मसूय - - तस्य - - रुग्णवीर्ययो-
 रान्यत्त्याभिबुद्धिर्दृष्टिः। एवं प्रभृतीनां चान्येषां तस्मात्परीक्षि-
 तमेतद्वद्वत्सर्वभावानां सामान्या बुद्धिरिति उच्यते - परीक्षि-
 तमाद्यात्मिकाभिप्रायात्, परीक्षितमेवेदं तस्मादाद्या-
 त्मिकाभिप्रायो नैह बाह्यानां व्यापारः, आद्यात्मिकानां स-
 र्वेषां सामान्या बुद्धिरवश्यं भाविनि आह - सामान्यं बुद्धि-
 रित्येव साम्याद्वरं क्रियताम्।

न ह्येवं सति कश्चिदर्थन्या - - - वान इतीत्युच्यते, नाभिप्रायो
 ज्ञानात् हेतुग्रहणो हि कृते हेतुधर्मः केवलो लभ्यते, करौतीति
 कारणा - - - यमभिप्रायेण द्योतितः स्यात्, कश्चात् वि-
 शेष उच्यते, तद्यथा राजा कश्चिद्भृत्यमाज्ञापयति। स चान्ता-
 वसायिना वदयते, तस्य राजा वद्यै हेतुः कारणात्वं तावदन्ताव-
 सायि स न सहितं वध्यं करौतीति। एवमिह सामान्यं बुद्धिं करौतीति।
 न हेतुमात्रमित्यतिवाहितमेतत्।

द्रव्यसामान्यद्रव्यस्यैव केवलस्यास्ति वृद्धिक्रियोत्ता न गुणेना-
 नुभवेदेवं सति विशेषो न त्वेत्तदुपलभ्यते। कथं नहि कदा-
 चिदेवं रूपानि वृद्धिमयी द्रव्यस्य गुणरहितस्यास्ति अथा-
 पिकंथांचितकल्पेत्येवमपि स्वसिद्धान्तविरोधी स्यात्।
 "समवायौ पृथग्भावौ भूम्भादीनां गुणै रसह। सन्नित्यौ यत्न-
 हि द्रव्यं न तन्तानित्यतो गुणः"। तथा गुणसामान्येनेत्यतिगु-
 णानामेव वृद्धिनामभि वृद्धिः स्याद्विशेषः। अथान्यस्यैवति-
 गुणानां केवलानां वृद्धिः न द्रव्यवत्तादेरिति। एवं नहि वाता-

द्वयः कुट्यन्ति ।

किं तर्हि गुणाः कुट्यन्तीति तेन दोषाः प्रकुपिता इति प्रधानो-
 दः उच्यते। न भूयोऽभावात् भूयस्त्वभाधि कृत्ये दमा-
 क्षिप्तं तन्त स्यास्य प्रणेता कथमिति। नहि द्रव्यसामान्यं मां-
 सस्यैव केवलस्योपचयमादधाति। रक्तादीनां न च गुर्वादी-
 नां गुणानाम्। किं तर्हि कस्यचिद्विशेषेण कस्यचिदपकर्षे-
 ण। नातविशेषणम्। मांसस्यान्नेमपि। च तथाक्षीरं श्ले-
 ष्मणौ मधुरादीनां च श्लेष्मणौ गुणानां मांसादीनांचानेषां
 धातूनां गुणोऽभि वृद्धिं कर्तन्ति। विशेषेण नु श्लेष्मगुणानां
 कर्ममात्रं च महामूत्रं च कारसमुदायकात्मकत्वात् द्रव्याणां श-
 रीरस्य च तत्तथै पार्थिवः न द्रव्याणां। मांसादीनामप्यपि।
 पार्थिवानामेव शरीरावयवानां वृद्धिकाराय आत्मानामेव माने-
 यादि द्रव्यावयवेषु प्रष्टव्यं तथा पृथिवीगुणोऽस्ति। पृथिवीगुणमेव-
 मग्न्यादि वपि संसारयितव्यम्।

अयं तत्तविशेषः स्वजात्यभिसम्बन्धस्यैव द्रव्यस्य गुणश्च क-
 र्माणश्च स्वजान्यपि सम्बन्धद्रव्यगुणकर्म वा विशेषेणोपचय-
 करं भवति। नान्यस्यापि न भवता चार्थं मतं हि दृश्यते।

मांसमाप्यते मांसैर्न भूयस्तरमतीत्याभिख्याहार। द्रव्यस्याप्यु-
पचयं सिद्धौ यस्माद्विशेषेण मांसं मांसमैवोपचिनोति, तस्मा-
न्नेनैव व्यपदेशं लभते, मांसं मांसाभाविबुद्धि करमित्येष एव वि-
धिरक्ता। पिवणीयितव्यः।

आह — नियमानुपपत्तिः बुद्धिहासक रत्वे सर्वस्य पाञ्चमौ,
निकृते सति सर्वार्थसंभावना द्यामिह सर्वद्रव्यं सर्वेषां धा-
तूनां बुद्धि जनयति। सर्वेषां धातूनां पञ्चमहाभूतात्मकत्वात्
... मां द्रव्याणां शरीरं धातूनां चानेनैदं बुद्धि करमिदं
हासकरमितीयमेव प्राप्नोति, दृष्टस्व सौ... एवं श्लेष्माणं
वर्धयति, न चित्तकः चित्तक एव भावयति न वय इत्युच्यते,
न प्रातिद्रव्यं विशिष्ट महाभूत सन्निवेशाविशेषात्। एतद्व्यावदा-
नार्थमन्येन सर्वद्रव्यं सर्वेषां धातूनां बुद्धिहासयोः कर्तृकः
स्यात्। महाभूतसन्निवेशाविशेषात् प्रातिद्रव्यामिह पञ्चानां म-
हाभूतानां मुक्त्यापि कर्पक्रमेण द्रव्यान्तरेषु सन्निवेशिते,
नैकेन प्रमाणेन ताकृतमेव नान्यद्रव्याणां तस्माद्यत्तयदधिकं
महाभूतद्रव्ये तदैवेष्टं कार्यं विशेषेण करोत्युपयुक्तमुक्तम्।
शक्तिनाभूतेन प्रतिबन्धेन न्यून भूतकृतस्य सतोऽपि कर्मणोऽ-
नाभिख्याक्तिरैवेति किञ्चित्पुनरप्यवसिन्ताः कुतो... नथौ-
न्माभेन पुनरपकृष्यते, यद्वा शक्तिनान्येन भूतेनेति प्रतिबन्ध-
स्त इत्यन्ये। उपरेतु पश्यति प्रपञ्चं शक्तिनाभूतेन प्रतिबन्ध-
मानशक्तिन्यूनं भूतं नोत्सहते। स्वकर्मा रब्धमेवेति तदेव मुक्ती-
र्णाः स्मः। सामान्याविशेषकर्तारः परिशिष्टादिनिदानं पदार्थानि
प्रस्तौह्यामः।

सत्त्वमात्माशरीरं च तथैतन्निद्रावत

लोकस्तिष्ठति - - - तत्तत्सर्वप्रतिष्ठितम् ॥

तत्तत् सत्त्वं मन इति विपक्षोक्तमतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वं संज्ञक.
मात्मजित - - - पुरुषः - - - श्रैतन्मात्रमिति - - - ध्यायैः
रभिहितम्। तन्मै शरीरं पुनश्चैतन्नाधिष्ठानं पञ्चमहाभूतवि-
कारसंमुदायात्मकं संयोगवाहि. च शब्दस्समुच्चयार्थः.
तयमिति संख्यायैतदिति सत्त्वादिना निर्दिष्टात् तयाणां धानूनां
समाहारास्ति धातुन तत्संयुक्तः सम्बन्धविशेष इति श्रुतिः न वि-
जडयतीत्यर्थः। लोका इति भूतिहासः - - - माह - अयमुत्सू-
ताकर्मसमाश्रयार्थविरुद्ध पुनरुक्तस्सन्देहलक्षणविरोधै-
भ्यः सामान्यं च विशेषं च गुणं द्रव्यमिति न सामान्यविशेषमु-
क्तानन्तरं गुणवाच्यारथः। न द्रव्याणि सत्त्वादीन्यत एव तदु-
त्सूताकमित्युपदिष्टात्। अतश्चार्थेण तत्त्वम्। किंचान्यत् सत्त्वं
मात्मा शरीरं चैतन्नामद्वयं क्रमानुपपत्तैः। नेहायमनुपपन्नक्र-
मः। अतस्त्वैव नावत्परावा - - - न्यौ गन्धरत्नात्क-
रिष्यति. - - - देहबुद्धीन्द्रियमनोऽर्थिनां विद्याद्योगन्धरं
परम - - - अथवा शरीरमेव प्रागभिधानीयमेवासीत्। प्र-
त्यक्षत्वात् यतः शरीरप्रत्यक्षे न त्वेतयोश्नुमानतोऽभिगमौ
लक्षणौः लक्ष्यते। न चैवमुक्तमित्यतोऽनुपपन्नमेतत्. अस्मा-
त्सत्त्वात्मशरीराणीति किमिति न समस्तानि पठ्यन्ते.
किंचापरा - - - यथावचनीयं व्यर्थत्वादिह लिङ्ग्रहणान्त-
रेणापि सत्त्वात्मशरीराणीति निर्देशो देवंतीति यथाप्र-
सिद्धमेव दंतत्तलिङ्ग्रहणं न क्षमामहे। तिदण्डोदाहरणं च नो-
पादेयविरुद्धत्वात् सत्त्वात्मकशरीराणां मूर्तत्वाणुत्वमहत्त्वसर्व-
गतत्वासर्वगतत्वं प्रत्यक्षत्वं सत्त्वाज्ञत्वमित्येतत्तिदण्डन - - -
धर्माणि. तत्सर्वेऽपि लघोदण्डा मूर्ताः असर्वगताः प्रत्यक्षाश्च
महान्तश्चानित्याश्चासाश्चैति ततोऽनुपपन्नं तिदण्डोदाहरणमुपपन्नं

अस्यापि न भवति. तद्यथाचौक्तं. तदेव तस्मात्तद्वैषम्यं सम्यगेव
 - - - यमाणं द्युगपन्धूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति.
 अधिकमपकर्षन्धूनमाद्या यथाति इत्येवमादि. तथा तद्वैषम्य-
 मपि सामान्याविशेषाभ्यामेवोदितं भवति. तत्तत्सामान्येन ता-
 वल्लक्षणं कथमुक्तं भवतीति ब्रूमहे-

तन्वनेन वचसा एक एव रोगो - - - दुःखसामान्यात् दुःखं
 हि सर्वव्याधीनां लक्षणम् विशिष्टम्. एवं विशेषेणापि रुजा-
 वर्णसमुत्थानादीनामुपरि संख्येयत्वात् तैरुक्तं दयः प्रति-
 व्याधौ विशेषाख्यः प्रतिस्वं व्याधौ रोगमिवाभवान्ति. तदेवं हे-
 तुलिङ्गैषां ध्यानि सामान्यविशेषाभ्यामुक्तान्येतावच्च परिचि-
 न्त्यमानं तत्तत्तस्मादेतच्चैतत्तथमुपाहि तं सामान्यविशेषाभ्यामि-
 तिन पुनरन्यत् किञ्चिद्वारब्धं मुनिना - - - हेतुलि-
 ङ्गैषां ध्यानात् दुक्तमिति ततः परं दृष्टं - - - व्यं किञ्चान्यत्तद्व्यु-
 त्तम्. यदुच्यते - - - न ब्रूमहे अधिकरणम्. अधिकरणं स्व-
 लुनी पाहि तमतीत्येककरणमेतत्कस्येति चेद्देहस्य करिष्यति.
 ह्येतच्च अधिकरणं स्मृतं वैदस्यस्य तदर्थो हि वेदोऽयं स प्रकाशितः।
 तस्मादधिकरणप्रसङ्गेनान्यस्मिन् व्याहृते - - - व्युत्पन्नं ता-
 दीषः। तथान्येव परिचिन्ति. "गुण एवायमुदितसंयोगो जीविता-
 रण्यः करिष्यति। शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगाधारि जीवितम्।"
 इत्याम्नाये - - - इत्थं गुणकास्सर्वगुणैर्व्यस्येन - - -
 सर्वार्थानां तन्तस्य च तदर्थत्वादन्येन च गुणस्य प्राधान्यं प्रकाश-
 यिष्यतामुनेना गुण एवाहो परिस्मृतिरिति। अन्यथा द्वयोर्देहयत्वात्
 गुणानां पुरोद्गम्य परिस्मृतिरुक्तं भविष्यति। न चेदित्यर्थं येनैव
 येन प्राक् द्वयोः वास्मादीन्युक्ता पश्चात्सार्था गुर्वद्वय इति गुणा-
 न्ब्रूते। यत्विदमुपाक्षिप्तं ब्रूमहेतौ दृष्टमित्यतः कथयामः।

यस्मात्तद्वैष्णवं मनसो दर्शयति - कथं श्रीं न भवति. यस्मात्तन्मनो.
 निमित्तात्मशरीरयोः क्रियोपदिष्टाः सूतं ह्युच्येत न क्रियावच्च.
 मनश्चैत इत्यक्षरः युक्तस्य मनसा तस्य निदिश्यते. क्रियास्त-
 था परतोक्तवांश्चैष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणान्तथा मनः पुर-
 स्सरामि चैन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति । तदेवमा-
 त्मशरीरचैतनारुहेतुभावात् मनसः श्रीं ह्यमिति श्रुत्वाग्ने-
 कृतवान्. सत्त्वाभिधानं किञ्चान्यत् जन्ममरणयोः हेतुत्वा-
 च्छ. यतश्च मनसा जन्मनि मरणे च हेतुता दृष्टा. तत्तज्जन्मनि
 तावदस्य कारणं कथमित्यागमौ हि शुक्लक्षीणितसंसर्गम-
 न्तर्गमिद्विधस्तज्जीवउपक्रमते. सत्त्वसंप्रयोगात्तदागमोः
 ह्यभिनिवर्तते मरणोऽपि तद्यथोक्तं यस्माद्विनः प्रमाणान्
 जहानि

यत्तदेन्द्रियमाभेग्रहकं मन इत्यभिधीयते, यदत्युक्तं समा-
 सः. कस्मात् कुतो न समस्याधीतमित्यतश्चूमहे - परस्परौ-
 पकारपुनोपकारः परतदर्शनार्थत्वात् । यदिखलु मनसा-
 त्मनौ न स्यादभिसम्बन्धो जातु चापीयं - - - रोगादिभिर-
 नर्थैरुपतत्येतत् हेतुमोक्षाय. तथा शरीरमप्यसम्बन्धं म-
 नसां नावद्यादासु - - - पु क्रियासु प्रवर्तेत प्रत्यायनाद्या-
 सु रूपासु एवमित्यर्थे. अपि योज्यम् । यद्व्युचिबान्तिग्रहणं
 व्यर्थमिति, तान्नेयमित्यर्थत्वात् नैयमित्यप्युक्तं पर्यायैस्त-
 योपरोधं करोति तत्तत्सत्त्वं मन इत्यनर्थान्निरमात्मग्रहणात्
 बुद्धयहङ्कारावुक्तौ भवतः. किमिति पतनात् जायते बुद्धिरप्यु-
 क्तात् बुद्ध्याहमिति मन्यते, तथा अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तर-
 गतिरथिति - - सति भूतानां कारणं तदेवं तावत्सत्त्वात्सबुद्धयः

अथोश्च महाभूतानि च पञ्चोक्तानि अवन्त्यर्थानामाश्रयत्वात् ।
 न ह्यात्माश्रितेन गुणेन भावितव्यमिति । तदेवं कारीरग्रहणा-
 दिशक्तीनां भावानामुपग्रहः प्रसिद्धो मनव्यः । अतएवाम-
 वरो धानियमार्थः इन्द्रियग्रहणं सार्थकं भवति । नियते वा
 सर्वप्रकारोऽयं संग्रहो - - - पुरुषप्रकाराद्यादिष्टः
 हेतुयचेतनाद्यष्टौ धातवः पुरुषः स्मृतः । तथा चेतनाधा-
 तुरे - - - स्मृतः पुरुषसंज्ञकः । पुनश्च जाते भेदेन चतुर्विं-
 शक इति । तदेवां सर्वेषां धातोरव्यातिरेकोऽतीवान्तर्भवः
 इति वेदयन्ति । यदप्युक्तं, ह्रस्वान्तनिरोधद्वय - - - त्यत्र
 वर्तथाक्रमः नौ पम्यस्य सिद्ध - - - धर्मति यैर्यस्युः प्रसिद्धे सा-
 र्व्यं भवतीति न तस्योपम्यं युक्तम् । करिष्यति - - - पम्यः
 सामान्ये नान्यस्य सादृश्यमधि कृत्य प्रकशितम् । किंचैह
 साधर्म्यमिति समुदितस्यासा मर्थक्रियाहा किरन्यतरापा-
 येका - - - ताभावः । यद्येवं कथं - - - पायेति ह्युत्तराभा-
 वस्तद्यदज्ञेन्यतरालोकाभावः । आह नित्यस्थितिर्दोषः ।
 इहात्मा सर्वगतत्वात्तत्कदाचिच्छरीरमनोभ्यो विवोक्ष्यते ।
 तस्मात्तद्वियोगान्नित्यं लोकरिथेति प्राप्तोच्यते । तेनेतरयो-
 रसर्वगतयो रस्य परस्परवियोगादात्मना तद्योगवियोगाद-
 नित्यो मनस्तु कारीरेण संयोगं वियोगं च । यदा संयोगवियोगं
 च यदा संयोगस्तदा जन्म । यदा वियोगः स्युस्तदा मरणमाह -
 स्पृष्ट्वा दात्ममनसोमसंयोगाभावः । आकाशमिति केचित् ।
 साध्यं साधनीयमेतदा कदा मन्येनास्पृष्टनात्मादिना संयुज्यते
 इति ब्रूमहे -

देहादित्यवध्यवधि - - - रूपज्ञे सत्त्वादीन्यसम्बन्धस्तः

स्मादाह स्पृष्टवित - - - तस्य इति चोपपन्नमन्येनात्मानोभ्यो

अस्पृश्यी सत्त्वात्मनी रुच्यते. सम - - द्यौः कस्य तथा द्यौरिति य-
 त्पुनरैतदुपक्षिप्तं - - ज्यत इति प्रम है. देहादित्यवद्यथा दिशामुत्प-
 द्धानैः सत्यादि - सम्बन्धत्वत्तदाह. रूपश्चित्त - रूपश्चित्त-
 पयन्नसम्बन्धी नात द्यौरस्पृश्यी सत्त्वात्मनी रुच्यते. समभो-
 द्यदेकरस्य तथा द्यौरिति - ति युत्पुनरत - - क्षिप्तं पुनरुक्तं
 त्वात्मसंयोगग्रहणम्. सन्देहो लोको ग्रहणमित्यत आत्मानम्
 युक्तं व्याख्यातव्यत्वात् सत्त्वात्मा शरीरं तत्तथं समुद्दिष्टमह्यात्म-
 ना लोको इत्युच्येत. सचायमात्मलोकः सत्त्वात्मशरीरारम्भः संयोगो-
 गान्तिष्ठाष्टिकथं ति दण्डवत्. कथं नु गम्यते. संयोगादेव लोकस्ति-
 ष्ठतीत्युच्यते. तत्तसंयोगापेक्षी लोको ह. ७८. सद्भूतसमुदायो हि
 सामान्यतः सर्वलोकस्तस्य हेतुकत्पत्तिर्विद्विषय - -
 मिथाने - - माह रथानानुपपत्तिः क्षणिकत्वादिमै क्षणिक धानव-
 स्तत्ति कं हि निमेष कालात् भवतां कलः शीघ्रतरोत्यथं इति.
 तस्मात् क्षणमवस्थानात् तिष्ठतीत्येतदनुपपन्नमुच्यते. युक्तं
 सद्भूतिप्रबन्ध - - - क्षणिकादर्शनार्थ - -
 - - दण्डमानास्तिष्ठतीत्युपचर्यते. - -
 मिथानमाह - तत्तेति किमुच्यते. तस्मै न सर्वप्रतिष्ठानमृतास्मिन्
 लोके जन्ममरणादि - -
 स्यात्. किंतु सर्वमिति उच्यते. कर्मफल - -
 - जीवितं मरणं सदेति यदप्याहृतं लक्षणं विशेषादि-
 त्यतः। पि गृह्यताम्. तत्तत्तेव लक्षणोपरि भाषितत्वात् सर्व-
 त भवतीति सर्वनाम सर्वत युज्यत इति - - तेनानागतैरुच्यते.
 तेऽपि वर्तमानैरपि सर्व - -
 गृहीयात् सर्वनाम तास्थ प्रच्यवते. उक्तं च लक्षणशास्त्रे -

एते हवर्थेषु विद्महि स्वर्गनाम प्रयुज्यते ॥

तस्मादकौटिल्यस्मृतविन्यासः. आह— प्रतिषिद्धमित्य-

सत.. प्रतिष्ठाकथं. उक्तं हि द्विविधमेव . . . . .

मित्यर्थः। तस्य विद्यमानत्वात् कुतः प्रतिष्ठा उच्यते-न परिभा-
षाभावात् न स्वल्पेयमाचार्येण। सापेक्षापरिभाषा यत्नयाहं ब्रू-
यां सर्वमिति स चासच्च प्रत्येतन्मिति यथा रसात्त्वणवर्ज-
कषायाः

नसिपरिभाषितैः सर्वरोगप्रशमनीत्यतः सदसत्प्रशमनीत्युप-
 श्रुत्यतैः न तथा सर्वमथायांति विधासशान्तिरसदसंतामि-
 त्युपेयात्तस्मात्प्रतिकृतमेतन्नास्मिन्खलु प्रकरणे सदसत्सर्व-
 मिति यौथे - - - - -

इन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवित - तैर्न वक्तव्यमित्यनेनै.
वीक्षरै ण योगीनाभिधानुमस्यार्थस्य शक्यत्वात्

सत्त्वमाह त्माहासीरं च त्रयमेतन्निदण्डवत् ।

लोकस्तिष्ठति संयोगस्ततस्तत् सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

संयोगस्थाय

पुनरुद्ययनमनुमन्यामहे, पुनरुत्थ-

दीप्तादुच्यते. स्य ह्यर्थोपदे शार्थमुक्तं मुख्यार्थो गरीयान्. तदर्थं
न तु प्रवृत्तिरिति परम् प्रोक्तम् अर्थः. उपोक्षाने तस्माच्छ्रुतिव्यव.
स्मादर्थं सुस्पष्टमभिधान

इयय नपरी भवति, तदानित्यभावाऽनुबन्धा.

दि स्संस्तान्त निरास्क्रियते, कार्यस्तदभ्यासमेवंतु यथान्यासं
पाठे अक्षोपमेवां पययि न कृतं भवत्याभिधान मतो गुणवन्तीति

सम पुम

तन्निर्देशोऽवश्यमभ्युपेयम्, तैर्के पश्यान्ति संशब्देन संयोगस्य
Charak Smhita Viyakhya Charak Nyasa

मध्युपगम्य निर्दिष्टौ न्याय्यः नीमयोः, अस्यार्थश्च नूनं मेधा-
विनीवक्ष्यन्ति। आह - तन्नाधिकरणमित्यादीनि तदर्थोऽयमि-
ति नवाय्यमुच्यते - वचनीयमधिकरणस्यार्थादनन्तरमावा-

धारं कुसूलवत् कश्चात्धारइति वेदस्य-
तद्यथा त्रीहियवनिष्पावादीनां धान्यविशेषाणां नामधेयादी-
नामाधारान्तं कुसूलत्वेनैव तान्न भवत्यवस्थानमेव भवत्यत-
न्तस्थैतान् विना

सम्बन्धआधारो भवति, गतार्थो तन्निमित्तोभि-
दीयं संप्रकाशितः, कथं तेषां परस्परविद्योगो न स्यादतस्तेषां सं-
योगवद्विनाशः प्रयोजनं निमित्तं कार्यमर्थइति पर्थियाः सभ्य-

क - - - - - र्थो न्यायः, आह - मनुष्याधिक-
राद्वैतस्य तदर्थग्रहणं न्यर्थं पूर्वमेवेदमधिकृतः प्रादुर्भूतौ मनु-
ष्याणां कस्मान्तेषां शमोपायइति तस्मान्न तदर्थग्रहणं निष्प्र-

स्मिन्नखलु योगे बाधवः केवलमधि-
कृताः, अतस्तेषां शमार्थमिति रक्तं अस्मिन्नु जन्मार्थेति वृद्धि-
योगमौक्षादयोऽर्थाः, अतस्तदर्थमित्युपपन्नम्, स्वादीन्यात्मा मनः
कालौ मि - - - - - द्रव्यस्यादौ ग्रहणं क्रिय-

तइति परास्तत्त्वान्गुणानां द्रव्यादीनां हि गुणास्तदाश्रयत्वान्
वक्ष्यन्ति, समवायविशिष्टः कारणं गुण इति तस्मान्न्यायः, माश्र-
यएव प्रागुपदिष्टं माश्रयति, पुरा द - - - - -

गुणा इति - - - - - तर्हि पुरी द्रव्याण्येव सूतइति व्याख्या - -
सामान्यं च विद्वेषं द्रव्याणि गुणानीति, न चैवं प्रवृत्तत्वां-
स्तरमादपनयत्यप्यमुने संन्येहापनयौ नुवन्धारयत्यगुणस्य
न्यायं चोदा - - - - - स्मात्कुशलमद्यापीति तदेकत्वात्

इति चेत् विवक्षितमेकैरसौ ध्यायिष्यो गुणो बहुवचनैह
प्रयुक्तवान् गुणाश्च द्रव्याणि तत्रात्ययैवाल - - -

स्मृताणां - - - भयः - - - गुरुत्वमिवा

तस्मिन्नेह गुणो द्रव्याणि - - - गुणानां द्रव्याणि

वेति ब्रवीति तस्मादेतदप्येकचित्करमात्मात्रे - - -

धर्मधर्मस्वरसानादीनामाधारान् धर्मधर्मनिब
न्धनाश्रयैमाः स्वरथावरजश्च माः प्रजास्तस्य च बन्धीभीक्षा
यीयपत्तेः प्रमहे केनचित्कल्पः स्वादीनामपि प्राधान्यात्
बहुरः

प्रवृत्तं तन्नातच्छरीरं भौतिकमनेन कारणेन भूतान्येव
तदग्रेहित - - - ते आह - स्वादिवचने कारणं स्वमादौ कस्मा
त्तन्पुनरस्वादीनामन्यतम उच्यते - न प्रश्नानतिवृत्तिः यदि
ह्यन्यदादौ भूतं वा स्वादि निर्दिष्टं भाविष्य - - -
किंचान्यत्स्वद्वर्थयौर्थः प्रातिभूतं गुणीत्कर्षापकर्षनियमः
स एव सत्यनुक्रममभिधानं स्वादीनामन्येन शक्यते सक्तं त
दन्यथा - शब्दः स्पर्शश्चिरपंच्य रसोगन्धश्च न गुणाः ।

तेषामेकगुणाः पूर्वो गुणवृ - - - स्मृतः ॥

तदाकाशादीनां यदि यथा प्रणीतमनुक्रमं हि त्वाभिधानं किं
येन प्रतिभूतमिथत्तागुणानां - - - तुल्योऽस्यात् सा च ग्रन्थः
गुरुत्वमाया दयेत् अनिष्टायासी तथाकपिलः अद्वे - -
स्वानभिधा - - - दिग्रहणमः प्रत्यायकम यदि हि
पूर्वं स्वादयः केचिदुक्ताः स्युः । तस्याभिधानादिशब्दः प्रत्याय्य
केनिरुक्तेः । उच्यते नीतरलोक्तत्वादुत्तरं ह्युक्तं महाभूतानि रवं
वायुरग्नि - - - त्वः क्षी - - - प्रामाण्ये
मनागतापैक्षणं हि तन्मयुक्तिविदो मन्यन्ते आह -

तथापि निस्सन्देहार्थं स्वापवायुज्योतिरापो भूरित्येवमेवोच्येत.
 किमादिग्रहणेन भूमः. ततः पुनरवद्वयमेवाच्यं त्वान्प्रकृतिश्चा.
 पृथ्वा तु . . . त्यन्त . . . भाव . . . . . च्यन्त इति
 किञ्चान्यत्तः पञ्चानामेवामेककार्यप्रदर्शनार्थमिह यद्यतैकेन
 द्रव्यं तत्सर्वमेवां संसृज्य कार्यमागमोहि द्रव्यं पाञ्चमीतिकम्.
 सिन्नं नार्थ इति। अत एव चात्ममनः कालादि क्षुणादिशब्दं समासं
 वा . . . . . स्ति. आत्मादीनां तु प्राधान्याद-
 नुक्रमेणोपदेशः स्यात् कालस्यादिशब्दकथायुक्त्या प्राधान्य-
 मुच्यते. स्वरथदोषि . . . . . कालाधीनत्वात् सर्ववृत्तीनां. न
 हि कालं प्रत्यारब्धाय काचित्प्रवृत्तिरत्युक्तं मातृकाला . . .
 . . . . . धानः कालादिशब्दा उवाह - स्वादीनां दिगन्तानां
 चाभिधाने प्रयोजनवचनमुच्यते, उपकारो . . . प्रयोजनं
 यस्मादेते प्रतिज्ञातास्तत्त्वतः. उपकाराय कल्पयन्ते. ततः स्वादी-
 नां तावत् प्रयोजनं तेवैव. ततश्चैषु द्रव्यसंज्ञा . . . . .
 . . . माकृतात्म कारणः प्रायेणोर्ध्वमाह एवमादि. एवं तात्वा
 चानुरूपेण नियुज्यते. प्रकृतिहारीरदोषाग्निबलादीनां तथा
 विनियुक्तास्तथैष्टं प्राणपरिरक्षणार्थं कुर्वन्ति. आत्मसन्निध्युक्तं
 धर्मार्थकामानामभिहितानामनु . . . . .
 गायमोक्षाय चोच्यते पुनर्मनसो ज्ञानस्वापनेयः. उक्तं हि. नत्वा प-
 चयः पुनरपि तेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहस्तथा कथं यथा सत्त्वमुप-
 चारः स्यात् कालसन्निगेपि क्रतुविधानुष्ठानमसङ्करं तथा प्रति.
 कर्मविधानं . . . . . बलावलपरीक्षा. आदावने चोदो-
 . . . दीर्घल्यं विसर्जनादनयोः. एवं प्रकारैरसौ त्यजति. निश्चयः.
 शिश्निरवसन्तग्रीष्मेत्यारभ्य यावद्वाक्ष्यसांस्तिक्तकथार्याश्चा.
 भिवच्यन्त इत्येवं प्रतिद्व . . . . . दिद्योगयोगनिश्चययोगः.

तथाचिकित्सारम्भव्यवसायोभासेभ्यास्तिदेशः -

तथाष्टाहोमिरामंज्वरंलक्षणं नामपयसाजयेत्. एवमादि-

शिदिश्रीठमवर्षासु क्रियाप्रतिषेधः. इतरेणुष्टा -

सा तथैदमस्मान्मुहूर्तदिबन्धादित्यार-

भ्ययावत्स्वभावमापह्यत इति संक्षेपाज्जकालादृतेदिक्का.

तेऽथ जेता किंचिक्कीर्षतीत्यारभ्य यावत्प्रागुदङ्गुरवावापि

मुखतीर्थं कृतोरगारं कारयेत्

यावदग्निं तथा ततः पुनः कामापोन्निमतो दक्षिणतो ब्राह्मणो

वैश्यान्वाल्मज्जीय प्राङ्गुरवं दक्षिणं प्रथमं स्तनं पाथयेत्. तथा

प्राङ्गुरमुदङ्गुरं वेत्येवमादिन्यायतः प्रयोजन

व्यापि न दशमस्ति द्रव्यमाह- विर्वर्तते तदसंख्येयद्रव्याणि.

धानात्तवचनं हि नानौपद्यं जगति किंचित्द्रव्यमुपलभ्यते

इति उच्यते. न कारणं द्रव्यसंख्येयत्वात्. अथ हि कारणं द्रव्या-

णां क्रियेत संख्येयं कार्यं संग्रहं कर्मकं

च संख्येयं सत्येपां यथा व्यवस्थया लघुनोपायेन

सर्वेषामुपसंग्रहः कृतो भविष्यति. कार्यद्रव्याणां तदथवाभि-

धास्यामहे. न हि शक्यं जरायुजाण्डुजोद्धेदः संख्येयजानामेकै-

कं स्यान्नुक्रमः कर्तुं कं पुनः स्याद्वारयितेति चेन्नन्यमपि नवञ्च-

माद्वयं प्रवृत्तिमसंख्येयत्वे सत्यः निवर्तते.

द्रव्याणि यावद्धि लौकिकं किंचिद्रव्यं तच्चेतनं वा स्यादचेत-

नं वा न तृतीया गतिरस्ति. अह-चेतनं चेतनद्रव्यपरिच्छे-

दे सन्देहः कथं परिच्छेदे तन्व्यमिदं चेतनमित्युच्यते. तेनै-

न्द्रियाणां चेतनत्वात् तस्यैन्द्रियं चेतनद्रव्यं निरिन्द्रियमचेत-

नं. सहेन्द्रियैस्सैन्द्रियमिन्द्रियसंबन्धमित्यर्थः. तच्चेतनमि-

तिगृह्यतां मनस्सैन्द्रियमिति तदिदं निरिन्द्रियं निरपगमा

वाचि निर्महाकं निर्महिकमिति तद्वत्तया चैतनमिति गृह्यताम्.

आह - एकतरामिधानं कार्यमितरेणैतरसिद्धेः नेन्द्रियं चैतनमि-

त्येतत्तस्यादुतवाऽनिन्द्रियं मनश्चैतनमिति तस्य वा कस्मात्.

अथ^{स्मा}दिदं तदन्यतरग्रहणैर्मान्यतरस्यापद्यते ग्रहणं ब्रूमहे -

नार्थापत्तेरनैकान्तिकत्वात् तद्यथा -

नवज्वरे दिवास्वप्नं नाभ्यर्जं न च मैथुनम् ।

क्रोधप्रवातव्याथाम कषायाश्च विवर्जयेत् ॥

इत्युक्तमेतत्. अतश्चाथ त्रिधमैतत्. यदि नवज्वरवृत्त्यादिवा-

स्वप्नादीनां प्रतिषेधात् पुनरभ्यानुजानाति. ततश्चना-

स्ति. नहि स्वप्नं जीर्णज्वरे प्रशंसन्ति मैथुनं व्यवथं वा, आलो-

कोहि ज्वरो ज्वरमुक्तश्च. दाहादिविवर्जयेत्. व्यवथं मतिचै-

ष्टांचैत्येवमादि. तथास्वादमूलत्वणौ वातं जनयन्तीत्युक्ते प्रा-

प्तमिदमर्थान्न तदुक्तकषायास्तममिवर्धयन्ति. इति. तिस्र-

कषायाश्चापि कदाचिन्न तममिवर्धयन्ति तद्यथा. पित्तली-

विश्वभेषजानि त्वयतां कर्तुं दुग्ध्यमलकादयेः तस्माद्वद्व्या-

मिधायु^नमैतत्. वद्धमपि निवेद्या शीघ्रमुद्धिहितानां चर्षणं.

नां विद्यानां नार्थापत्तिमिथ्युज्यते. व्यवहरणमसम्यग्रहित-

योगिपि आनुरक्षरीरं पराकुर्यात्.

तस्मादन्यथास्मै हिमे - दयश्चा नेहोपदेशकृतः स्यात्.

मानं वेदितुं शक्यं. निरिन्द्रियं अन्यदचैतनमस्ति द्रव्यमित्याह. नेन्द्रि-

यं चैतनमिति. शरीरं चैतन्यप्रसङ्गः. इह च क्षुरादीनामिन्द्रियाणं

क्षरीरं वृत्तेः कस्माच्छरीरं चैतनमिति प्रसक्तं न शरीरं तेन-

कित्तर्ह्यत. उक्तं हि, चेतनानां मन्यतरस्यात्मा ततः कर्तानिरुच्यते.

तदा चेतनावान् विभूतात्मा च. तथा शरीरं हि गते तास्मिन् शून्या-

ननु दर्शनि विकलाः - - सति च दर्शने - - मिति सुवर्चलानाः
न्यतः परिवर्तते, तथा ल - - जलधरस्तनितघोष - - श्रुत्वा
कामयमानयुवति कपोलच्छविपाण्डुभिः - - लैर्निवि-
डलता प्रधानशोभीनि जलधरास्समलङ्करीति बलाकाः
वत्तद्यथा समुपौढे प्रावृद्धाले बलाका इव बलमिति सुवर्च-
त्ता (नान्यतः) रविन पङ्कपटलमेचक - - नवसलिलहारै-
पनतस्य च - - विस्तृतविद्युच्छिरवस्येन्द्रायुधवक्रः पव-
नबलसमीवितस्य नभसि समुत्पततो दिग्गजस्यैव मह-
तो वाताहतस्य बृंहितशब्दं श्रुत्वा रमणीयेन दोहलेन ग-
र्भग्रहणं करोति, अतोगुणमानं प्रवर्तते, नूनं भव - - नामपि
बलाकानामिव श्रोतमस्ति, असति हि श्रावणे किमिति नित्यं
फलभावावनता - - प्रकाशते, तथा बीजपूरं च - - विश्व - -
कालं कुण्ड - - पगन्धमाघ्राय नित्यान्नफलहीनेतकल्पद्रु-
म इव विराजते, ततोऽवगच्छामः, नूनमस्यास्ति गन्धग्राहकमि-
न्द्रियमन्यथा सक्राधिव कस्मान्नायं सन्ततं तथा विलं फलस-
मुदयं, तथा चूनाः मत्स्यवसानुलिप्ता मरकतमणिनीलफलजि-
तरुचिरतरपलशाखावितपरमणीयां श्रियमुद्गहन्तः स्वर्ग-
पादपा इव मनीविलोभयन्त्यतौ निश्चीयते, ध्रुवमेषां रसं ना-
स्तीति यदि नैमे कस्मात् प्राङ्मत्स्यवसास्वादनात् नैवं फल-
शालिनौ विराजन्ते रमा
तथा स्रङ्गुचितवर्णैर्विविष्टः पाणिक्किमिरिव सङ्कोचमैति निखि-
लयन्त्यस्य पाति, उरतोऽवधारयामौ निस्संशयमस्यापि क्रिमे-
नैव स्पर्शनेन्द्रियमस्ति, यतोऽयं स्पर्शरूप - - स्तदेव न सहते,
रूप इति यथाशौकद्रुमौ - - लाक्षारस रक्तपर्यन्ततलेन स्वनरवम-

प्रणयकलहानन्तर कृतापराध इव कामिन्या ताडितौ ज्ञान-
स्पर्शरिपुखरसौ रौमाभ्यामिव स्पर्शसुमप्रसवं दर्शयति. त-
स्मात् स्पृशेन्नवानश्यति न करमान्नित्यं तद्वत् पुष्पाश्रियमु-
द्वहेत्. तस्माच्चेतमार्थाविराः। उच्यते -

आहु - सर्वतानुपलब्धैः, अधिष्ठानाभावाच्च. यद्यदिह मे
सैन्द्रियाः स्युस्स्थावरास्तेन सर्वत सर्वेन्द्रियाविकारा उपलभ्ये-
रन्. प्रत्येकं सुवर्चलादीनां यउक्तः. तद्यथा पुरुषमृगपशुपक्षि-
शकुनि सरीसृपजातयः तुल्यधामिण्यो स्पर्शासां सर्वेन्द्रियव-
र्त्मा धर्म्मस्तुल्येन - - - सांकांचिदिन्द्रियवति तस्मादचेतनाः
किंचान्यदधिष्ठानाभावाच्च येषामिन्द्रियाण्यभाविष्यं स्तद-
धिष्ठाप्युपात्त - - - किञ्चान्यत् शब्दगौरविरुक्तावद्वा इह
सुराकालक्रमेण समुद्भिद्यमानं निरन्तरघनफेनबुद्बुदतया
शब्दं कुर्वन्नां समुपलब्धयते। - - - लवणसंसर्गा -
नवरतमस्रवत्फेनसङ्घात - - - मुर्विरुक्तादीनि लवणद्रव्यसं-
सर्गात् सलिलमवक्ष्यं - - - यन्ति. नचेतनानि च भवन्ति,
अथानु प्रतिनियतरु - - - न्यानर सम्बन्धसामर्थ्यादेतान्
विकारान् दर्शयन्ति। तथा सुवर्चलादयोऽपि प्रतिनियतैर्द्र-
व्यसम्बन्धान् परिवर्तनादीनां कर्तारः, अन्यथा सैन्द्रियत्वे सु-
वर्चला किमिति नियमेनादित्यमनुवर्तते. नचन्द्रादि, तस्माद-
चेतनाः स्थावराः अथस्कायूरी^{न्ता} विकारवद्वा यथावा अथस्का-
न्ता - - - यस्यैव विकारः किवा प्रवृत्तिरुपगृह्यते. नवायसौस्ति
चेतना. तद्वत् सुवर्चलादयोऽपि. क्रियावत्त्वोऽपि - - - चेतनाः।
इतश्चैषामचेतनत्वं सुखाद्यनुपलब्धैः. इहात्मवत् स्वरवदुःखै-
च्छब्दरूपप्रयत्नज्ञान प्राणापानानीति प्रवाललवल्यादयो विच्छि-

न्तास्वतः पुनः प्ररोहनिबन्धा

तद्ये तं चेतनान्वितास्तथा वृक्षरूपा पलादयोऽपि स्युः । अ-
चभूयः प्राणिवच्च छिन्ना प्ररोहात् । यदि चैते चेतनानस्युः ।
छिन्ना न पुनः प्ररोहेयुः । नहि करचरणाः छिन्नाः पुनर्जायन्ते ।
तस्मादचेतनत्वरूपदीनेति उच्यते । यत्तावदुक्तं - - - स्मादादिव-
दिति तत्तप्राणात्यनुपलब्धिर्यत्तहि वृक्षादयः प्राणादयः ।
अथ - - - चेतनमवमदादिषु - - - नास्ति यत्तु नरपि प्राक-
तं न प्राणिवच्च - - - छिन्ना प्ररोहादिति तन्न दर्शितं तथा ह्यल-
भ्यौ - - - कपुच्छं छिन्नं पुनर्जायते । ताम - - - श्वश्रुषी
उद्धृते पुनरापद्यते । बाह्वन्सादयश्च पुरुषमृगमंशकल्यादीनां
तस्मादेतदपि व्यावृत्तमनुपलब्धमानाः कथं वृक्षादिषु कल्पे-
रन्नेति तदब्रूमहे - - - स्यादेतदनावतद्यथा - - - प्रकूर्मबा-
- - - दिशति प्राणादिनानोपलब्धते । चनसन्ति सतद्दिहा-
पि गृहीत्व उग्रहोक्तं कालमुपलब्धेः ।
" उत्तरकालं खलु भिन्नेष्वपि उग्रहा कान्दीन्युपलब्धते । तथा-
त्यनुमिनुमः । उच्यते न हेतुस्तु - - - वादपुंतामुपलब्ध-
माना - - - सन्ति प्राणादय इति तत्तव्यवच्छेतमेत - - - ह्युत्तरका-
लमिति वदन् पुरातनं हेतुं दहसि किंचिद्वातादवश्यमन्ये-
षां ताव - - - सन्ति ये प्राणादयस्तेनोपलब्धते । ननु य उत्तर-
कालमुपलब्धते त एव किं तदन्य एवेति उक्तोत्तरत्वाच्च उक्ती-
तरा आसिन्नर्ये श्वायं तमसाहीमे आवृत करणा इत्यत एवाम-
पुडादीनामिष नित्यमनुपलब्धिरतश्च चेतना अन्यूनकवच-
नात्वनस्पति सत्त्वानुकारिण्योक्तम् । तस्मात्तथावराणां चेत-
न्यमुपपन्न - - - चेतनाः - - - अथ गुणः क इति ब्रूमहे -
उग्रश्रयानन्यादानन्त्यं गुणानां तच्चैतेन प्रकृत्य - - - अनुक्रान्तुं
शक्याः । यदा तेषां लघुनीया येन न्यक्षेण ग्रहणं त - - - इह - - -

विधागुणाश्चैशेषिकसामान्या आत्मगुणाश्चाहृतन्ते - केनैवै-
 शेषिकाणां के सामान्याः के चात्मगुणाः उच्यन्ते -
 वैशेषिकास्नावत्सार्थाः सहअर्थैः सहार्थाः अर्थस्तु शब्दस्य
 शरिपरसंगन्धाः उक्तास्त्यर्थः शब्दादयौ शेषाः गौचराः विष्ण-
 याः गुणाः एते वैशेषिकाविशिष्टा इत्यर्थः कथं कृत्वा शब्दः
 आकाशस्यैव स्पर्शो वा यैरेव रूपमग्नौरेव रसोऽपामैव गन्धः
 पृथिव्या एव कथमेतददृश्यवसितव्यमेव निश्चयमौ गुणानामै-
 वामित्युक्तं हि -

शब्दः स्पर्शश्चिरुपंच रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।

पूर्वपूर्वगुणाश्चैव क्रमेण . . . स्मृतः ॥ इति
 कथं के सामान्याः उच्यन्ते - गुर्वद्वयो . . . गुरुः आदित्ये-
 षां ते गुर्वद्वयस्तत्तायमादिशब्दोऽस्त्येव प्रकारवाची प्रथ-
 मवाची च । तत्तत्प्रथमवाची तावन्त्यथावातदीनां रसादी-
 नाममूलानां . . . सहर्षेत्यत वायुः प्रथमो येषां तद्गमे वा-
 तादय एवं रसादयः । प्रकारवाची तु यथैवमादीनिवापरा-
 णि ह्रस्वादेव प्रकाराणीत्यर्थः । इह त्वयं प्रथमवाची गुरुगु-
 णाः . . . . .न्द्रियात्तरविकारादिकमुपलभ्यते । कार्य-
 तश्च द्रष्टुं तच्च वृक्षतृणफलदिषु तस्मादेवामनात्मकत्वमती-
 च्यते यत्तावदुपक्षिप्तं सर्वेषामिन्द्रियविकाराणां सर्वतानुप-
 लब्धैरित्यत तावद्दर्शयिष्यते । न प्राप्तिजानीन्द्रियपरिच्छे-
 ददृशनां प्राप्तेः संमतेष्वपि तावत्प्राप्तिजानीन्द्रियपरिच्छेदं चा-
 दृष्टाः तद्यथा पृथ्वीन्द्रियाः पुरुषगौ हस्त्यश्च प्रभृति . . . चतुरिन्द्रि-
 यामक्षिकापि पीलिका मशकादयः । एषां हि श्रोत्रेन्द्रियं न सं-
 विद्यते । किमिमल्लुण्ठयूकादयो रसनस्य शनिवन्तः शेषा . . .
 . . .न्द्रियाण्येषां संविद्यन्ते । गण्डूपदमण्डूकलीनप्रभृतयः

एकेन्द्रियाः स्य र्निन्द्रियमेषामेकं. श्लेष्माणितु न संविद्यन्ते.
 तथा कर्मेन्द्रियाण्यापि केचिच्चित्तकानि चिन्मयानि तद्यथा-
 हस्त्या . . . गवाश्च प्रभृतीनां पादौ मत्स्यश्च दीनां पा. . .
 . . . दप्रभृतीनामुपरथेन्द्रियं तेषामेव, तथा पुरुषे-
 न्द्रियं मयूराणां बल्लभानां च वा . . . जिह्वेन्द्रियं भेकप्र-
 भृतीनां तदेवमेवाभ्युपगम्यते चेत्तत्रैवपि त्रयवन्नसर्वणिशः
 बल्लसन्तीन्द्रियाणि पृथगेव सविवादिषु . . . मत्स्या
 . . . रथावरैव सन्त्यस्य सर्वेन्द्रियेषु सर्वस्मिन्नस्य
 वरे कुतस्सर्वेन्द्रियविकाराः प्राप्स्यन्ते शेषाणां निरिन्द्रि-
 यत्वादिति चेत्तस्यादत्तं न हि कश्चिच्चेतनो वा प्राणिनिरि-
 न्द्रियस्त्वया सन्दृष्टः किञ्चिदिन्द्रियपरिच्छेदकः न केवलो,
 हि तत्तथावरैषु तु सुवर्चलालवत्यादीन्युक्तानि . . .
 यान्यशेषेष्वदृष्टः एकोपीन्द्रियविकारः सुवर्चलम्भा-
 च्चातो नोन्मानं तेषामस्ति. इन्द्रियमेकमपीति एतच्चासन्न-
 स्य र्निन्द्रियाभ्युपगमात् स्य र्निन्द्रियं खलु सर्वेषु तेषु अ-
 स्तीति वदामः. तथा ह्येषां च . . . दूष्यमाणायं . . .
 वस्वान्या वैरुत्थाणि प्राणिनामिव दृश्यन्ते त्व . . . दूषणाच्च
 प्राणिपदेवा दूष्या न स्यान् वैरुत्थाणि. यत्विदमुपदिष्टं स्या-
 वराणां सर्वेन्द्रियत्वं नास्ति. इन्द्रियाधिष्ठानानुपलब्धेरित्यत
 श्रूयते -

न कुतश्चपि पृथग्भ्युपगमात् कुतश्च एव। सौ द्रव्यपि पृष्ठः स्व-
 र्चलादीनामिन्द्रियस्याधिष्ठानं. तद्यथा स्य र्निन्द्रियं तिमि-
 गपदूपदामपदूकादीनां तस्मादतीत्यभ्युपगमः. यच्चैत-
 न्निहितं सुरागरीवरिकादिवदित्येतदप्ययुक्ति युक्तं विशु-
 त्तविशुत्तविशेषात् प्रागूर्ध्वं चादृष्टेरिहापि दूतेषु भावेषु

सुवर्चलालवलि प्रभृतिषु परिवर्तनादिविकारं दृष्ट्वा चक्षु-
 रादीन्निदानुमानं कल्पयितुं युक्तं न विवृतेषु सुरागरी-
 वरिष्ठादिषु, किंच भूयः प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धं यथावच्च-
 नादीनामपि नष्टानां प्रागूर्ध्वं च परिवर्तनादयो विकारा उपल-
 भ्यन्ते, नैव सुरायाभिषुतमातायां परिणतायां वा तस्मा-
 द्भ्यति। कालवशात्तस्या विक्रिया विकृतिरानुष्ठा। न चैतन्न्यादिति
 अथस्कान्तवदिति चेद्भवेदन्यतापि बुद्धिः इहायस्कान्तपा-
 ष्या। पारस्याभिषुतस्य प्रागूर्ध्वं च सूच्य। दिशस्तस्या कर्षदृष्टं
 . . . अतो . यदि प्रागूर्ध्वं चाप्यभिचारेण क्रियोपलम्भः .
 चैतन्न्ये कारणं तन्न . तस्याप्यभ्युपगन्तव्यम् . . .
 चैतन्न्यामिति तच्चापनियतं कृत इति शेषः धर्माभिगमनान्त-
 र्हीनः प्रागूर्ध्वं वा विशिष्टा क्रियैव चैतन्न्याले इहम् किं तर्हि ज-
 ञ्मा नुग्रहबुद्धि विनाशायो हलादयोऽपि . . . इह जन्महे-
 तुस्तावत्तथावराणां प्रतिनियतं बीजं प्रतिस्वयं यथा
 पुरुषस्य लोहितरेतसि न त्वेवं सुरायां नियतोऽस्मिन् जन्म-
 हेतुं। तथाहि मर्षैः काचित् कश्चित्पापिष्टैः काचिच्छा-
 लोभिः काचिद्यवैस्तथान्येषामपि श्रव्याणामस्ति प्रक्षेपो-
 धूरेच प्रति सुराया मस्त्येव विशेषः। न जातुचित्सुवर्चलादी-
 नां बीजव्यातिरेकस्तथा मनुग्रहेत्येषां तथावराणां मभूम्य-
 म्बुभूतिभिः क्रियते। क्रियते यथा गर्भः . . . ह्यमानु-
 स्सम्यगुपचराः कालसंपत्तैश्च तथा बुद्धेयेषां यथाका-
 लं जलसैकातपानिलोपलम्भात् यथा प्राणिनां सम्यगाह-
 राविहारोपसेवनान्तथाविनाश एषां नियतकालो नियतका-
 लश्च तत्तन्निधतकालस्वायम्बैश्वरसेन परिच्छेदवान्

तथाहि . . . केचिद्वास्वनाय शिर . . .

भवन्ति. केचित्स्वल्पकालविनाशिनः यथा प्राणिनो नियत-
कालः स्वेषां विनाशः. यथैव सत्त्वानां शरत्तज्जलानलादिभ्यः
कारणान्तरेभ्यः, नवैवं प्राणिपुद्गलं च . . . धर्माधर्म-
विशेषमर्थस्कान्तावर्णा निरीक्ष्यमहे - तस्मात् प्रागूर्ध्वं च
क्रियामातृदृष्टे अयस्कान्तग्रावणिनचेतनैष्टव्या. तथा दो-
हलोत्थेषां विद्यते. तथा मायंगुल्माभ्यां मूले तु लिङ्गाः फलं.
यच्छान्ति. . . दाडिमगुल्माः आसवसिक्ताः पुण्यं त्यजि.
भुक्तं बल्के आमलारसानां गौविद्याजधूपितानां फलान्येक-
कालं सर्वान्येव शीर्यन्ते। यत्पुनरेतद्व्याख्यानं सुखादि कार्य-
स्यानुपलब्धेरिति तद्व्यसाम्प्रतम्. तमसा वृत्तकरणत्वात्
तमसा हि मे तथा वृत्ता यद्येषां सुखादिविद्यमानमपि नोप-
लभ्यते. कार्यततश्चान्तसंसृज्यादेयां तावदन मृत्नात्यमम-
पक्ष इत्यो विज्ञायते मेषां चैतन्यं वेदधर्मशास्त्रप्रतिपत्तेः।
वेदाश्च भिन्नेति . . . धर्मशास्त्राणि चैतन्यं स्थावराणां
वर्जयन्ति। वर्गिरिति।

तथा हि नमूनां यूपाय पृच्छन्ती ब्राह्मणी मन्त्रेण श्रुति.
विहिते नाम श्रुतयन्ति। हे सा कृता नृपायानि हितास्तथा
स्मृतिरुत्थाये करेति. गुच्छं गुल्मं बहुविधं तथैव तृणाः
जातयस्मै सा धर्मरूपेण विदित आत्महेतुना अन्तःसंज्ञा
भवन्ति। एते सुखदुःखसामान्यतः एतदन्ताश्च गतयौ ब्र-
ह्माद्याः स्रग्मुदाहृताः। श्रुतिः स्मृतिश्च नः परंप्रमाणमात्रा ग-
तवद्वैतस्तथा अदो धैरपुनर्भविो धर्मेष्ूपदेइयन्ते. तस्मा-
दन्तचैतन्यमव्यवस्थानात् स्थितमेवांचैतन्यं किञ्चिद्भूयो
वृद्धिदत्तसंशो ह्येनादर्शनादात्मवत्सुंदर्यतददृष्टं स्थावरे-
हव . . . पिचद्वयते आह - दूरमादि दर्शनाश्च प्रथ-

तीक्ष्णस्थिरसरसमुदुक्कठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णश्वर
सूक्ष्मरभूतसान्द्रद्रवाविशतिः प्राधान्यादुच्यन्तेऽन्येऽपि
गुणाः । एते सामान्या एव साधारणा इत्यर्थः । पृथिव्यादिषु
इमे सर्वेषु वर्तन्ते । नाद्दृष्टान्तिवत् प्रत्येकमथात्मगुणा
बुद्धिः प्रयत्नान्तः श्रैतिच सहोत्पत्तिर्दिष्टाः । आह्याः ।
प्रयत्नोऽन्ते एषां न इमे प्रयत्नान्ताः । इच्छाद्वेषसुखदुःख.
प्रयत्न इत्येते आत्मन एव नान्यता ।

केचिन्नु द्विविधाने वेच्छन्ति । गुणान् सामान्यान् वैशेषिकांश्च
य आत्मगुणान्ते विक्षिष्टा आत्मन्येव वर्तन्ते । नान्यत्वेति कुत्वा
परादयोऽपि सामान्याः परादिर्येषां ते इमे परादयः केन इति ।

परापरत्वे युक्तञ्च संख्यासंख्यो गणवच्च । विभागश्च पृथक्त्वं

परिमाणमथापि संख्या संख्या इत्येते गुणान्तेयाः परादयः ॥

इत्याह—शब्दादयः कस्मात्पूर्वनपुनरन्ये उच्यन्ते—प्रसिद्ध-
त्वात् । केहीमे प्रसिद्धतरास्तथादयो न तथान्ये यथा . . .

ज्यायस्त्वान्ज्यायां स इमे सर्वगुणोभ्यो विक्षेपेण व्याधौ च ।

किं सार्थहेतुत्वात् । एतेऽभिभूयेष्ट व्याधौ हेतवो हृदयन्ते ।

उक्तं हि—तीज्यायतनार्थानां कर्मणां कालस्य हानि यौगा-

योगमिथ्यायोगाः, कि . . . अनिच्छतो व्याधौ निरिहा-

निच्छतोऽप्येत आपद्यन्ते रसवज्जयिथा तर्हि उल्लंघनात् ।

शैद्र भैरवकी भक्तश्रुपादिर्दूतं तथास्तनित . . . योद्धवाष्ट-

परुषेव विना । शब्दश्रवणमति तीक्ष्णग्राही व्यान्ति पू-

तिविष्टमित्यत्र विरोधे गन्धीवा घ्राणं वायवान्तविस्फलिता-

द्यस्स स्पृश्यसंस्पर्शतथामनो इना रुगादयः चिक्लिप्साहेत-

वो भूयेष्टं चरण . . . दौषाणामतः प्रागर्थनिमित्तं

वो भूयेष्टं चरण . . . दौषाणामतः प्रागर्थनिमित्तं

परिग्रहः शब्दादीनां ननु तथा गुणोदयजन्यभ्यां गुणभ्यां ।
इति चेन्न न्यायि च . . . सत्त्वाभाय प्रधानास्तरमात्मा-
व्याद्यनन्तरमुदिताः । आह बुद्धिरिदानीं कस्मात् पृथक् पठ्य-
ते बुद्धयन्ता इति न कस्मादुच्यते । बुद्धिरात्मगुणेभ्यो ज्या-
यस्त्वदर्शनार्थं बुद्धिपूर्वकत्वात् . . . सर्वरिक्भाणां ज्याय-
सी बुद्धिरिति एतत्प्रदर्शिता कथं भवेदित्याह - चेतना ह-
त्यो . . . कस्मात् किंच तन्मिति न ये येनेच्छादिगुणा-
परिपरितचेतना धृतै अपो . . . ब्रूमहे - धृतिचेतन-
यो बुद्धि प्रकारत्वात् धृतिचेतने बुद्धि प्रकारेणैवेति कृत्वा
आह - स्मृत्यहंकारौ किमिति ना . . . इति चेदुच्यते
बुद्धिग्रहणं . . . स्वरोधस्मृति बुद्धि प्रकारस्तथा
बुद्धयहमिति मन्यते इत्युक्तं स्मृतिरिति या परिग्रहणानि
यामस्मृत्यहंकारा आत्युक्तं वित्युपधार्यतामाह सप्तमान्यः
गुणत्वे परादिना गुर्वादीनां वादिह्वनन्तरं स्वाद्यथर्नय-
दिनामान्यत्वं गुणाः . . . चराद्यस्तरमात्मा गुर्वादिह्वनन्तरं
वा नदिना उच्यते न प्रयोजनायैक्षया गुर्वादिष्णुताव-
न्नादिता इति मा भूत्ता सामान्यैतेषां यदि हि गुर्वादिमद्ये-
धिताः स्युरिदं प्रसज्येत्येकवर्गकाणां यथैव गुर्वादयो व्या-
धिचि किंत्स्याहे तत्त्वं प्रति प्रकृष्टास्तथा इत्येतन्माभूद्यथै-
व गुर्वादय उच्युक्ताः श्रुति गुणाभावमापद्यमाना हि ताहित-
करा भवन्ति । उक्तं हि - गुरुमिरभ्यस्यमानैर्गुरनणामुपच-
यो लघूनां न परादयत्वा न हि शरीरगुणं भावमापद्यन्ते
गुर्वादि वदन्ती नैवमुपकारापकारधमनि किंचान्यत बुद्धि-
प्राधान्यप्रकाशनार्थं बुद्धेश्च परादिभ्यः प्राधान्यं प्रकाश-
यिष्यन्त जन्यं परादिना . . . स्यात् ।
कथं बुद्धिः परादिभ्यः प्रधानेत्युक्तमिति तत्र विधायिकं

त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्थेत् । तदेवं व्याप्तिहेतु-
 त्वं प्रति प्राधान्यं विषमाया बुद्धेः समाया बुद्धेश्चारीत्यहे-
 तुत्वम् । आगमो हि "मतिर्वचः कर्मरुपानुबन्धं सत्त्वं विधि-
 त्वं विशदय बुद्धिः । ज्ञानदेव तत्परा काचयोगी यस्यासीत् ।
 नानुपतन्निरेगारसंक्षेपादिहामुक्तचहिताहितकारणानु-
 द्दिस्तरमाद्युक्तिमध्यापनीतं गुणाः प्रोक्ताः प्रकारैकैकैः ।
 कतमेस्सामान्या वैशेषिका आत्मगुणाश्चेत्येतैः कर्मणोऽक-
 सरः । आह — किं पुनरिदं कर्म इति श्रुमः — प्रयत्नादि कर्म आह ।
 न प्रयत्नस्या कर्मत्वा न्ना हि प्रयत्नः कर्म तद्धीरयत्तस्मादन्य-
 त्प्रष्टोऽन्यत् भवानवधत्ते कर्मकारणारण्याने चान्यगुणौ-
 रक्तिः प्राप्तिः ।

अथारथ कारणमारुपायते यावन्ति कर्मकारणानि सर्वा-
 णि कस्मान्माधायिन्ते यदुक्तं प्रयत्न एवैकत इति उच्यते-
 अस्मिन्तां दृष्टादुरैककार्यस्य कारणसंज्ञाया निगदन्तात्
 कार्यमेतत्कारणसंज्ञाया निगम्यते । तद्यथा — शास्त्रीनस-
 गीष्टुमानसैव्यानाह . . . नात्यये अन्यदुपयिन्ति प्रधान-
 कारिणं प्रयत्न इत्यतः तमादावाचये . . . . . अन्यत्कसं-
 स्कारादीनि आदेशाब्देनोपगृहीयान्ता अपरे तु परधान्ति ।
 प्रयत्नतस्त्वं कर्म नाम धैयत्वा न्नी वायमाचार्यः - प्रयत्नका-
 र्त्वेन कर्मकारणमात्मगुणमुपादत्ते - किं तर्हि कर्म विशेष-
 एव किंचित्प्रयत्नो नाम सोऽयमभि . . . .

आह — कथमेतदुच्यते प्रयत्नशब्देन कर्म विशेषोऽयं प्रका-
 शी नपुनः कर्मकारणमिति संशयश्चमहे - शास्त्रसंज्ञे शास्त्र-
 नाहितावच्छास्त्रोपदेशः कर्मकारणमिति, किं तर्हि तावदुप-
 नीतं प्रयत्नो गुण आत्मन इति यथा चेत्तदुच्यते कर्म

प्रयत्न इत्येतदपि . . . इति लोके शास्त्रे च लोके तावद्यथा क-
श्चिच्छास्त्रा गुरु परिचरै जी ^न नल समन श्रवण प्रसङ्गाब्जिर-
स्त विषय स्तुखास्वाद स्थ पान पानि न पवन द्युधादि इन्द्रानि वि-
द्युरागादपि गुण यत्नम वलीक्य भवन्ति कथयितारौ मनुष्या

. . . तद्वत् प्रयत्नो गुण आत्मन इति . . . शास्त्रे च शास्त्रे इत्येति

. . . दन्तावलीके कर्मणि प्रयत्नशब्दः शास्त्रेऽपि तद्यथा मा-

तृपितृ भ्रातृ गुरु जनस्य वा वि कार प्रवामने प्रयत्नवान्भवति

तथा शास्त्रे . . . मभिधान सौष्ठवेऽर्थ विज्ञाने वचनशक्तिः

. . . भूयः प्रयत्नेन सम्यक् कृतया परम प्रयत्न मातिष्ठन्

बुद्धिमान्पहितसेवने, तथा केचित् प्रयत्नेर्वाभ्य . . . नैवृष्णाः

केचित् स्वभावतस्तस्मिन् देष्पू दाहरणेऽव . . . इति कर्मणा मनु-

ष्ठानं प्रयत्नशब्देनाचष्टे - किंचान्यत्पर्यायेषु चा . . . धा-

न्यात् इमे कर्मपर्यायाः प्रवृत्तिस्तु खलु चैष्टाकार्यार्थस्यैव

चक्रिया कर्मयत्नः. कार्यसमारम्भश्चैत्येषु प्रयत्नोऽतवा-

मिहितौ न च पर्यायान्मिधाने कारणौ दे . . . यथा हेतुनि-

मिनायतनं लिङ्गमाश्रुतिरित्येवमादिषु न नैव कश्चिदेव-

हुष्वर्थेषु न नियुज्यते, यथात्मा सार्थदोहन शब्दादयः तथा

प्रयत्नोऽपि गुणे कर्मणि च नियुक्तः स्याद्वा भै दंशं प्रथार्य क-

स्मात् प्रयत्नानि कर्मणि न प्रवृत्त्यादीनि।

उच्यते - अतैव हि विवादः. प्रयत्नः कर्मनीति प्रवृत्त्यादिषु-

त्वाविवादः. तदिदं दौ प्रयत्नः कर्मविनियुक्त इत्येवमादिचा-

न्यत् प्रवृत्त्यादि लोकाप्रतीतमिति। एवं च सति द्विः प्रयत्नः इह च

पर्यायेषु च नि श्रय बलाधानार्थं कर्मत्वे नोद्भाव्यमानः स वै मत्तं-

नाशीत्यस्योत्पादयन्ति. द्विर्वर्द्धस्तु वर्द्धं भवतीति।

कर्म प्रयत्नशब्देनैव नियमनं कृतस्संज्ञाय इति चेत्त्वम-
 नादिहवापि कर्मसंज्ञासान्निवेशाद्मनादिहवापि यस्मात्क-
 र्मसंज्ञासान्निवेशः कृतः स्मृतकारेण । तस्माद्सन्ने कर्म-
 णिवमनादीनि कारयैद्यथा धर्माधर्मविविधे कर्मेति चेत्
 आगमौहित्यत्वात्स्वकृतं परिहार्यमविनाशिषी वैदेहिक-
 ... देवसंज्ञमनुबन्धि कर्म तस्यैवं फलमित्यन्यतम-
 विवक्ष्यति, तथा "देवमात्म कृतं विद्यात्कर्म यत्पी वैदेहिकम्"
 न चेष्टितमिति विशेषणार्थमविद्वान्मवानन्यत एव हि-
 यते, यदेतच्चेष्टितमुच्यते, केनलोकेन चेष्टाव्यापारकाल-
 ग्रहः, प्रास्यन्दितमित्येवमादिभिः पर्यासैर्यस्तदेतत्संय-
 द्महे - नान्यदुतवाग्रहणक्रियतो न केवलमिह कर्म-
 तत्तच्चेष्टितमन्येऽपि तन्नाम्नरेषु कर्मचेष्टितमेवोच्यते -
 केरित्याचार्यैराहम्कसमवायीनाम क इत्युच्यते - सम-
 वायी. पृथक्सम्भ्रूम्यादीनां गुणैर्मितः समवायनसमवा-
 यस्संबन्धः विशेष इत्यर्थः ।

सम्बन्धः पृथग्भावः अयुतासिद्धिरित्यर्थः । तस्य भ्रूम्यादीनां
 पृथिव्यष्टौ जीवाद्याकाशादीनां केनसहा पृथग्भाव इति गु-
 णैरुत्पत्तीयासहयोगालक्षणास्वरूपादिभिः गुणैर्दिभिश्च गु-
 णैरसहस्रवादीनामिति च न श्रुतमस्वस्यानुमानेकत्वात्
 भ्रूम्यादीनामिति वदंस्तेनैतत्सामानास्य इति हिमिस्तत्
 गुणाश्च कृपादयः सम्बन्धः प्रत्यक्षाऽनुमानिकाः स्म-
 र्वन्त स्वात्मवायुमनोदि चक्षुःलाभतो नरवादय इति श्रुतः ।
 आह — अवादीनामग्न्यादीनां चेति किमिति न श्रुतमुच्यते
 ... गुणैर्त्वरत्नात् पञ्चाविस्तरादयः पृथिव्यां सन्निःसृज्य-
 दिवतः स्थूले प्राच्यादी तुल्ये द्रव्यगुणयोर्दृष्ट्वा समवायः

प्रत्यक्षैव त्वया क्वाशादिषु समवायमस्यापीत्यति

उवाच - यो यममृतपृथग्भावो द्युषौ रसह भूम्यादीनां कैश्चि
देषु न्नततं संभवत्युत न वेत्यपीति श्रुतरसन्देह इति । उच्यते -
सम्बन्धादीनां अनित्यत्वदर्शनादिह संयोगादीनामनित्य-
त्वं दृष्टं, अतो विचारणा समवायौऽपि संबन्धः, तन्निमित्तमे-
व धर्मेति - - अन्वाचष्टे सत्यपि संबन्धाविहीने स नित्य आह -
अनिश्चयः कथमेतन्निश्चीयते, नित्यसमवायारण्यः संबन्धो
न संयोगादिसंबन्ध इति ।

अतः समर्थयामहे - दर्शनादृष्टं खल्विदं यत्तहि द्रव्यं नत-
तानि यत्ता शृणाः, . हि वाच्यं हेतौ, यस्मादिदं नः प्रत्यक्षं
यस्मिन् पृथिव्यादि द्रव्यं न तस्मिन् नानि यत्तौ गुणो नित्यतः
एवेत्यर्थः । द्वौ नकारौ प्रतिषेधवाचिनौ प्रकृतिगमयतः,
नियन्तौ नेश्चि त इत्यर्थः ।

एवं तु पिण्डा - - यस्मान्न गुणरहितं कदाचिद्रव्यमुपलभ्यते, यत्त-
यमान् पृथिव्यादयः उपलभ्यते तत्त तदारूपादिसंबन्धः न केव-
त्वा अतीनी व्यवसायो नित्योऽयं पृथिव्यादीनां रूपादिभिर्गु-
णै रसहा पृथग्भाव इति समवायो युतसिद्धं पृथग्भाव इति ।
यादिदं समवायलक्षणमुपन्यस्यते, उतमसिद्धे कत्वाल्लक्षणा-
भिमानं यदन्येभ्यो न्यावर्तयति, तलैव कर्मसं प्रत्ययं जनय-
ति - तद्यथा, द्रव्यादीनां पदार्थानां यत्ताश्रितः कर्मगुण इत्या-
रभ्य यावद्विहीयस्तु पृथक्कृतिर्यथा विषाणकृदसारणा प्रा-
नौ बालकदयादिगौः कैसरैः, वादित्यगरस्य नचैमं तथा यथा
संयोगीगोत्य पृथग्भावार्थः । पृथक्त्वं स्यादसंयोग इत्यादि-
रिति, आयातमिदं पृथक्त्वं संयोगस्तस्मात्साधारणत्वात्सं-
योगस्यापृथग्भावरूपस्य लक्षणस्य समवाय इति नानभिधायं ।

कथं यति - तस्य लक्षणमभिधानेन भवानर्थियदसाधार-
णमर्थं तदुपनयेत्तु ब्रूमहे - नविशोपात्संयोगो हि द्रव्याणा-
मीवाप्यथगभावः कथमिति, द्रव्याणामिति संयोगस्तु द्वयोः

... नांवा द्रव्याणां साहितत्वमिति भावं तथासहसंयो-
गी द्रव्याणां च द्वन्द्वस्सर्वैककर्मज इति, समवायस्तद्द्रव्यगु-
णकर्मणां पृथग्भावास्तथा एकस्समवायो नैकस्संयोगः।

यथाचाक्षुषस्तु समवायः आह भूम्यादीनामिति संश-
यः। ननुसमवायी ननु भूम्यादीनामिति किं भूम्यात्मनः का-
लदिशां गुणैरप्यथगभावं समवायः उत्तरववायुज्वलनस-
लिलानामिति . . . तस्सन्देह इति चेत् विग्रहस्याविशेषि-

तत्वात् अविशिष्यहि भूम्यादीनामित्युक्ते श्रूते यदि नावदिदं
विग्रहान्तरमाकम्बते, भूमिरादिर्येषां ते भूम्यादय इति ते-
नपृथिव्यात्म दिक्कालमनांसि प्राप्नुवन्ति स्वादीन्यात्म^मत्मनः
काल इति पाठात् उत्तमभूमेशादय इति प्राप्ताः, स्वादयस्तैहि

... पठिताः स्वादिन्यात्मैति श्रूते विन्यासात् स्यादाश-
ङ्काद्वाविमौ विग्रह . . . भूमिरादिर्येषां ते इमे भूम्या-
दयो भूज्वालानिल ते जांसि . . . श्रुत्यर्थं गुणभूयस्त्वात्
सर्वेन्द्रियोपलब्धेभ्यः क्रमभेदेन तावदेकान्तं निवारयति-
नखलं कारणारण्येनैव भूतानां गुणैस्तथा हि नैजात्यल
देशात्ते भूम्यादय उक्ताः। 'स्वरद्रवजलोढगत्वं भूजलानिल-
त्रैजसा'मित्याह -

क्रमभेददोषाः क्रमभेतदेवमस्तु क्रमभेददोषः तलापतति
पुरारवादि^{दी}न्यादि कृत्य स्वादीन्यात्मैस्त्रित्यादि, एतद्भूम्यादी-
नां गुणैरित्यल पृथिव्यादीनि उच्यन्ते - एकस्सहापृथग्भा-
वः। किंतु हितकार्याणामपि स्थूलानां मदनमरिचकुटजादीनां

आगमोहि क्रमभेदः कृत्वा यत्त सूत्रं विदा कचिदने कान्तिवि-

धैस्तत्त सूत्रकाराः प्रचक्षत इति।

अथवा गुणौ . . . त्वान्क्रमेण पृथिव्यादीनां सर्वचतुः.

. . . नात्त संयोगार्थत्वात् कर्मणस्संयोगे तावदाश्रयं निषि-

द्धस्तस्मिंश्च निषिद्धे - - - . . . निवारितं समवायस्तेना.

स्य विनिवारितरसमवायस्तेनास्य द्रव्याश्रयत्वं कर्मणस्त.

था द्रव्याणामपि द्वयैस्सहस्ते समवायस्तेनैव मिदमद्वये-

यमासीत्। समवायौ। पृथग्भावो भूम्यादीनां द्रव्यगुणक.

मीभिरिति। अयं शुद्धाद्रुणाना धीयानस्समवायस्य कृत्स्नं

तद्वाणं वैद्वैवं ह्येतत् कृत्स्नं भवेद्यदि द्रव्यगुणकर्मणि . . .

अपि गुणवद्धीयीत। किंचान्यत्समित इत्येतदप्यसद्व्या-

वचनात् यदि खल्विहान्यः कचिदनेनान्यार्थेण समवायउ-

क्तः स्यात्। तत इदं विद्वैषेण सनित्य इति प्रयुज्यान्वौथदादि-

तांलभेत स नोक्त उच्यते। ततः सनित्य इति नित्य विद्वैषेणा-

न्तरम्भः।

किंचान्यत्तत्तद्रव्यं न तत्तानित्यतो गुण इत्येतदसं प्रतप्तः

कृतः। अन्याश्रयत्वात् द्रव्यं खलु गुणानामाश्रयो यत्तत्तत्ति-

ताः कर्मगुणा इति ननु यत्त द्रव्यमाश्रितं पदादितत्तादौका-

रणे जत्त पदादिगुणरूपादयो नाविरादाश्रयन्ते। उच्यते यत्ता-

वदुक्तं कृत्स्नवचनादित्यत्तवर्तमानः कृत्स्नवचनान्नित्य। नि-

ध्यानं खलु प्रयुज्यानी द्रव्यकर्मभ्यामपि द्रव्याणां दशयिति -

समवायः। किंच नित्यस्य इत्येतत्सं प्रकाशयति। न खल्वसर्व-

द्रव्येषु गुणकर्मणा समवायतः आत्मानिदिनाकाशकालेषु

तत्कृत इत्यनुपलब्धयनुपपत्तिभ्यां न ह्यात्मादिषु क्रियीपलभ्य-

ते। कार्यद्रव्यं वा उपपत्तिरपि च न द्यरते।

क्रियाभिदे शान्तरं प्राप्नुयानि प्रापयेद्द्रव्याणि संचैर्षा प्राप्नुयान् ।
 न्तरेण नास्ति सर्वगतत्वादिति, तथात्मादयो यदि द्रव्यान्तरं
 स्वसमवेतमारभेरन्महत्तरमारभेरन्यच्च यतानभवतिन्त-
 तारभ्यते, इत्यन एतेभ्योऽन्येभ्यश्च कारणेभ्यो न द्रष्टव्यं कर्म-
 णी (णः) दृष्टिव्यादिभिरसमवाय इत्येवमधीते, यान्यपि तुला-
 क्रिया, यानि द्रव्याणि द्रव्यान्तराश्च कर्मकाणि च क्षितिपवनदह-
 न सलिललानि तेषामित्यनित्य एव कर्मणा द्रव्येण च समवा-
 यः, आभूत्वाभावान्भूत्वा चोपक्रमौ च यत्तेषां भूम्यादीनां
 गुणैस्सह समवायः स नित्यः स्यात्, अतः कथं गम्यते स नित्यः
 इति श्रूयते—

द्रव्ये गुणेभ्यश्च तस्माद्यत्तार्थि द्रव्यमित्येवास्मिन्नावर्तते,
 तत्तन्नियतत्वं गुणो नानियतो निश्चितो . . . इत्यर्थः ।
 एतेन च समवायस्य च कृत्स्नलिङ्गं . . . स्थायतो नित्याभिध्या-
 नप्रयोगो द्रव्यकर्मणि . . . अद्यामेहिते एतेनैव च नित्याभि-
 ध्यानकारणेन यदुक्तमस्य समवायस्यानुपदेष्टुं नित्यशब्दो-
 नोपादेय इति, तदपि परिहृतं भवति, नित्यत्वात् द्रव्यकर्म-
 ण्यः द्रव्याणां समवायस्य किञ्चिद्वदप्रतिज्ञानात् यत्तद्रव्यं
 न तत्तन्नियतगुणा इत्येवं वदतन्नेदं प्रतिज्ञातं भवति । कार्यगु-
 णः कारणैर्वर्तत इति, किं तर्हि गुणरहितं किञ्चिद्वद्व्यमित्ये-
 षोऽस्य भावस्तस्मात् प्रतिहृतीति सीत्याह— वृत्तमेतत्संयोगसमवा-
 ययोरिति इतरेतरसमवेदौ लक्षणमिदं विद्वान्नी प्रवर्तयितव्यम् ।
 द्रव्यगुणकर्मणां संज्ञामात्रेण प्रत्याख्या कृता ।

नचैषामशक्यमनुत्पन्नमभिज्ञातुं व्यतिरेकानुपलब्धौ गतावा-
 दिवत् । न ह्येषां द्रव्यगुणकर्मणां गौहास्ते पुरुषाणामिव दिग्दे-
 शः . . . दनेकाचिदुपलब्धिरस्ति,

किंचान्यत् विप्रतिपत्तिः . . . विप्रतिपत्तिदा . . . चार्थः
 तां द्रव्यमात्रमेवेदमिति यासिकाः, गुणमात्रमेवेदमिति का-
 पिलाः, कर्ममात्रमेवेति उरौपनिषदाः, . . . मन्यति व्यतिरे-
 कोपलब्धैर्विप्रतिपत्तेः श्रुतत्वं प्रतिविप्रतिपत्तयस्तथोपदिश्य-
 तां सद्येषां विशिष्टलक्षणाभिप्रायेण उच्यते - भी वल्लक्षणा-
 विशेषात्कृती न स्वत्वेनैकद्रव्यगुणकर्मणि . . . यदाल्लक्षणा-
 मेष्वां व्यतिरेकानुपलब्धावपि विशिष्टमस्ति लक्षणाभेदः, स्वमा-
 वानामन्यता . . . लोके सति नामकर्तव्ये प्राधान्यादग्रे परैः
 श्रुतितत्वात्।

द्रव्यस्यैव तावत् गुणकर्मभ्यामन्वितस्य सापेक्षं लक्षणाभिर्द्वि-
 विशिष्टमारब्धं यत्ताश्चिन्ताः कर्मस्य गुणाः कारणसमवायिचत-
 द्रव्यं यस्मिन् न तत्र आधारवाचिनि सप्तमि . . . आश्रिता समवे-
 तानि विशिष्ट इत्यर्थः। के कर्मगुणाः कर्मणि च गुणाश्च तथा
 कारणं यत्समवायित्वे विधं हि कारणं समवायिचा समवायिच-
 तद्यथागुणो द्रव्यस्य गुणकर्मणो संयोगादव्ययः कारणं न तु सम-
 वायसाहितद्रुतानि समवयन्ति। द्रव्यगुणकर्म . . . ह्यन्यत्
 द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मणामुत्पत्तौ कारणं समवायिच तत्तहि . . .
 समवायन्तीत्याह - यत्ताश्चितानि गुणकर्मणि निवाच्यं श्रु-
 ताल्पविषयत्वात्। कर्मणो नियमाच्च क्रमभेदेन हितद्वी-
 त्यतेल्पविषयत्वं कर्म, बहुविषयस्तुगुणो न स्वपि द्रव्येषु वर्तते
 इति। एवं कर्मभेदेन न सार्धस्मिन् द्रव्ये द्वयोरवश्यमस्ति संभः
 वइति निवारयति कचिद्गुणकर्मणि आश्रिते यथापृथिव्यादि-
 पुमनासि च कचिद्गुण एव इदृशो न कर्म यथात्माकाशदिक्कालैः
 पुनर्चायेकजातीयः। तन्नेदस्ति कश्चिदस्ति नियमोगुणाः सा-

इति चेत् . . . पञ्चात्मकमिति।

आह - यत्ताश्रितानि कर्मगुणा इत्येतावदस्तु कस्मान्न तयोर्द्रव्ये
संभवायां न च रसाङ्गुणकर्मणि द्रव्य एव समवेनेन स्माद्यता
श्रिताः कर्मगुणा इति . . . . . ननु च मानमपि
संभवायै कारणग्रहणं लक्ष्यते।

उच्यते - आत्ममनोदिगाकाशकालादिषु प्रसङ्गादि तरेषु चा
प्रसङ्गा^{त्} यत्ताश्रिताः कर्मगुणा इत्येतावदस्तीति आत्ममनो
दिगाकाशकालादिष्वेव द्रव्यत्वं प्रसज्येत न वात्वादिषु क
थं कृत्वापि मनोपि गुणकर्मणो राशयः आत्मादयश्च गुणा
नामनो व्यतिरिक्तस्तु यत्तत्तद्म दृश्यते तन्न तद्द्रव्यमिति
प्रसज्येत वात्वादिषु च संभवायै कारणत्वमधिकं तेषु हि
द्रव्यगुणाः कर्म च समवेतास्तरसादिर्मंदोषं जिघांसता संभ
वायै कारणग्रहणं कृतम्। किंचान्यदुपरानि क्रियं च द्रव्य
मद्रव्यं स्यादतः संभवायै कारणग्रहणं कृतम्। तौ काल्य
प्रदर्शनार्थं . . . . . आह - यदि तर्ह्येवं तावदेवास्तु संभवायै कार
णं यत्तद्द्रव्यमिति एतावताप्युपयुक्तः साकल्ये नार्थो द्रव्यगु
णकर्मणो संभवायै नायत्कारणं ननु द्रव्यमिति तेन गुणक
र्मशायत्वमपि लब्धमेव।

उच्यते - न वात्वादिषु प्रसङ्गात् आत्मादिषु वा प्रसङ्गादिह
संभवायै नो द्रव्यगुणकर्मणो यत्कारणं तद्द्रव्यमिति समस्ता
नामैव यत्कारणं तद्द्रव्यं स्यात्। पृथिव्यादि . . . . . आत्मादय
स्तु न स्युः कथं पृथिव्यादयः। एवं हि द्रव्यगुणकर्मणो सर्वेषां
संभवायै कारणं मनस्तु गुणकर्मणो रात्मदिगाकाशकालगुणा
नामैवेति तेव द्रव्यं च प्रसङ्गः स्यादतो यत्ताश्रिताः कर्मगुणाः
इति वाच्यम्। किंचान्यत्परमाण्वादिष्वद्रव्यं प्रसङ्गः कथं क
रोतीति कारणं तत्तय देवकुर्यात् तदेव द्रव्यमिति स्यात्।

इत्येतेषु बाह्ये जल वायुश्च नाशब्धकार्येणैव द्रव्यमिति स्यात् ।
 येऽपि ते पांगुणास्तेऽपि नित्यासते क्रियत इति तस्माद्यत्ना-
 श्रिताः कर्मगुणा इति वाच्यम् - अहं व्यापित्वादलक्षणं य-
 स्मान्निर्दलक्षणं सर्वस्मिन् द्रव्ये क्रमते, नहि कर्मात्मा काश-
 दिवस्ति, तथा समवायिकारणं तनात्मा काशदिव द्रव्य-
 नारासमवायान्न तदेव मव्यापित्वादनुपपन्नमेतल्लक्षणं.
 .. अलक्षणं स्वतन्त्रं नाम यदव्यभिचारि ।

अथैतदेवलक्षणमात्मादीनि तर्हि अद्रव्याण्यथसंभवाद-
 स्थलक्षणास्य कस्मादेकतरमतेऽप्युपगम्यतमित्वा अलक्ष-
 णमाकाशादीनि वा अद्रव्याणीति श्रूमः, श्यदेतत् ।

द्विजन्तद्यथा षट्कर्मणि यजनादीनि द्विजस्य लक्षणस्य ना-
 व्यस्य . . . षट्कर्मनिरतोऽपि द्विज एव भवति, नायस्या-
 न्यतम कर्मपि यैत्याद्विजत्वं तथेहापि कर्मगुणाश्रयित्वं सम-
 वायिकारणत्वं . . . हितानि तदव्यन्यतमापायेऽपि न त-

द्रव्यस्याह कार्यगुण इति । उच्यते - समवायित्वानि श्रैष्ठ-
 कारणगुणः निरयंभावेन स्थैष्ट्या विद्यते, सोऽयं निश्चै-
 ष्टः न गुण कर्मतीर्थः कारणगुण इति ब्रूयात् कस्य कार-

णमिति श्रूमः, द्रव्यगुण कर्मणं तत्तद्रव्यस्यावश्यौक्त-
 मेव . . . यन्नानाविधानामेवांगार्मकारणानां समुदा-

यादमिन्नेवर्तते, गर्भा यथा कूटाहारनानाद्रव्यसमुदाया-
 दयथावारथौ नानारथाङ्गसमुदायात् समुदायसंयोगः
 इत्यर्थः निदर्शनेऽप्युच्यते तवः समुदितालौकिके इति शब्दालम्बने,
 तत्तसंयोगापेक्षेलौकिकशब्द इति गुणस्य यथोक्तमनुगुण-

-स्तीयाग्निशान्तिरूपस्य गुणान्तरं लाघवादेतथा प्रादि . . .

तन्नामानां अत्रानां सिद्धे विष्णुकास्मिन्निर्वाण्येव संयोगाः,
 Charak Smhita Vidyakhy Charak Nyasa

सच परादि षवधीनः संख्यासंयोग एव कर्मणोऽपि यथा . . .
 . . . यदा दोषेण संयुक्ते भवतः, तदोर्ध्वदोषमतश्च नयतः।
 आह तत्फलं कर्मणि निश्चैष्टः कारणं गच्छति कर्मण्यपि त.
 देवलक्षणा मिति विशिष्टं लक्षणा मभेदाश्च भवादन्यत्वं कर्तु.
 मेष्ठां व्यवसैतस्मान्न लक्षणां मान्यत्वादिकं गुणकर्मणि ब्रूमो.
 न विशिष्टतत्वात् नैतदेवं तुलाकंदेन ह्यत विभावितो विशेषः,
 समवायितु निश्चैष्टं कारणं गुणतयेऽपि इह तच्छब्दो विभ.
 ज्यते, तत समवायित्वेन तावत् गुणस्य विशेषः कर्मतः क.
 थमिति, स निरवलयावद्रव्यभाविनो गुणाः, न तु किंचित्
 कर्मत्वात् द्रव्यभाविनतया निश्चैष्टद्वयस्य प्रतिषेधनामा.

विठ्ठकरौति।

नचेदं स्वयं कर्म नचात कर्मश्रितं कर्मणितु नैदं तयं क.
 थर्न तत कर्मश्रितं स्वयंच तत्कर्म तथा तयस्य गुणाः का.
 रणद्रव्यगुणकर्मणां कर्मणुगुणैर्कदैशस्यासंयोगविभा.
 गसंज्ञातस्य केचिन्मनः समवायितु निश्चैष्टः।
 कारणं गुणइति तुलाकंदोऽवधारणे . . . . समवायेवैते.
 तच्च . . . . वंसातिहि कर्मण्यवधारणं कर्तव्यं संयोगे
 च कारणद्रव्यमाश्रितं तस्मान्नेमां व्याख्यामनुमानयामः।
 आह समवायिगुणइत्येतावत्येवास्तु ब्रूमो द्रव्ये कर्मणि च
 स्यात्प्रसङ्गरतयो रपि ये सति समवायः आ . . . मनिश्चैष्ट-
 स्तु उच्यते-उपरतक्रिये द्रव्ये स्यात्गुणइति प्रसङ्गः, तदुभा दनु-
 पपत्तिमिति लोभेनाह —
 कारणमित्येव तावदस्तु ब्रूमः. एवमपि द्रव्यकर्मणि गुणइति प्र-
 सज्येयातामाह—कर्मणः किलक्षणा मुच्यते,

संयोगे च वियोगे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।

संयुक्तिस्संयोग सम्बन्ध इत्यर्थः। विभजने विभागावयवाग-
 इति मतिः कारणां निमित्तामित्यपेक्षा। तस्य संयोगे च कर्तव्ये
 विभागे च निमित्तं द्रव्यमाश्रितं तत्कर्म तथा कर्तव्यस्य चा-
 र्यस्य क्रिया तत्कर्मन्तु पूर्वोपावापदे शो न प्राप्ते क्षमस्य लक्षणं
 संयोगे च वियोगे च कारणां द्रव्यमाश्रित मनेनैव ब्रूमः।
 तस्यार्थस्य रक्षमबुद्धिगम्यत्वात् सूक्ष्मबुद्धिगम्यः खल्व-
 यमन्तो न हि संयोगकारणां लक्षणाभिनिर्लौकिकाः।
 अनेन कर्मप्रतिपद्ये रत्नलक्षणेन विख्याता मन्दबुद्धेः।
 इदं तु सर्वजनब्राह्म्यं लक्षणां कर्तव्यस्य क्रिया कर्मैति किमुक्तं
 भवतीति कर्तव्यं घटादिकार्यमतान्निमित्तं यो . . . . .
 कस्मान्नैवा प्रमुच्यते असमासे किंप्रयोजनं ब्रूमौ लक्षणा-
 न्तरेणापनं स्यान्मितं . . . . . किंपुनर्लक्षणांतरं
 यदनेन साध्यत इति उच्यते - संयोगविभागा संस्काराणां।
 तैवासमवायि कारणां कर्म, तत्त्वे वं लक्षणाद्रव्यं गुणां द्रव्यं
 हि समवायि कारणां, तथापि तेषां गुणास्तु न कश्चिदेकः
 तथापि तैव समवायि कारणां संयोगवियोग संस्काराणां त-
 स्मादेतदसमासे प्रयोजनं . . अहं संस्कारास्ते . . तैव विम-
 र्शिता कथमेतदप्युपगन्तव्यम् यथा संस्कारं . . . व्यस्ति।
 यथा समासे यौदितस्तत् किमस्य कर्मजनः कारणां क-
 ल्पयते, उच्यते -

न चातततो दाहरणमत युक्तिमदाभिप्रायोपलभ्यामहे-
 . . नापि मान्युदाहरणानि संस्कारास्ति त्वमुद्धावयन्ति,
 दूरादिनिवर्गिताः . . . . . बाधते धूमीमाता-
 क्तामाता कालनिषेधो धूमस्य हि स्पर्शवद्द्रव्याभिहतस्य प-
 दुः संस्कारी भवत्यतो नैन्द्रियं बाधते, तथावापौ ह्यत आगामि

विहितचण्डवेगसत्त्वचमपि दहनसुखं स्वेदयन्त्युक्तं वेग-
 श्च नाम संस्कारादिते किमन्य . . . न्ये . तन्मावाज्जरं कामयि-
 त्तुं तथा मन्व प्रपीडिते धाराना . . . इत्यः प्रजपीडितः क-
 र्णमनुधावति सत्तु द्विश्च शब्दकारणं दुपसंग्राह्यस्यैतस्य
 . . . धैकेन च शब्देन समुच्चयार्थो वि . . . च्यते संथी-
 गी च विथौ गी च विभागे च कारणमिति . . . . .

यश्च किमर्थं साक्षात् संस्कारग्रहणं यदि पुनः प-
 र्येत्येवं ग्रन्थसंयोगविभागसंस्कारकारणं कर्मेति किं
 निमित्तं स्यात् ग्रहणमुच्यते . अल्पोपकारित्वात् सर्वत-
 श्चानिपत्तेः संस्कारः खलु मिषा विधाया मल्पोपकारि
 इत्येतदविह्वलं साक्षात् संस्कारम् . . . . सर्वस्मात्कर्म-
 णा संस्कारी भवति । संयोगविभागी तु सर्वत इत्येतद्वक्ष्य-
 ष्यात् । पठन् संस्कारद्रव्यमाश्रितमिति यदसमस्तमपठत्
 तदेतद्वगमयत्येकं कर्मैकमेव द्रव्यमाश्रयत्यन्यथा द्रव्या-
 श्रयमिति समासं कृत्वा पठेत् ।

आह - यदि संयोगविभागसंस्कारकारणं कर्म संयोगवि-
 भागयोरपि तर्हि कर्मत्वप्रसङ्गः . इह संयोगसंयोगजस्य
 संयोगस्य कारणं विभागश्च विभागजसं विभागस्य तस्मा-
 न्नैदं साधारणत्वात् कर्मणामेव लक्षणां संयोगोच्यते -
 न सापेक्षं निरपेक्षत्वादित्ययं विशेषः . संयोगविभागौ हि
 संयोगं विभागं च सापेक्षा . . . इति किमपेक्षत इति
 चैतद्द्रव्योत्पत्तिविनाशो योगस्तावत् संयोगजै संयोगै आ-
 रब्ध . . . इत्येव द्रव्योत्पत्तिमपेक्षते . तत्तद्युसावारब्ध इति
 विभागी विभागजै विभागी उचारब्धव्ये विनाशमपेक्षते .
 अङ्गुल्यौ युसावारब्धव्य इति । नत्वेककर्मणो धर्मः कस्मात्

यस्मात्कर्मिणां न्यक्षते. निरक्षमेव सर्वं योगविभागसंस्का-
 राणां रभते. न किञ्चिन्मिता . . . तपे क्षमाप इति संयोगग्रहणं
 चादौ व भूव. कारत्वा दस्यत्वात् संयोगे सति द्रव्याणि गुणदोषाः
 भाङ्गु भवन्ति. नासंयुक्ता निरसति च द्रव्यसंयोगे द्रव्यसम-
 वेतानामपि रसादीनां सामर्थ्यं भवति. गुणदोष कर्तृत्वं प्रति-
 ष्ठापयति स्वस्वस्थे रसाप्रत्यक्षं शरीरेणा . . . व भूव. कार-
 कं यन्न तत्तथा विभाग इत्यतः. प्रागमुक्तैव कृतः. विश्वहस्ता-
 देव द्रव्य गुणकर्मणां लक्षणतो विस्मयत्वं प्रसिद्धं द्रव्यमेवत्वा-
 धारो द्रव्यगुणकर्मणां . . . नतु गुणाः कार्त्तिकर्म वा तस्य स्या-
 धारो स्तथा यदि गुणमात्रं स्यात् गुणप्रत्यक्षे न स्यात् द्रव्यं म-
 तितु सन्देहो भवति . . . . . गुणमात्रस्य इति ना-
 . . . . . तथा समासे स्पष्टा किमयं कालो यस्सति न इति जा-
 यते विचारस्पर्शपरिमाणोपलब्धौ स्यात् तस्माद्द्रव्यगुणा-
 त्मां द्रव्यं किञ्चान्यत् माताया रूपाद्यसंभवान् इह रूपादि-
 षु नास्ति वृत्तिगुणानामगुणानामगुणाधारत्वात् . . .

अथापि कृत्वा . . . मातो द्रव्ये कल्पिते मधुसर्पि-
 षौ मधु . . . न निक्षिप्तं मद्रुतं सारयन्तीति माता कृत्या-
 द्विशेषं मधुसर्पिषि किं न भवतः. तस्मादसामर्थ्यं भवतीति न
 च मातरूपं युज्यते. नापि रसादीनां अन्यतमो गुणः. अथ
 मन्यसे गुणात्तरमेव तन्माता नामरूपादिभ्योऽन्यदेवेति.
 तस्य रूपादि षु नास्ति वृत्तिगुणानामगुणाधारत्वात् तथापि
 रूपादीनामन्यतमो गुणमातेति कल्प्यते. नित्यं सारणात्म-
 के मधुसर्पिषि किं न भवतः. तस्मादस्ति माता. सा च यत्नव-
 त्तेन न द्रव्यं तथा द्रव्यान्तरा दयन्निरंकर्मस्वरूपेपि सौ गा-
 त्कर्मसाध्यमर्थहृष्टेः . . .

यथाश्रमः श्रमः क्षयः तृणीति, एवमस्येति व्यायामत इत्युक्तं.
न चापि कर्ममात्रं नित्यं प्रपदनप्राप्तेः॥

नहि कदाचिद्रव्यमस्यन्दनमुपलभ्येत, न चैव प्रस्य-
न्दनादृतेऽन्यत्किंचित्सर्वेति वाक्यम्. प्रतिज्ञातमात्रिक्रियं-
च नामोपलभ्यते, द्रव्यं तस्मादेतद्रव्यानुसौधेन ग्राह्यं.
यानि त्विनानि द्रव्यगुणकर्मणः। लक्ष्यान्यत्वं प्रत्युक्ता-
नि . . . रवचितैः द्रव्यं गुणः कर्मवा। क्रियते. किं नहि प्रति-
स्वैः कारणीः तानि क्रियन्ते निर्धारणं धैमिः संव्यवहारा-
ति . . . भिरानयातैः सुखसंव्यवहारकाले लोकपुत्रां नि-
र्धारणं करोति लक्ष्यार्थे यथा . . . रस्य गुणकर्मसमवाय-
कारणत्वात् न द्रव्यमेवं गुणकर्मण्यौऽर्थगमज्यामि तस्या-
न्यद्रव्यं गुणीत्यः तदभावे व्यक्तित्वं विना सिद्धे मधुरादिव-
दिह गुणामिधायिनां शब्दादीनामाश्रयतो व्यक्तिवचनानि
भवन्ति। तद्यथा मधुर इत्यर्थं शब्दोऽभिधत्ते रसस्तस्यास्य
गुणामिधायिनस्सतो मधुरोऽभि मधुरा मोदकामधुरं वद-
रमित्येतावन्त्ये व्यक्त्यो न प्राप्नुवन्ति. अलिङ्गत्वात् गुणस्य.
अथापि कथंचिद्युज्येत मधुर इत्येवैकं प्राप्नुयात् मधुरा-
मधुरमिति क्ली न पुंसकव्यक्ती न प्राप्नुयातां. किं कारणमि-
ति चेत् गुणस्य पुलिङ्गत्वात् गुण इत्येतत् पुलिङ्गः, स च
मधुरशब्देनारण्यायत इति पुलिङ्गमेव प्राहं. न क्ली न पुंसक-
लिङ्गवत्. केन च पुनरुक्ताभ्यां निमित्ताभ्यां भवितव्यम्।
यच्चातान्निमित्तं तद्रव्यमेवायसि यं कस्मान्नस्य लिङ्गमा-
त्रत्वात्। द्रव्यं हि सर्वलिङ्गभाक् न गुणो गुणस्तु तदाश्रया-
दविकलं तदेव लिङ्गमाप्नोति।

यावदेव द्रव्यस्य तथावचनं तदेतन्मधुरो मधुरो मधुराः.

• ୨୩/୩/୨୦୨୦

गुणानां यत्कृते व्यक्तिवचने मधुरं शुक्लं मधुरं कठिनं त-
द्रव्यमन्यत्तगुणत इति स्पष्टतरं (त) मोक्षनेत्या इह यगु-
पी। विवततरतमप्रत्ययाद्युत . . . पद्येते मधुरं मधुरतमं
शुक्लतरं शुक्लतममिति।

नवेती द्वयेनहि कदाचिद्वये चि तत्करणदन्ति तस्मिन्ने-
तद्भवति तस्मा दुपपन्नमन्यत्वं संख्याभेदाच्च सतिह्यर्थ-
भेदे संख्याभेदः प्रकल्पते, यथा पञ्च पाण्डुवाकशतंधानि-
राष्ट्राणामिति, अस्ति चेहापि संख्याभेदः पञ्चशब्दाद-
यः एकद्वयमिति संख्याभेदः समुदायपेक्ष इति चेत्

• • • गुणोष्णहृदयश्च सपञ्च संख्यायतनैर्गुणसमुदाये.

पदातयंशानि च नुस्संशंया सेनाङ्गना . . . तत्समुदाये तु सेनैत्येक.
संशंया . तच्चासङ्गुपासङ्गना . . . . नुपलब्धेरिह यथासे.
नाङ्गानि हस्त्यस्वादीनि . . . . नीपलब्धये . तद्यथैव यदि
इच्छादृशोऽपि विनियोगेन नोपलब्धेरन न्याय्यरस्यात् . .

. . . एषामपि समुदाये द्रव्यसंसो भविष्यतीति यथासेना.
ङ्गानां च भूरिति तन्निमित्तश्च स्यात्संशंया भेदः । नचैतदेवं द.
ष्टं . तस्माद्द्रव्यापेक्ष एवायं संशंया भेदो न समुदायापेक्षस्त.
स्मात् . . . . गुणान्यतिरिक्तं द्रव्य . . . . किं चापरं सत्यन्यत्वे
चापि न भौगो गुणात्ममिव परस्परैण यथा सत्येवान्यत्वे
रूपादीनामपि निर्भोगः ।

परस्परैण तथा सत्यन्यत्वे द्रव्यस्य गुणाना . . . . तितन्निमित्त.
श्च स्यात् . संशंया भेदस्य स्यादपि निर्भोगेनोपलब्धिः ततः त.
दुक्तमपि निर्भोगेनोपलब्धेरिति तद् . . . . श्रान्त्यत्प्रत्य-
भिज्ञानादाग्रेसंयोगा . . . . वृत्तेषु श्यामादिषूपत्पन्नेषु च रक्ता-
दिषु स एवायं घट इति दृष्टं प्रत्यभिज्ञानं . तेन यस्य गुणसम्भू-
हमात्मं द्रव्यं स्तस्य पूर्वकेषु श्यामादिषु गुणेषु पृथक्स्तेषु
रक्तादिषु चोद्भूतेषु प्राप्नोति प्रत्यभिज्ञानं . यथा देवदत्तो य-
शश्चर्मणा दृष्टस्स एवायमिति ।

न चाप्यभिज्ञानेन प्रत्यभिज्ञानेन भविष्यं . अतो यन्निमि-
त्तमिदं प्रत्यभिज्ञानं तदन्यत् द्रव्यगुणादिति द्रव्यप्रत्यभिज्ञा-
नस्य (प्रतिज्ञानस्य) . . . . प्राप्तिः . तस्य ग्राहिकेति चेदर्थैवं म-
न्येथाः . यस्यान्यद्रव्यं रूपादिभ्यस्तस्य प्रतिनियतगोचरग्राहि-
त्वादिन्द्रियाणां च जीश्वरादीनां षष्ठेन्द्रियेण द्रव्यग्राहकेण
भावितव्यमासीत्तथैषां रूपादीनां ग्राहकाणि च श्वरादीनि पञ्च
तत्कस्मान्न परस्परावेपथ्यं प्रतिवर्तुं योग्यानि इन्द्रियाणि . .

नहि च दूरूपं चाद्यवर्य . . . . . मेवं शेषाणि ।

न च तदस्तीति यष्टमिन्द्रियमतौ प्रा . . . . . भावतः प्राह्या-

भावमुन्नयामः, तच्च वैतं कर्म संख्या सामान्यादिवत्तद्य-

था कर्म संख्या सामान्यानां नैतान्येव च दुरादीनि प्रतिप-

त्तृणि न तेषामि प्रतिस्वानीन्द्रियांतराणि प्रतिपत्तृणि

विद्यन्ते, किंतु ते तैरेव च दुरादिभिरेषां कर्मसंख्यासा-

मान्यं प्रतिपत्तिः ।

न चापि शक्यते वक्तुं, नैतानि कर्मसंख्यासामान्यानि गु-

णैर्योगजन्याविति तद्द्रव्येण्यनुगम्यतां एव एव क्रमः क-

र्मपथुप . . . . . कर्म कर्मस्मिणी कर्मणितीति द्विप्रतरः शी-

घ्रतरमुपपाद्यवक्तव्यः, किंचान्यत्प्रभावश्च, यदि च गुण-

समुदायमात्रमेव द्रव्यं भविष्यत्, अपि तर्हि तुल्यरसवी-

र्यविपाकानां क्रियाविरोधाच्चैक्यं अनैक्षिष्यत् . . .

ईक्षिष्यते च, तच्च नानिमित्तं भावेतुमर्हति, तस्मिन्निमि-

तं सप्रभावः, स च द्रव्यस्य दन्त्यादिनो रूपदिवत्गुणा-

न्तरमिति चेत्, नावचनाद्यदित्येव मन्यसे । यथैवरूपाद-

योगुणास्तथैव प्रभावोऽपि गुणान्तरं, स तु न सर्वस्मिन् गु-

णसमुदायेऽस्ति, कचिदस्ति, यथा दन्तारव्ये समुदाये कचि-

न्तास्ति, यथा चित्तकारव्ये महाभूतसमुदायवद्व्यथारूपादी-

नां गुणानां समुदाये द्रव्यसंज्ञेति व्यवस्थापितम् ।

न च द्रव्ये गुणाः संभूयावस्थिताश्चित्तकारव्यां लभन्ते, केचन

के च दन्तारव्यां तेन सर्वसमुदाये स्य सर्वगुणा भवन्ति, इति,

न च तदेतदपथाप्यते, कस्मादित्यवचनादिविहितं, तच्चि-

त्ता गुणाः सामान्यवैशिष्टिका आत्मगुणाश्चोक्ताः प्रभावंना-

मगुणान्तरं किंचित् . . . . . तदेतत्तथा स्यात्पुनः

Charak Smriti Vidyakhye Charak Nyasa

यदापरीक्ष्य स्तदाग्निममद्रकोभिर्वेद्ये चिन्ताविठ्यामः. द्रव्य.
गुणयोश्च कर्मगौण्यत्वमुपलब्ध्या नुपलब्धेरुपलब्धयश्च.
उपलब्धेः कर्मव्युपलब्धये, पुनर्नोपलब्धये. द्रव्यगुणे.
रूपलब्ध्यापि तावेव पुनरुपलब्धये.

यदिच कर्ममात्रं भविष्यदुपरति कर्मणि तद्देवच नार्थान्ति-
रं किंचिद्रव्यं दुपलब्धत्वात् उपलब्धये. तस्माद्यच्चोपलब्ध-
ये पुनर्नपि र . . . यच्चोपलब्धये पुनरुपलब्धये तयोश्चैत-
नमन्यत्वमिति प्रतिपत्तव्यमेतदात्मवत्त्वमिति व्यक्तेः.
यथातु शरीरादृते चैतन्यमात्मनोऽभिव्यज्यते. आत्मावा
तथाद्रव्यमपि न रूपादीनगुणान्नोपलब्धये. यथाच ते
शरीराद्विगुणान्नोपलब्धमानस्यात्मनोऽन्यत्वमेव शरीरा-
त्मना मन्यत्वमेवं द्रव्यस्याप्रत्यायगुणानुपलब्धमानस्य
भवेदेव ततोऽन्यत्वमिति इत्युक्तं कारणमिति परिसमा-
त्यर्थः. एतावदेव कारणत्वे शब्दस्य यदुक्तं द्विपदार्थः.
उतवा शब्दमस्य चोऽशब्दमस्य च इत्यतः कारण . . .
आह यण्णोपदार्थानां चिकित्सानां प्रत्युपकाराभावाच्चेति
यावत् . . . करणे भवन्ति. कर्मण्यत्येवं प्रकारैश्च क-
र्मभिः रस्यमानैर्वीर्युः प्रकोपमापद्यते. तानि च द्वावनल-
ह्व. न व्याध्यामादीनि पित्तस्य कटु म्ल लवणोष्णानि व्याधा-
मान्यत प्रमायासा तथाश्रमः. क्लमक्षयत्तृणारक्तपित्तम-
तिव्याध्यामन इति. तस्मात्पित्तमपि कर्मप्रभावात् कोपय-
ति. तथाश्लेष्मश्लेष्माद्वेपेति वा स्वन्ताश्रयत्यासनमुखै र-
तः. तदन्तं चैष्टान्वेपेति नात्यन्तं चैष्टाद्विठ्यते . . . अल्यथा
चैष्टा कफं वर्धयति. तथाअचिन्तनाच्चकार्याणामिति. अतः
सर्वशोऽप्यचिन्तनमिति तर्ह्यल्यचिन्तनमिति प्रेतमतीमनः-

कर्मश्लेष्माणां वर्धयन्ति स्यादन्त दोषवृद्धौ कफउपचारः
इति चेत् न ह्यीषा . . . तामिवृद्धि उपकृत्वा साम्याधाना-
न्तसमवायेऽपि कारणं कारणात्वाद्यदि हि समवायौ नाभ-
विष्य द्वयगुणकर्मसामान्यविशेषाणां द्वयेण सह सम्ब-
न्धो नो हवत्यतः सति संबन्धानिमित्ते तस्मात् तस्याप्य-
यत्नः कारणं भावइति।

आह - कार्यं किमिति श्रूमहे, कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते,
इह तन्मो कार्यमिति धातुसाम्य उच्यते नैषां तु कार्यमुच्य-
ते द्वयगुणकदि . . . उपरेषामविशेषेण यावत्किंचित्कर-
णीयं कार्यमित्युच्यते, आह तन्ना रम्भे प्रयोजनवचन-
सर्वथं खलु तन्तस्या रम्भे प्रयोजनेन भवितव्यम्।
यथा बोद्धुप्रवचनस्या रम्भे मोक्षः प्रयोजनं लोकसंस्था-
निबन्धनप्रयोजनानीति शास्त्राणि शब्दोपशब्दपरसा-
नार्थव्याकरणमसन्त्या रम्भे प्रयोजनानी तस्मादस्या-
रम्भे प्रयोजनमुदाहृत्य नाम। श्रूमहे, धातुनामक्रियाचोक्ता
तस्याप्यप्रयोजनं कथं साम्यं सर्वभूतानां दूरीराणामपि
प्रवर्तते न्यत् प्रयोजनमह्येत न्यो वाच्याः तन्ना-
हेतुसमासं कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो नवेति च
दूयाश्रयाणां व्याधीनां ति विद्यो हेतुसंग्रहस्तत्कालः
शीतोष्णवर्षलक्ष्यवृद्धिः प्रागित्यनर्थान्तरमिन्द्रियाणि
चक्षुरादीनि।

अथास्तु शब्दादयोऽस्मिन्नावर्धोऽन्दि याणा मर्थाः इन्द्रिया-
र्थाः इन्द्रियग्रहणे नार्थं विधीमष्टि कथमित्यर्थः। शब्दो ह्यय-
मनेकस्मिन्नाभिधेये वृत्तस्तत इन्द्रियग्रहणं न सर्वज्ज्ञाने

कालश्च बुद्धिश्चेन्द्रियार्थश्च कालबुद्धीन्द्रियार्थः तेषां काल-
 बुद्धीन्द्रियार्थानां क्रामिति योगाः युक्तियोगाः सम्बन्धइत्य-
 र्थः। अथ किं प्रकारोऽसौ योगः मिथ्या ज्ञाने च प्रत्येकं योग-
 शब्दः परिसमाप्यते, मिथ्या योगो न योगः अनियोगश्चे-
 ति द्वयानां द्वयमिति संख्याश्रय आधारः स्वयमाश्रय-
 णां तद्वमे द्वयाश्रया आह संख्या न ह्यश्रयः प्राप्नोति।
 उच्यते- न संख्याश्रय निधारणत्वं संख्यया स्वत्वयं निधारि-
 यन्ति, द्विसंख्या संबन्ध एवाश्रयाश्रयो नाथोऽधिक्या सं-
 ख्ययेत्याह—

एवं तर्हि सर्वव्याधिद्वयाश्रयः प्राप्नोति, उच्यते- द्वयान्न परे-
 षाति व्यवसायात् किं प्रत्यक्षावधारणं व्याधिहेतुद्वयमे-
 वेति चेति द्वयं न परेणेति तेनैकमव्याश्रय इति विविधं दुः-
 खमादधातीति व्याधयस्तेषां व्याधीनां त्रिविधः त्रिप्रका-
 रः विविधयुक्तगतः सम्यार्थः, हेतुनिमित्तस्तेषां हेतूनां सं-
 ग्रहः उद्देशः समासः संक्षेप इत्यर्थः।

आह काग्रहणमात्रेण कस्मादुच्यते, नित्यानुषक्तत्वात् अप-
 रिहारत्वात् गरीयस्त्वाच्च, तस्मान्नान्यो हेतुबुद्ध्यादिश-
 ब्दादिव नित्यानुषक्तौ यथा कालो . . . वृत्तित्वात्।
 अतश्च शक्यते परिहर्तुं, अतएव सचाख्यापरिहारतया ग-
 रीयस्त्वरिक्तत्वात् ताज्जलं जलदिवा देवात्कालं स्वभा-
 वतः विद्युदुपरिहारत्वात् गरीयः तामर्थवित् किंचान्य-
 त् तत्त्वत्वादीनां कर्मणश्चोपसंग्रहार्थम् इहेतुं कालश-
 ब्दामिधाने युगमुपगृह्णाति, त्वहोरात्रादीश्च कालवि-
 होपात्पूर्वकृतं च कर्म ह्येतमापि वैदूर्यादिहेतुः।
 ततः तत्त्वत्वादयस्तावत् सर्वव्याधिहेतवो यथौक्तं च प्रकौप-

अहमाः पितादीनां यथाक्रमं भवन्ति। एकैकः पशुकाले-
 ठवग्राणामादिष्वहोरात्रादयो जरणान्ते दिवसान्ते धर्मा-
 न्ते वा तथा मध्यह्नेऽर्धरात्रे हारसदिवा तथा युक्तमाने पू-
 र्वकृते वसन्तकाले वा स्यात्। पूर्वकृतं कर्म कथं कालौव-
 त्तीति संयक्ष्महे - परिणामवचनात्कालः पुनः परिणा-
 म इति यस्मादभिहितं। स च परिणामे व्याधिहेतुः च।
 योक्तं कालस्य परिणामे तरजा मृत्युनिमित्तजारोगाः स्वा-
 द्भाविकादृष्टाः। स्वभावो निवृत्तिक्रमः यः तथहेतुः शो-
 नित्यः परिणामकालः।

यदि च न परिणामशब्दः पूर्वकृतकर्मपरिणामा-
 माभिधाने किमनेनोक्तं न, कालः परिणाम इति यत्तय-
 त् परिणामग्रहणं तत्तत्तत्काल इत्येतत्तद्व्याख्यायुतरं
 ह्येवमित्याभिधानं कल्पेत। किंचान्य... नास्य ग्रहणं।
 यदि च न परिणामेन किं पूर्वकृतं प्रख्याप्यते, वक्तव्यं तमुदा-
 हरणमयेन अस्य ग्रहणमथ मन्यसे। नैवास्ति पूर्वकृतकर्म-
 णीग्रहणमिति न्यूनत्वं सूतस्य स्यादिह पूर्वकृतस्यापि क-
 र्मणी व्याधिहेतुत्वं द्रष्टव्यं वक्ष्यति। क्रियास्ताः कर्मजारी-
 गा इह। मयं नो कर्मसंक्षयः। तथा निर्दिष्टं वैवशब्देन तरस्य
 चावच्छेदस्तदपि कालेनेति। तदेवमस्य हेतोर्व्याधिकर-
 श्याभिधाना न्नायं हेतूनां साकल्येन संग्रह इति।
 न्यूनमेतत्सूतं प्रतिज्ञाविरोधश्च संग्रह इति प्रतिज्ञाय पूर्व-
 कृतकर्मनाभिधानात्। त्रिविध इति चानुपपन्नमस्य चतु-
 र्यस्य संभवात्। तद्यदि कालेहाव्देन परिणामस्याभिधाय
 केन नोदितं कर्मणी रोगहेतुत्वं, तेन च हेतौ न यो व्याधि-
 हेतवः कर्मचतुर्यमिति त्रित्वं नोपपन्नम्।

अथ ते . . . तदनन्त्युपैयं कालशब्दो ह्ययं सूचयति-
इति, अहैवं पाठे सान्निर्को दोषः. कथमिति यद्येवं परिणाम-
बुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चानिचेत्येवमेव पठ्यतां.
किं पर्येपाथैवाभिहितेन उच्यते - तेनाप्रतिपत्तेः. एवं पश्य-
मानेन कस्मिंश्चिदर्थे प्रतिपत्तिः स्यात्. नहि पूर्वमनेन कस्य-
कर्मणामिदं यायोगोत्तियोगः संभवति त्वादिरैव हि कालस्ये-
मेतरमात्यरिणामवति पठ्यते, तेन कालग्रहणेन पूर्वकृतकर्मोप-
संग्रहश्च.

नच कस्मिंदोषः उपप्लवइति कालशब्द एव प्रयुक्तत्वं नित्यानु-
. . . कृत्वा तदपरिहार्यत्वात् गरीय . . . देकेन चाभिधा-
नेन द्विविधाया हेतुजातेः तदलुप्रदर्शनात् बुद्ध्यादिभ्यः काल-
ग्रहण . . . साधुप्रधानाश्च सर्वहेतुभ्यः तज्जानां . . . अन्या-
वृत्तितात्क्रियापुजाः - जारौगा इति वचनान्तःतस्मादन्यथा .
. . . बुद्धिश्च कालानन्तरं ज्यायस्त्वं कथमिति चेहि-
कामुक्तिर्केषु हेतुवस्याभावहेतुत्वं प्रति प्राधान्यतया शब्दा-
दीनामथवाहितानां उपादाने बुद्धिरेव निमित्तं वचनमभि-
प्रसापराधाव्ययमहितानर्थान् पञ्चानिषेवते, सन्धारयति .
वेर्गाश्च सेवते, साहसाग्नेचैवमादिषु किंचान्यत्पत्तिविधस्य
च व्यतथेहि तो बुद्धिग्रहणादि . . . मनवशरीरं तिवि-
ध्यं कर्म व्याधे हेतुबुद्धिग्रहणेन गृह्यते।

उदाहरणं हि . . . तिविधविकल्पं तिविधवत्कर्म
प्रसापराधइति विवक्ष्यते. तदेवं बुद्धि पूर्वकत्वात् सर्वप्रवृत्तीनां
बुद्धिरेव श्रेष्ठता। आह - नन्वेवं स्यात् कालाच्छ्रेयस्तरत्वं बुद्धेः का-
ले ह्ययं वक्तिः . बुद्धि . . . तत्तयमुच्यते, शक्यो हि बुद्धयपरा-
धः प्रवृत्तौ हेतुः न काल इत्येतत् सत्त्वं ज्ञायते . . .
Charak Smhita Viyakhya Charak Nyasa

बुद्धेयं नन्तरं मिच्छेयार्थस्तथातेषां मिथ्यायोगात्पञ्चात्म-
 रथात्तावद्यथैकं तत्तन्निमित्तात् स्वलक्षः कालानियोगो हि
 न स्वलक्षणास्तु कालो योग एव मादिवुद्धि रपि तत्तवाङ्ग-
 न दृशरीरादतिप्रवृत्तिरयोग इत्येवं प्रकारं यावद्विकल्पं
 निविधमेव कर्म प्रसापराध इति व्यवस्येत् । इच्छेयार्था-
 नानि तु तन्नादि प्रमा^{तु} विना दृश्यानां उपनिमित्तं दर्शितमिति,
 योग इत्यारभ्य यावदभिधाना इत्येव रक्षणं नादयश्चेति
 मिथ्यायोगः

आह — द्युश्च शब्दकारणं मुपरीक्ष्यं कस्माद्योगो मिथ्या
 नचेति चेत् यापत्यैव सिद्धिं ब्रूमो हि तथोपसंहारार्थं च द्वा-
 वदेन स्वलक्षो हि न योगो व्याप संक्षिप्यते । यदि ह्यसौ बीपक्षि-
 यते, नय एवं सर्वयोगार्थानां स एव व्याधि कारण मिति
 गम्यते, यस्स्वल्पो योगः सत्येति सोपि चैव्यते । उक्तं हि-
 मिथ्यातिहीनलिङ्गे व्योयो व्याधि ररूप जायते, तथा मि-
 थ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्णान्तो रोगहेतवः तस्माद्धीनयो-
 गोः . संप्रहार्यमुपहीनश्च शब्द आह साक्षि हणौम् ।
 यद्येवं ते तव वक्तुमशितमनेनेत्यनक्षानमेव हेतुदक्षान-
 कार्यसामान्यान् यथात्पो बुद्धस्तथात्पो योः अयोगप्रका-
 रणं वा योग कार्यसामान्यात् द्रव्याश्रयाणामिति वक्ष्यमा-
 णाश्रयाणामिति वक्ष्यमाणश्रयो निविधग्रहणं वाच्यम् ।
 भवतस्संख्यारसिद्धेः यस्मात्तथा एवमेहेतव उक्ताः, तस्मा-
 त्तिगुणं व्यतिरिच्यते, तेनैकैकस्य विकल्प बहुत्वादि हन्ना-
 त्वादीनामैकैकस्य विकल्पावहवः ।

कालोस्तावच्छीतोपावर्षसाधारणलक्षणा-
 त्वादसंवत्सराय नवहोरात पूर्वार्द्धापराह्णमाह नि-

प्रदोषार्थं शतप्रत्युपक्षणा . . . लवार्थस्तथा प्रज्ञाप-
 राधः. तिविधं कर्म तत्तत्रैके कर्म बहु। विकल्पमिन्द्रियार्थः।
 शब्दादयस्तेषामप्येके कस्य मे दो संख्यानीयः। तस्मात्ति-
 विधग्रहणं करोत्यसंख्येयत्वेऽपि नैदं तितथ मतिवर्तने..
 हेतवो योगात्तत्रैकैर्दुःस्वल्पैर्दुर्विकल्प एव। नैतन्न तितथं प्र-
 त्धारयतीति विवृणोत्याह-संग्रहणोक्तोऽभिप्राय इति वि-
 चार्यमुच्यते, विस्तारानुदर्शनार्थमिहोद्देशमात्रमेतत्का-
 लं बुद्धीन्द्रियार्थानामुपन्यस्तम्. . . विस्तारानुवक्ष्यामः-
 पृथक्पृथक् गेयां प्रविभागेन तथा मिथ्या योगा योगा उद्दिष्टाभि-
 हसंसाभातेषां विस्तारमेवांप्रत्येकमनुक्तमिष्यामः। तथा ज्ञा-
 यः केवलमुद्दिष्टं तथा व्याधिरेत्यादेशमात्रं तथा हेतुवि-
 ति केवलोद्देशा विस्तारस्तेषां सर्वेषामुत्तरता भविता ।

तद्यथा - इहरेव लु संवत्सरेण उहमृत्तुविभागेनेत्या-
 रब्धेयां वात्सल्यं विरपगादानलक्षणं तथा कालं संवत्सरं
 चातुरवस्थां च, तत्तत्संवत्सरोद्दिष्टविधास्ते विधाः पौढा-
 न्यप्रधानः प्रतिपद्यत एवमादितथा- इहमस्मात्क्षणमु-
 द्दिष्टादिवसादित्या रब्धेयां वात्सल्यं संवत्सरात्स्वभावमापत्य-
 तै इति।

तथा बुद्धेरपि विस्तारो बुद्धिः। सिद्धिर्भूतिः मेधाः प्रज्ञाज्ञानं
 च साभेजा दात्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्नि कर्षणप्रवर्तन-
 इत्येवमादि, तथेन्द्रियाणामप्युत्पत्तिरसंज्ञाधिष्ठानकार्या-
 दीन्सर्वानवदधति, विस्तरेणैन्द्रियोपक्रमो ये तथा अथा-
 र्थानां शब्दानां तथा मिथ्या गतीनां निस्तोषणार्थं . . .
 आश्रयमापि . . . विविधमनन्तरे श्लोके व्याकरिष्यति क्षरी-
 रं सख्यतश्चेति, तथा व्याधिर्विकारो दुःखमेव तदुर्विवेकः

तद्वत्तु तैव विवर्तते हेतुं निमित्तमायां कर्तव्ये वशादिभ्यः
तद्वत्तु विवर्तते संशयग्रहणं सूचयति - स यं संशयं पश्येद्भूवि-
वर्तनं स्तुवन्मया मे हेतुः - सूताणां च सूतमिच्छति, आह -
स्तुतत्सं पूर्णकामगामिनि, त्रिजगत्तु यत्तस्य हानि यदेदि पूर्वस्मिन्-
स्ति, यदिह स्मिन् प्रजगति न भिदं व्यर्थं, उतवानास्ते, कस्मादि-
त्यतस्तत्सत्त्वं चाल्यते, इदानीं सत्त्वं नैव सिद्धे इति वक्तव्यं मुच्यते -
सर्वव्याप्तिनां दूयाधारप्रसिद्धिः, यदिहि स मस्तकृतं भवि-
ष्यदिह नं प्राप्स्येद्यत्त सर्वव्याप्तिशरीरं मनश्चापि द्वीपेणान-
श्रय इति।

न चैतदिष्टं शरीरप्रमे ह शुल्मकुष्ठादीनां हि द्वारीरमाधा.
रं क्रीधकौणादीनां मनीज्वरसन्धासादीनां शरीरमनसि
व्याध्याश्रय। उपपद्यते. व्याधेः दुःखमिथानादिह व्या-
धिदुःखमित्यामिहितं विकारीदुःखमेव तत्तच्च दुःख-
मात्मप्रत्यक्षमुक्तं च तन्मात्मप्रत्यक्षः सुखदुःखेच्छा-
द्वेषादयः एते च सुखदुःखादयः स्वसमवेता प्रत्यक्षा भव-
न्ति। आत्मनः स्यात् कथमेतदवसीयते. आत्मन्येषां सम-
वाय इति। उच्यते - आत्मलिङ्गोपदेशादिच्छाद्वेषसुख-
दुःखं प्रयत्नश्रीतनाधृतिः बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि
परमात्मन इति, यत्पुनरेतदुक्तं विकारीदुःखं च आत्मप्रत्यक्ष-
मिति, एतेन शरीरमनसि व्याध्याश्रय इति, आत्मा वक्ष्यामिष्टा-
स्महेन शरीरमनसो . . पीडोपपत्तेः।

यद्यपि दुःखमात्मप्रत्यक्षं तथापि शरीरमनस एव परिउयेते, ते
मनसवद्वारीराशायत्वा तु व्यतीतिः, सा तु शरीरे मनसि व तन्मिमाणा व्या-
धिदुःखोत्पत्तौ निमित्तं भवति। तच्च दुःखमायस्समापयति।

यथावर्तमानं विनिर्दिष्टं च, एवमेव

परस्तान्नास्य विकारीगस्ते सौम्यं निर्विकारः विकृतिर्विकारः
 अन्यथा प्रातिपत्तिरित्यर्थः। को ह्यस्य भाषितरथा र्थ इति यः
 स्मादत्यन्त विक्रयास्ते तस्मादेव माधारो नोपपद्यते. रौ-
 गाणां व्याप्तिरिति . . . विक्रियमुत्पादयत्ययं च निर्विकारः
 प्रधान इत्यर्थः। तु शब्द एव कारणार्थः, पर एवात्मन इत्याह-
 किंचान्येऽपि कश्चिदात्मा विद्यते येन परशब्दो विशेषण-
 माश्रयते।

ब्रूमहे - विद्यते हेतुस्वयमर्थमनश्शरीरे न्निश्चयकर्म-
 देवधृतिप्रयत्नादिषु हेतोरुतावद्धातिताही न तोपदेश-
 विशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभ्य महित . . . . .
 प्रशाम्भान्ति, तथा वातकफात्मकाः वातकफहेतुका इत्यर्थः।
 स्वयमर्थे तमात्मना ह तमुपस्वन्नो देवादयः कुर्वन्त्यु-
 त्तमं स्वयं ह तमुपवदनामीत्यर्थः। मनसितैर्देवैर्न . .
 . . . . . व्यः। सर्वमेव हतामपुरोगादिभिर्भूतमि . मनास्त्विति
 यावदुक्तं स्यात्। शरीरदेशकालात्मगुणाविपरीतानां क-
 र्मणां माहारं च क्रियोपयोगसम्बद्धशरीरगुणाविपरी-
 तानामित्यर्थः। इन्द्रियैर्देवैर्भूतवयौ बुद्धा जातात्मानो म-
 हर्षयोजितैर्न्द्रिया इत्यर्थः। कर्मणा प्राणोपानव्यानोदानस-
 मानात्मनः कर्म इत्यर्थः। देवैर्दुःक्रास्रगात्माशयकालसविधा-
 यदात्मसंपदेव संपदित्यर्थः। धातौ दृश्यन्ते अथातुराः केचिदु-
 पकारणवन्तश्च परिचारकाः सम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च
 भिन्नभिन्नरूपकान्ता . . . . . मन्त इत्यर्थः। प्रयत्नेन यथा-
 सर्वमिना चानुरागां आरोग्ये प्रयत्नितव्यम् तथा तस्मात् स-
 र्वमिना वैद्याश्चिकित्सांमति . . . . . कां प्रयत्नितेत्यर्थः।
 उक्तमन्यतापि - ब्रह्मेन्द्राव्यभिचारीमनो धृतीर्वा धर्मस्य कीर्तिः

यथाशिरस्यश्च तथा शरीरस्य शरीरिणश्च स्याद्वा दशासा-
संहित आत्मशब्द इति, तस्मात्परपरिग्रहणादिदं . . .
सक्त्येवार्थसौ नित्यसाक्षिकर्ता स एष प्रधानः तन्निबन्ध-
नत्वान्न बाह्याभ्यन्तराणीं सर्वार्थिनां उपतस्तस्य न विक्रियान-
शरीरात्मकमेवेति शब्दोपनीतयोराह — निर्विकारोऽन्यथा न-
नाद्यस्मादात्मनोऽप्यधोक्तानि व्यधेयान्तराणि न तस्मात्सर्विकारः,
उच्यते - न मनस्यात्मशब्दस्यास्य प्रयोगात्तान्निर्विकार इत्य-
वगम्यतां, . . . आह निर्विकारश्चैदयं स्यात् स्याच्चैतन्नोत्था-
त्मा आकाशादिवत् ।

यथाकाशकालयोर्निर्विकारत्वे सति न चैतन्यव्यावृत्तिः प्रा-
दुष्ट्यादा नश्चैतन्यव्यावृत्तिः प्रादुष्ट्या^{दा}ह नश्चैतन्यस्य सर्वता-
न्यता न हि कार्मिश्चिदविशेषे विशेषाणां निवृत्तिर्भवति,
तद्यथा निर्विकारत्वाविशेषसाधर्म्ये सति, आकाशस्य शब्दा-
श्रयत्वान्न जातु चित् . . . किं न गृह्यते, तथात्मनोऽपि नि-
र्विकारत्वसाधर्म्याविशेषे सति न चैतन्यव्यावृत्तिः प्रादुष्ट्या-
दाह — नश्चैतन्यस्य सर्वतानुपलब्धेः, यदि खल्वयमात्मना
चैतनं नो भवेत् सर्वगतत्वान्न नु सर्वज्ञेन . . . तद्युगप-
त्सर्वगतिरकंतिर्यङ्गानुपलोक्येति वेत्यभिप्रायः स्याद्विचार-
स्वप्ना, कुतः पुनरिदमुपादि सर्वगतो यदि त्युदाहरणात्
सर्वगतसर्वशरीरभूतश्चेत्येतस्मादुच्यते सर्वगतत्वेऽपि
सति नैवायं सर्वज्ञः चेतयते . . . कस्माद्यस्मादयं सत्त्वभू-
तगुणेन्द्रियं चैतन्यकारणं भवति, तत्तत्सत्त्वं मनो भूतगुणा-
स्तु शब्दादयः इन्द्रियाणि तु द्वैतानि बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरा-
दीनि इन्द्रियाणि च हस्तपादादीनि सत्त्वं च भूतगुणाश्चेन्द्रि-
याणि च सत्त्वभूतगुणेन्द्रियाणि तैस्सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः .

महाभूतानीन्द्रियग्रहणे सन्निभयोग इति न भूतेर्गुणे श्रेति
विग्रहः क्रियते, तृतीयाकरणलक्षणानैः करणे रित्यर्थः।
चेतन्यज्ञानं . . . व्यक्तादुत्पत्तौ वा निमित्तं भवत्यथवा
तस्य ज्ञानस्य। भिन्न्यक्तिमुत्पत्तिर्वा सवात्मनि करोत्यथमा-
त्मा यस्माच्चरस्य सत्त्वभूतगुणेन्द्रियाणि करणानि स्वर्ग-
नरकतिर्यक्प्रेतमनुष्यलोके पुनसन्ति, युगापत्तस्माद्य-
तैवारथ्यं तानि सन्ति, अस्यैवायं चेतन्यपि संबध्यते, न स-
र्वज्ञातश्च मुक्तः स्याच्चेतनत्वमुशान्ति।

आह — अनित्यश्चेतनं च। . . . चेतनं स्तर्ह्यात्मा नित्यो पी,
त्यथमागामी दौषः, कथं यथासुरस्य चेतयते, तथासुखी भ-
वति, यदा तु दुःखं तथा दुःख इत्यर्थः। लक्षणं च नो विक्रिया-
भिवात्ता यस्मान्नीयः सुखदुःखौ पल्लव्ये; धर्मे नित्यादीना-
माकाशादीनामास्ति, उच्यतेत्यपि वार्थं सुखदुःखौ पल्लव्या-
वपि, सत्यान्नित्य एव खल्वयमुपगन्तव्यो दृष्टवत्तद्यथेह लो-
के, यानिः कश्चित्प्रद्वीणकल्मष रसमदक्षित्वा दयक्षिपति
ततो द्रष्टा भवति, विविधास्तुगतयः क्रियमाणान्नचासा बुध,
तस्य साजोगपि इडभाइडभाक्रियाद्विनिमेषदौषा
विक्रियामहुरुते तथैवायमप्यात्मा दृष्टा सुखदुःखैव तावदुपलभ्यते,
विक्रियैवा . . . साक्षिभूतत्वादिति गृहाण, उक्तं हि,

“वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्तज्ञस्साक्षिणस्तथा”। इति
यदा चात्मनि सुखं गुणः समवेति तदासौ सुखमस्तीति कृत्वा सुखी,
त्युच्यते, एवमैव दुःखे यदा द्विद्वारवरास्ति तदा . . . तस्मान्न सुखदुः-
खाभिधानेनास्य विकृतिरारोपिता भवति।

आह — सत्त्वमादौ कस्मान्न भूतगुणा इन्द्रियाणि वा उच्यन्ते, न चैत-
न्यौत्पत्तौ आत्मनो मनसः प्रधानकारणत्वात् प्रधानं ह्यात्मनः कारणं।
सत्त्वं चेतन्ये वक्ष्यन्ति, न ह्यात्म . . . स सुखा भवत्यज्ञानभयासत्त्वं

कदाचिदात्मसत्त्वाविहीनाश्चोपलभ्यन्ते, सानाविहीयस्तदनन्तरं भूतगु-
णानां प्राधान्यं कथमिन्द्रिये व्योऽर्थः प्रधानं इत्युच्यते, सत्स्वपि
इन्द्रियेऽवयवीभावात्. न भवति चेत्तन्वशाक्तिः तदाश्रयत्वात्तच्चान-
त्सानं तस्य विषयस्या . . . . अित्योत्पत्तिः रूपज्ञानं रसज्ञानमिति तद-
भावे च सत्स्वकेन्द्रियेऽप्युक्तउत्पद्येतज्ञानं सानाश्रयाभावात्. भयं
च विहीनोऽस्ते क्षरणोपीन्द्रिये . . . . श्रुतानुभूतेऽवयवेऽप्युक्तोत्पत्तिः
समासः कस्मादन्यतमप्रायेऽपि न चैतन्मयं संभवतीति व्यापाने . .

अहानुक्रान्त . . . . शरीरमनसि व्याध्याश्रय इत्यर्थे इहा-
नीति शरीरमानसा क्रान्ते कृत इति. उच्यते. दोषे . . . . क्यपि
यन्तः केवा इति सूमहे-

वायुः पित्रं कफश्चैतं शीतो नो दीपसंग्रहः ।
तत्तवायुदोषेभ्यः प्रधानः कथमेतत्प्राकृत इत्यग्रेभिधानात्
तद्यस्मादयमेव वायुरग्रे प्रणीतो नान्यो दीपा . . . .
प्रधान इत्येकं आचार्यमन्यन्ते. तच्चासाधु कस्मादयमिचार्य-
व्यभिचारी खल्वयं हेतुर्यस्मादग्रे निर्दिष्टस्तस्मात्प्रधान इत्यादी.
नि निर्दिष्टस्याप्यप्राधान्यं दर्शनात् ।

इहा . . . . युक्तस्याप्यप्राधान्यं पक्ष्यामस्तयौक्तमकामस्तु
प्रयत्नात्तस्य निरुहो विहरैर्मत्तान्. न च मत्तानि हरणे निरुहाच्च
. . . . किं ताहि निरुहणं कथं गम्यत इति चेत्तन्निरुहगु-
णान्वारण्यानात् तस्मान्निरुहगुणान्नवानन्तरमाचष्टे. न पय-
ज्ञानि रुहो बलमग्निचविल्वरत्नं वादं . . . . परिपक्वेऽप्युदोषे.
अप्युक्त इति मोहो हेति तस्मादग्रेभिधानात् प्राधान्यमि-
ति प्रहीणमेतत्प्राधान्यात् पुन . . . . मिधानं प्रधानं च वायु-
बहिः। भयन्तराणां अर्थानां शुभाशुभयोस्तानि मितत्वात् तत्त-
वाह्यानां तावद्धरणिधारणं, ज्वलन्तो ज्वलन्तमित्येवमिति . . .

इदमनामथानि निवृत्तौ वायुनिमिर्न भवति. अइदमनां नुवाह्यानां
क्षीरवरी री खरौप मे न मे वमपदिनामभ्यन्तरा पामथानि निवृत्तौ निमि
नवाधुस्तत यन्ना धर इत्ये वमादी नां इदमनामभ्यन्तराणां शरीरं नाना-
विधौ विकारै रुपतापत्येवमादीनां किंचान्यच्छीघ्रकारित्वात्

नचैवं पित्तश्लेष्माणाः इति श्रकारिणो यथायमुक्तं हि - अतिशीघ्र-
कारिणामुमान्यविक्रमं सुनिश्चय . . . प्रकुपितमपि कमग्रहे सं-
रक्षितुमभिधारयति प्राग्मेव न मन्य इह भयादिति। किंचान्यत्, शूय-
स्तरं विकारोपदेक्षाम्य, आह - नायं प्रधानो वातप्रकृतीनां मला ध-
मिधात्वा

उक्तं हि - कस्माद्वातप्रकृतयः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्प-
साधनाश्चाल्पापत्याश्च भवन्ति। उच्यते - मन्वाद्याभ्यन्तरेषु अर्थे-
षु वायोरेव प्राधान्यं तथाचैवोदाहृतं वायुस्तन्नायन्ना धर इत्येव
मादि, नचैकदेक्षा समन्वेन प्राधान्यं युदासः शक्यः कर्तुं. उतवा
इदमर्थं कर्तृत्वं प्रति अस्यैव विशेषवत्त सामर्थ्यं दृश्यत इत्यतोऽय-
मेव परार्थ आह। समासः कस्माद्वातपित्तकफाः शरीरी दोषसंग्र-
ह इति क्रियताम. ब्रूमहे - दूढयावकाशदानार्थं असमासेन हि दूढया-
प्यपि च वाताद्याद्येष्ठितानि विशेषव्याप्येकराणि भवन्तीत्येत-
त्कथं सापितं श्यादित्यतः कथितो व्याख्यात इत्यर्थः।
कथमिति शरीरी दोषसंग्रहः, शरीरे भवदशरीरः, दोषाणां संग्र-
हो दोषसंग्रहः उद्देश इत्यर्थः। संग्रहग्रहणं चेदं विस्तरस्य भव-
दथमापारस्थावद्यातकर्मकथमित्यथमेवांमुद्देशो विस्तरः पुन-
रुत्तरत्वावदयत्पुन्यौ रीत्यौः पद्महीनमध्यपदि कथ्यं-
दित्येवमादि। आह - वायुः पित्तं कफश्च शरीरी दोषसंग्रहः
इत्यसत्प रक्तस्यापि दोषस्य संभवान्पृथक् च हेतुलक्षणा-
स्था
स्तथा नान्न विष्णुकारो भवति।

संज्ञापदेक्षादि भावनादीनां दीपाणां तित्वं हेत्वादि विशिष्ट-
 कृतं कथामिति । यदि चैवां वातापि तत्रैव मणामेको हेतुरे-
 कंच लक्षणं स्थानादयो वायुरेकत्वमेवां कल्पयेत्, तज्जन्तु
 पित्तं चतुर्नैषां हेत्वादीनां प्रतिदोषं नियमस्तस्मादेवांति-
 त्वमेते वाद्विवादयो धर्मा विशिष्टा । रशोपिते लुप्तव्यन्ते,
 हेतुस्तावदातादि विशिष्टः कालेवानुपसेवनादिति लक्षणम-
 पे तपनीयेन्द्रगोपाहं पद्मालककसहमेवमादिस्थानंतु
 यथावास्ति प्रभृतीनि वातादीनां तथा प्रजोपिकर्मत्व . . .
 मेतयोः ब्रूमहे -

नाप्रतिज्ञाना न्नकश्चिद्व्येतत्प्रतिज्ञानिते स्वातन्त्र्यमस्वात-
 न्त्यं वा कर्मत्वे यो हेतुर्नो हेतुत्वं प्रतिजानीते, तस्य पवमानानु-
 वांसयो रत्य कर्म प्रसङ्ग इव निष्ठेत्, इदमुक्तं तस्मान्निष्ठकारण-
 मुपलभ्यामहे - आह, उच्यतां तर्हि कोऽन्यो हेतुः कर्मत्वव्यव-
 स्थापको यो वचनादिषु पञ्चस्वनुयात्यपि याति च स्नेहस्वे-
 दाभ्यामिति तन्नोदत्तवमन . . . दोषाद्यातसामर्थ्यमिति . . .
 तयोरपि सामर्थ्यं प्रतिदोषमेकस्य प्राधान्येन विधातसामर्थ्य-
 मिति चेत्तत्सामर्थ्यप्रसङ्गात्, यदि त्वेयं समर्थयसे, प्रतिदोष-
 विधाताय यस्य विशिष्टं सामर्थ्यं तस्य कर्मत्वं व्यवस्थाप्यते ।
 एवं च सति तित्वमेव प्रसंक्षयति कर्मणां न पञ्चत्वं, कथं तित्वं
 नामेति वदामः, वमनं श्लेष्महराणां विरेचनं पित्तहराणां वस्ति-
 वान्तहराणामित्थं मुनिभिः वातादीनां शान्तये प्राधान्येन वर्त-
 न्त इत्येवैवं तित्त्वं कर्मसंशब्दनं प्राप्नोति, नाक्षिरो विरेचनानु-
 वासयोः उच्यते प्राधान्येन यो दोषं निधातः, प्रति कर्ममेव,
 किमिति न स्वकलोचनकोद्यादीनां पाचनवृंहणदीपनीयानां
 चोपधानां तस्मादकर्मणि । शिरो विरेचनानुवासने प्राप्नुतः ।

न जातु चिद्दीर्घकालप्रचितं दीपराक्षी यथा सकलमा-
 शुचानिहन्ति व मन्नादीनि । तथारणे हस्वेदी कथं तर्हि भक्-
 त्संय कालान्तरे च समभिधानाञ्च सर्पिषः, इह सर्पिषः क्ष-
 त्तिं दीपाणां नानि हरिकं सर्पिर्हि स्नेहाद्भूतं क्षमयति संस्त-
 वात्कफं शीत्यात्पित्तमुष्णान् चोपक्षमयति ।

यथा सर्पिरैव मन्येऽपि स्नेह आह्याः प्रधान स्नेहे-
 न्न्यः सर्पिस्तन्नावायं शमनश्च . . . न निहरति इति शेषे व्येते-
 वा लुमातन्म। स्वेदे व्येथेव वदेत् स्याद्विचारण। आस्थापना-
 लुवासनयो र व्ये शम कृत्वात्। आस्थापना लुवासने स्वत्वपि स-
 मीरणं शमयते न निहरतः। तस्मादापन्नं नते कर्मव्ययः कृत्वा
 दीपानिर्हरणे ज्यायस्त्व परिहरणात्। अयं हेतुः कर्मव्ययस्या-
 पन्नायेष्टः। उत नैवं तद्दीपानिर्हर सौ ज्यायसिद्। मक्के च भवतः
 तथापि कर्मसंज्ञे।

नन्वेवं स्नेहस्येदादपि शनैः शुर्वा . . - कर्मसिमांश्यां
वस्येते विहीय . ये भवन्ति यन्तु तुल्ये नामशमनकर्तृत्वे पूर्व-
योः कर्मत्वं प्रख्याप्यते. नोक्तयो रिति उच्यते- नाविवादात्
कस्तावदन्तविवादते. निरुहानुवायने यव न मंपरत इति।
अथाप्युत्तिदृष्टतरयावदुराः तास्मि नरक्त . . . तास्मि नरक्त-
वाहारन्तु सौ तथां . . - शुष्मूल मृत्की हा च विकारा रक्ताशः
सि प्रदररक्तकुल्मशी जितानि साराः आचार्य . . .

नृणां जनजाश्रयः प्रजायन्ते पृथग्विधाः बागाश्चैव शैवाश्चैत्ये-
वमादयः उपक्रमेपि वयस्यास्यापनानुवासनं स्वल्बु सर्वेपि-
क्रमेभ्यो वाने प्रधानं मन्यन्ते, विरेचनमपि पित्रे सर्वोपक्रम-
मेभ्यो वमनं श्लेष्मणि सर्वोपक्रमेभ्यः तथारक्तस्याप्युप-
धात्तुनः उपक्रमे स्त्रावणं शीघ्रिणितस्य चेत्यादि दोषसंज्ञा-

कफवातेगतप्राये पित्तं शीघ्रिणितमेव च ।

यदि कुत्स्यति दोषस्य क्रियमाणे चिकित्सेते ॥

यथोत्पन्नस्य दोषस्य तत्तत्कार्यं विषग्नितम् ।

तस्माद्वक्तव्यमपि हेत्वादिमे दोषपत्तेर्वातादिव दन्त्यत्वमिति ।

एवं चोक्ते चत्वारो दोषास्तेष्वं च दोषाणां व्यवसितो भ-
वांस्तस्मात्तद्विषयतएव, तत्तत्तीर्थान्तिरीथसंप्रतिपत्तेश्च
तीर्थान्तिरीथाः शल्यशालाकाराद्ये कृतः एवं प्रतिपेदिरे, र-
क्तमपि दोष इत्युच्यते ।

नहि तु व्यतिरेकाद्धातुमनरसमाधानत्वाच्चानुवर्तकुर्येद-
नीक्षणादेर्वातादि कोपकालाद्धेतो रण्यं रक्तस्य जनकं हेतु-
मुपलभामहे - यद्यपि स्वाकाले चानवसेचनादित्यत्राप्यु-
द्वेकेषां निमित्तं नीक्षणीक्षणादिभिः स्वल्बु हेतुभिरुपचित-
स्य ऋतुकालेन उपसेच्यमानस्य भूयसे भवत्यभिष्टुद्धिर्नी-
क्षणीक्षणादिभ्यएव कालेभ्य उक्ता कालमासेभ्यमानेभ्य-
स्तत्पुनरवसेकाच्छाम्यति, स्याद्यथायं मधुरतिक्तमाव-
सेकाच्छमं लभते, तत्किमिदं सदृशमभिधीयते, नास्य
व्यातिरिक्तं हेतुमुपलभामहे इत्यवसेकाच्छाम्यतीति श्रुमौ-
यमादावेवावनतिमात्रप्रदुष्टैरनैर्मधुरशीततिक्तादीनु-
पयुञ्जीत, लभते, वशमयं च दीर्घकालं प्रदुष्टैस्वप्रमाणाणि
... नैशीघ्रिणिते यद्यप्युपयुक्तमधुरादिस्तथाप्यस्य

नैतदाविद्वो यमा धानुं समर्था भवन्त्य न्यतां च सैकां च यौगं च
हुदोपापानं पुनर्दो यावसै च न मेव कार्यम् ।

नाहे अभिने सेतौ वल्लकलत्र सेकोरसि . . . . .

इत्येतत्पदस्य तया, एवमेतत्तद्वरणादयो धर्मोऽस्मिन्नुपदिष्टाः.
श्रीगणेशाय नमः . . . सादीनामपि धातूनां उपपद्यन्ते.
मांसस्य ह्यन्यौ हेतुश्च न्यमेदः प्रभृतीनामागमो हि अभिने.
न्येति मोत्यामिरभूतानि च गुरुणि च मांसवाहे नि हुष्यन्ते,
भुक्त्वा च स्वपितोदिवेत्येवं मेदः प्रभृतीनां लक्षण मत्यन्तं मां-
सस्थानं मेदः उपादिभ्यः स्थानमपि विशिष्टमांसवहानां तु
श्रीतसां तालुमूलं च स्वमेदो बाह्यानां तु श्रीतसां प्रकरे मूलं
पान्चक पावमानश्च . . . शेषे मांसस्थाधिमांसावर्तुदकण्ठ-
तालु कण्ठिकाः मेदसोऽपि निर्दिष्टा . . . प्रमेहाणां पूर्वरूपा-
णि यानि चेत्येवं शेषेऽपि वाच्यम्. उपक्रमोऽपि विशिष्टो
मांसजानां तुर्लब्धिः इत्येतद्वाराग्नि कर्मवत्तद्व्याप्युपक्रम-
निर्देशश्चोपादृशीरां बुदाहवत् तद्यथा दृशीरौदकसंबन्धो-
न्यवयवैर्दीप्तमानाः कथयन्ति लोके, अम्बुना स्वीदृश्याः-
दृशीरेण स्वीदन्धा इति. तादेहापि रक्ताधिष्ठानेन दीपेण
जनिते व्याधी रक्तजेयमित्युपचारी भवतीति. तथावातादि-
कचित्सार्यं रक्ताधिष्ठानस्य दीपस्थाधिष्ठानापेक्षया
क्रियमाणाया उपचारमानां ह्यनौ रक्तस्य चिकित्सा . . .
मेदसाश्चिकित्से . . . सर्वमारिषैः ऽपि सप्तप्रतिषेधोऽप्यार-
णपुरस्कार्यम् ।

तथैवेदं रसादीनाधिष्ठान्यौद । हतं, तस्मात्समानो यं धर्मो रक्त-
स्य रसादीनां च धातूनां मलानां च विशिष्टहेतुलक्षणाद्यो-
नये लक्षणादि विशेयोऽपि रसादीनां मलानां च दीपत्वं

तस्मादुत्सृज्यतां मसञ्ज हः।

यत्पुनरिदं दोषसंज्ञाविधानात्तदोपि तं दोष इत्यन्ता-
पि संचक्ष्महे - न कर्तृत्वसाधर्म्यदोषशब्दस्य पीडाकरत्वे-
त्यन्ये वदन्त्यर्थेषु दोषशब्दो निरूपितस्तथाभिदं . . .
परञ्चपि प्रवृत्तं वचः स्वयं प्रवृत्तं तद्दोषमुपेक्षेत हिता-
शानैस्तथा दोषे न्यतिस्तुते हि क्वाश्वासतृष्णोपजायते .
तस्माद्यः कश्चिद्वातादि न्यतिरिक्तो नोत्तर्यः। पीडाकर-
स्तत्तापि दोषसंज्ञोपचारः प्रयुज्यते वातादिभिः पीडा-
कर्तृत्वसाधर्म्यनिवृत्तिर्भावाद्धि ताच्छब्दमित्युपनीतमे .
तत्तन्नायुक्ता यत्पुनरिदमुदिततीर्थान्तरीयसंप्रति-
पत्तेरिति तन्नानन्युपगमात्।

न खलु यद्ययं तन्तान्तर्थापि असम्बन्धं परगृहीतं तदयं म-
प्रतिपद्येमहि, तद्यथा - केष्वांचि रसप्रकर्मणि विधा-
दौ द्रव्या रसगुणवीर्यपाकप्रभवाः पदार्थाः, यडिङ्गिथा-
पि पञ्चरसा एवमग्निदि चान्यत् परीक्षान्नहने विचार्यमा-
णं तादिह प्रमाणतीर्थान्तरीयाणामिह अपि च केष्वांचि-
न्नदोषो रक्तं किंचान्यत् प्रकृत्यसंभवात् इत्यनन्तरं
दोषो न यस्माद्रक्तप्रकृतिर्नोपदिष्टः, मन्ते चिदस्मथम-
पि दोषः कल्पयिष्यतास्यापि वातादिवत् प्रकृत्युपदेश-
माचार्यः प्रयोक्ष्यते, ननु प्रायुक्त्वा तस्मान्नदोषो रक्तमिति ।

किंचान्यदविशेषाणां दाहे सत्यपि . . . दृष्टौ विशेषः,
कइतिवातादिभिः दुष्टरक्तं विकारान्जनयति, नादुष्टं, ननु
रक्तवातादीन् कदाचिदूषयितुं वारयति, तस्मान्नदोषः, अहि-
त्वं सति धातुषु दोषः प्रसज्यते तथोन्योन्यं दूषयन्ति।
तान्ति कं हि सौ तांसि सौ तांस्ये वधातवश्च धातून् प्रदूषयन्ति,

Charak Smhita Viyakhya Charak Nyasa

यथा चैष धी चारण प्रयोजना, कृच्छ्रेणाभ्यवहाराणां मि.
त्येवमादयः के दा। द्रव्येषु दृश्यन्ते न त्विमेन्द्रादिषु सन्ति.

अथ मानसः केनेत्युच्यते ज्ञानविज्ञान धैर्यरिप्येति.
समादिभिः तत्तत्तत्तं शास्त्रं विज्ञानं तदर्थं . . . . .

स्मृतिरिति श्रान्तार्थानुचिन्नं धैर्यमुन्नतिश्चैतत्तत्त्वा-
वष्टम्भ इत्यर्थः। समाधानं पुनर्विषयेन्द्रियैर्भ्यो निर्बुध्यते.
तसः आत्मानि य . . . यमं ज्ञानं च विज्ञानं च धैर्यं च स्मृति.

श्र्यसमाधिश्च ज्ञानविज्ञान स्मृति समादिभिः तत्तत्तत्तत्तत्त-
रथ ज्यायस्त्वा दग्रे निकृती निर्देशः। ज्यायस्त्वं पुनरस्य सद-
ज्ञाने तदर्थविवीधादयो यस्मादुक्ताभिधर्म शास्त्रान्तरा-
तदर्थविवीध स्तेनाय . . . हः सत्त्वस्य सत्त्वावष्टम्भादि मा-
नसो व्याधिजान्तरैलभते।

वचनं हि — मीक्षणमुत्क्रिष्टसत्त्वानामेवमादितथा . . .
स्मृतेः कार(ण)स्य मानस व्याप्युपशमः। आगमो हि स्मृ-
त्या स्वभावं भावानां स्मरणदुःखं द्विमुच्यते समाधिर्यो-
गः। समाधानेन च दुःखोच्छेदनिमित्तं उदाहरणमात्रयो-
गौ मोक्षेन सर्वस्यां वेदान्तैः . मे . वर्तनं, सर्वे स्वत्वमे-
भावाः समाधन्तान्तरैण शास्त्रं तत्त्वा तस्यैषां निबन्धन-
मनोज्ञानं प्रधानमित्युपपन्न मथोक्ता दोषाः। ननु तेषाम-
ने लक्षणात् पृथक्त्वमभिज्ञातुं शक्यते, तस्मादुपदिश्यता-
मेषां मान्यत्वस्य सापेक्षं लक्षणीयते च वक्तव्ये वाच्यैरेव ता-
वत् प्राक्परिस्मृति तस्योपादिश्यतामुच्यते -

शङ्का इति तो लघुस्सूक्ष्म श्रुती विशदः स्वरं असमासो गुणाना-
रस्य पाचनदारुणादेः असमासादनुक्तादपि गृह्यन्ते, दारु-
णादयोऽन्ये गुणानामनुपायं ह्ये त एव ज्यायस इत्यतः

स्वत्वपीमि एवोपन्यस्ताः . . . एवं गुणोवायुः प्रकोपमोपेक्षः
 कथं शाब्दमिति, अथ ते - विपरीतगुणौ द्वौ चैव मरितसं प्रकाशयति
 तत्तत्प्रति लोभं विपरीतं प्रतिपक्षं प्रत्यनीकमित्यर्थः विपरीत-
 गुणान्तरस्य पावको दारुणादि, तदिदं विपरीतगुणं, तैर्विप-
 रीतैः कस्यविपरीतशब्दस्य . . . तत्तविपरीतद्रव्यं यज्ज-
 समानजानीयं, तद्यथा चित्तक श्लेष्मणौ गुणौ स्तुविपरीततः
 यथा कश्चित्क्रमस्वादिश्लेष्मणः

अदिचायमाचार्यस्थाने प्रायोवा भविष्यत् गुणविपरीतैः .
 वावदिक्षत् अने विपरीतैर्विपरीतैर्गुणैश्चेति गृह्यताम्।
 अन्येतु विपरीतैर्गुणैरित्येतदेव केवलमिच्छति, नावि.
 परीतशब्दमर्थं लुप्तमिदिष्टमनुमन्यते, कस्मादिति -
 भूयिष्ठं हि गुणैरेव द्रव्याणि कर्मकुर्वन्ति इत्येवं दर्शयित्वा धर्मः
 माह - विपरीतगुणभूयिष्ठम् . . . तैशमायतनकस्मान्नाधि-
 क्रियते इत्युच्यते - तस्य तथा असामर्थ्यात् सत्यमास्ति, तन्न-
 तु तत्तथाशमायसमर्थं, यथा विपरीतगुणमत एवाचार्यसं-
 प्रकाशः . . . प्रायमुक्तविपरीतगुणैः . . . प्रकाशयति, न तथा
 विपरीतगुणभूयिष्ठैरिति, तस्मात्तसं प्रकाशदग्रहणाद्विपरीत-
 गुणा भूयिष्ठमपि द्योतयति।

ननु तथानस्य सामर्थ्यमित्यत आक्षेपाद्विपरीतगुणभूयिष्ठ-
 हणमका पीदथपित्तं कीदृशित्युच्यते, सस्नेहमुठ्ठनीदृशं च
 द्रव्य . . . कहुतत्तसमानसहेषान्निर्देशार्थेषु संशब्दप्रति-
 सन्देह इहायं संशब्देद्वयार्थेषु समादिषु नियुक्तं, तत्तसमाना-
 र्थेतावत्सादृश्याद्यतएवेति दृश्यते, . . . समास्वभावः
 सादृश्यं समानजनं ये पीतइमे सदृशाः तद्भावसादृश्यं सहार्थं
 सशून्यपि च मत्प्राप्त्य बहुश्च सप्रवाहिकं सादृश्यं न तत्तत्तत्

सहापि च यथासापि च तथारसहृदीरे वा तगुल्म . . .

मुसहृदीरेणैत्यर्थः।

इष्यदर्थे सतिक्तकपायाश्शर्करा इष्यन्ति नैत्यर्थः। निदिही
स्यततावरितः श्लेष्माणभुरारितेन मुपश्रुत्य विहरत्युद्धर्म-
धस्तिर्यक्ततथावपि पितृत्वात्तगुल्म इत्युच्यते, वश्यते स.
मुहुराश्माणानि वा मुब्यदिष्टः खल्वयं सशब्देनानिदिश्यते।
उच्यते सहार्थः। इष्यदर्थे वा सह स्नेहेन सस्नेहं इष्यस्नेहं वा
स्नेहे ह मिति कथं गम्यत इति सर्पिष्वानोपदेशादुक्तं अहि-
पित्तप्रजिकाराधिकारैः लप . . . सर्पिष्वचस्नेहनां अतः

अदीपहरणमिति, तद्यदि पित्तप्रकर्षेण स्नेहः स्यादतापि श्ले-
ष्माणे वा सर्पिषः प्रयोगौ रसस्कृतस्य प्रातिपिद्येन सर्वमन्यतः
पूर्वेण तुल्यं व्याख्यातं केवलं प्रशब्दरसम्यगर्थे प्रयोज्य श्लेष्म-
णः प्रशमयान्ति, विपरीतगुणैर्गुणात्ताह - करमादेशमनिरूप-
यन्नादिनं, विपरीतगुणैर्द्रव्यैः श्लेष्माशमयति शाक्यति.
उच्यते - विक्षेपदर्शनार्थं गुणवृद्ध्याहि गुणोपशमाच्च शम इत्ये-
तस्य विक्षेपस्या . . . सः कथमनेन युक्तेन श्रुतास्यादित्यत एव म-
ध्य . . . गुणात् प्रत्याख्याय द्रव्यस्य वृद्धिप्रचये प्रादुरतः
इति. आह - तात्किमेत . . . द्रव्यैर्निरपेक्षैरेव व्याप्य ग्रहः
क्रियते, उत कश्चिदपि क्षीणैरित्युच्यते, देशमात्तकालोपपादे-
नैः देशाद्युपात्त पादनानपेक्षैरित्यर्थः। तत्तद्देशस्थानमिति
शीघ्र्यान्मात्तप्रमाणमित्याकांक्षाकालसर्पिषादीनि प्रयोज्या-
नितानि विपरीतान्यापि सत्यादनुचितत्वादसु . . . लपः प्रयोगा-
दिभ्यो हेतुभ्यो दीप्ता एव संपद्येरन्।

यदानुदेशस्वभावं विज्ञाय तदानुरूपेण मांसानि भेष-
जानि विपरीतगुणान्यादत्ते, ते भेषजैः सह स्नेहेन च

किं विनिवर्तन्ते विविधं निवर्तन्ते, नातिष्ठन्तीत्यर्थः, तैत्रिका-
शान्याधय इत्याभिलाषः, किं सर्वे नाहि साधयसंभवाः, साध-
नीयाः साध्या इत्यर्थः।

संभवाभिप्रेताः साध्या इति सम्भवाः साधयसम्भवाः, आह-
सर्वविपर्ययानुपपत्तेः। न खल्वेकान्तेन विपरीतमकचित्
भेदजनमुपपद्यते, यच्च महाम्भूतात्मकत्वात् द्रव्याणामस्या-

... कल्पनायामाश्रयमाणयां विपरीतगुणभूयिष्ठभेदा-
पपद्यते, न विपरीतगुणमुच्यते, न सामान्याधि कारिचि-
न्तिते . . . भावि विपरीतत्वे वचनीया आह — गुणैरिति,
वीर्यविपाकानामसंभवः विपरीतगुणाभिधाना विपरीतगु-
णैरेव हान्ति भेदजनै रिति प्राप्तं, ननु विपरीतवीर्यविपाकादि-
भि रनिष्टं चेत्तदुपपद्यते, न गुणग्रहणस्याविशेषाभिधा-
नात् गुणग्रहणं खल्विदमविशिष्टाभिहितं, न ह्यन्तःसौजा-
मगुणाः कारणसार्थगुर्वदयो वेति विशिष्टोक्तं, कस्मात्
गुणैरित्यविशिष्टाभिहितत्वात्।

यावानकश्चिद्गुणो विपरीतस्सर्वः प्राप्नोति, एवं च कृत्वा
वीर्यविपाकादयोऽप्युपरसंगृहीता भवन्ति, आह देशमाताका-
लनिर्देशो दोषेऽप्यनभिधाने प्रयोजनम्, वचनम्, इह देशो मा-
ता कालश्च तथ इमे निर्दिष्टाः, ननु दोषभेदजनबलशरीराहा-
संसात्मसत्त्वप्रकृतिवयात्य . . . तस्माद्भव्यं . . . प्रयोजनं,
कस्माद्दोषादीनां न कृती निर्देश इति, उच्यते - न तत्साध्याद-
ष्टविधवीर्यवत्तद्यथांशविशति व्यो गुर्वदि व्योऽष्टौ गुणावीर्य-
स्तत्साध्यान्धं, तेषां नुगुर्वदयोगष्टवीर्यनिर्देशा . . .
देशमाताकालाः। उक्तं च — माता कालाश्रयाः युक्तास्तथा मा-

तां कालं च समाणीकृत्येति, उतवा देहाग्रगण्योऽप्यवरोधः,
Charak Smhita Vidyakhy Charak Nyasa

कथं देवास्तु भूमि रानुरश्च तत्तानुरो दोषादीनां संभवः
 कास्मिन्नयं भूमि देवो जातः . . . संबन्धो व्याधितो वेति. ३५.
 स्मिन्मभूमि देवो मनुष्याणां मिदमाहारजातं इदं विहारजा-
 तमिदमाचारजातमेतावद्धलमेवं विधं सत्त्वमेवं विधो दे-
 वो भवतीति गति. यमिमे व्याधयो हितमिदमाहितमिदमिति.
 तदा तस्मादातुरः परिक्षे . . . . . ष्वभा गमादिषु भेषज-
 स्य ग्रीष्म मूलानि भेषजस्या ग्रीष्म मूलानि शिशिरैवाशरदि
 क्षीरकण्ठावचो हेमने साशणि यथर्तुरपुष्य फलमिति फल-
 मावान्ति च दीर्घं द्विसर्गद्वयं दीर्घं मध्यमं दत्ते श्रीष्ट-
 मग्रे विनिर्दिशेदिति शरीरस्य कृत्स्न शरीरवृद्धिकरास्तु इमे
 भावा भवन्ति।

तद्यथा कालयोगस्वभावसंनिधिरेवमादि. आहार-
 स्यापि तत्तान्नपानं मधुरं लघुशीतं सातिक्तमिति स्वात्म-
 स्यापीत्युक्तं. द्रुतस्यात्म्यं यद्येषाहारव्ययाश्रयं सत्त्वस्य का-
 लस्य जातियोगा योगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियवि-
 कृतिमापन्नं सुबुद्धापघाताय सम्पद्यते. प्रकृतौ इह कुशो-
 गितप्रकृति कालगर्भाशय प्रकृतिमेवमादि वयस्तत्तत्का-
 लमपरिपक्वमधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्षैशसह-
 मापोऽशवर्षमुद्यदिष्टमेवमादि भेषजं मातया युक्तं. मा-
 तास्थारो माता तस्यादयः. एवमेतत् उवाच - देशमात्रा-
 कालोपपन्नैरिति बाध्यम् - कृमोजमिषजोपपादितत्वात्
 मिषकृत्स्नवत्पुपाद इत उत वा चारादकत्वात्. गिचौस्य सि.
 द्धमाह - द्रव्यैरित्यस्वत्याक्षरी योगः, किं भेषजग्रहणीजो-
 च्यते. भेषजग्रहणीजान्नपानोपधं विपरीतत्वशास्ते, उत वा
 आहारविहारो भेषजग्रहणादृशिति - Charak Smhita Viyakhya Charak Nyasa

आह — निवर्तन्त इति कार्यब्रूमी न विविध प्रकाशनार्थत्वा-
द्विविधं निवर्तने कैचिच्चिरेण कैचिद्विप्रं, कैचिन्मध्य-
मेन योगेन, तथा कैचित्संग्रहेण, कैचिद्वमनेन, कैचिद्विरे-
चनेन, कैचिदारथापनेन, कैचिच्छमनेनोक्तं हि जीवनीयं
ब्रह्मणि यच्चेद . . . यं भेदनीयं सन्धारणीयं दीपनीयमि-
त्येवमादि, यावद्वयः स्थापनमिति

आह — रोगा इत्यन्याक्षरास्तु, योगः उच्यते, तद्धर्म प्राप-
णार्थत्वाच्च कृतमेवं धर्मस्य प्राप . . . र्थः करस्येति सर्वेहि
विकारो विक्रिया भवद्वयमादधाति, रुग्ण क्षणस्तुरोगः
इति कृत्वा सर्वो विशेषेण रुक्कुरः स्यात्, न चैषां गन्धंगानि.
लक्ष्मणादिषु दृष्टौ धर्मविकृतिस्त्वन्यथा पाक्तिराश्रय-
स्येति सर्वत विकारोऽनुपपन्न एव धर्मः सर्वो विकारः स्वभा-
वमुपपद्य विदोषमन्यमादधात्याश्रये स्यात्, गद इत्यस्तु
एवमपि गदो गर इत्युक्त्वा सन्देहः स्यात्, किं न गरी भेद इति
आह स्यात् . . . गद इति कश्चैवं सति दोषः स . . . बगा-
भिधानोद्गदः, तस्य विपरीतात् भेषजात् एव . . . स्यात्
न चैतदनुमन्यामहे, प्रसिद्धत्वाच्च, प्रसिद्धतरं चैतल्लोकव्या-
धिस्तु लोक्तत्वा द्विविधदुःखमादधाति इति व्याधिः,
व्यंगादिष्वर्थं धर्मो नास्तीति रोगत्वाभावः स्यादित्यपि निवृ-
त्तिर्विपरीतात् भेषजादय एव विद्वदुःखमादधाति, सः
एव विपरीत इहाभ्यति।

नान्यदित्यामय इति कार्यः, समानाक्षरता विकारैरेति
लक्ष्मिद्विदो योगमिहितो भवति, यद्वमाज्जराभिधाने तु एका-
दक्षौलक्षणे सन्तापलक्षणे च व्याधी स्याद्विपरीतेन शान्ति-
नित्यान्वितः, तस्माद्यथा न्यासमेव साध्या

यदि साध्याम . . . सम्मता इत्यर्थं विग्रहं तेन न हि साध्या इत्ये-
 वमेव क्रियतां . . . कृच्छ्रसमाग्रहणात् कृच्छ्रसाध्यमप्युपगृ-
 ह्णातीति तदेतदेकेन . . . साध्यग्रहणात् कथामिति . इह
 साधनीयसाध्यः सच द्विविधः, सुखसाध्यं कृच्छ्रसा-
 द्यं च स्यात् साध्यधर्मनिमित्तैः कृच्छ्रसाध्यस्थानैरेणा-
 क्षायज्ञं लक्ष्यत एव . तस्मात् साध्यग्रहणे नैव प्राप्तत्वात्
 कृच्छ्रसाध्यस्यापि न कदापि संमतग्रहणं तेन विभ-
 हान्यथान्यत्वं च व्यवस्थापयति . साध्याश्च सम्मताश्चेति
 संमता यावत् ., क्षौभितियथोक्तगुणानां भिन्नजामाह-
 किंसाध्यत्वेन संमताः ब्रूमो न साध्यत्वं प्रति, किं न हि चि कि-
 त्सारम्भं प्रति, तेषामपि चि कित्सावचनादुक्तं हि याव्यं य-
 तेन यापयेदित्यन्यथा संमतग्रहणो कृच्छ्रकृच्छ्रसाध्याभि-
 धाने द्विविधस्यैव हि साध्यस्थाने कित्सारम्भः स्यात् स्या-
 द्यः साधनीयः असाध्य इति कृत्वा वेदं यत्नमन्तरा इव
 मिह सापयितुं तदेतत्संमतग्रहणादभिव्यजन्ति न ते तद्व्यम-

नुमन्यामहे

कस्माद्विनिवर्तन्त इति वचनां नया विनिवर्तन्ते, तत . . .
 संमतग्रहणादपि . . . भविष्यत्तत्कारिष्यदेवं विनि-
 वर्तत इति ग्रहणं विशेषेण . तस्मात्पूर्वसहितैः पाठः स्याद्वास्मि-
 न्पाठे . . . कृतो धारात्पत्नवच्छरीरसंपद्वये ता साध्या-
 इत्यस्येति श्रुमदुक्तं . . . विदुषां च यथार्थज्ञानमिति निमित्तानेवैधेयान्ता एव विपरीत-
 हि निवर्तन्ते न तु ये अं कुशलैः साध्या इति गृहीता . . . क्षौ-
 रुषी सर्वव्याधीनर . . . भवेत्तत्तद्व्यथ . . . शुरुषां चिरेकस-

कृत्यान्मावर्तनी, यदाशुक्रव्याधितुष्टुव्याधौ कथमासाद्यतः
 . . . समस्तदोषं भक्त्यर्हं श्री धनकाले गृह्णन्दी धर्माभ्युदय-
 नी भूयःपुत्राया दीपगुहीरयमिति अतस्तु . . . ग्रहणमुपदे-
 यं संमता अचार्योऽपि . . . त्वेष्टोऽभिप्रायः, तस्मात् आहो
 विश्रुती तयापि अन्वत्त संमत्तं ग्रहणं सेवाभि धाय कसि ज्ञय-
 आचार्यः प्रतिकरणी ह्येते ग्रहणमवादिष्यन्त . . . मैवसन्ति .
 द्येवंविधा रोगास्मादवादाकणसंमता

नचामसि न्याय्यसंभवः, किंलहि येदाकणा इति संमता आ-
 चार्याणामिति योऽभिप्रायः, तस्मादानीं विश्रुतं न विचाल्यन्त-
 ति अथुपगन्तव्यमाह— उक्तानि भवतां गुणानां कर्माणि वि-
 परीतगुणी देवैर्न कृतस्तथा प्रज्ञाप्यति, तत्किमर्थं नैव भुजकर्मा-
 ण्युतात्त्या . . . कर्तानि चित्तानि इत्युच्यते । अथानेयथा
 द्रव्यं भुजकर्माणि वदन्ति; कोऽर्थ इत्युच्यते, अर्थोदेनानिव-
 हुततापित्यर्थः । कैः भयः पूर्वादिभ्यो गुणकर्माभ्यः कर्तव्यम् .

. . . त्रिगुणानां कर्माणि वदयत्याचार्यः—
 कथं वदयति यथाद्रव्यं द्रव्याणि कुर्यादप्येवमकृत्यतिदिः, इहै-
 को गुणी मधुरास्वादिरुक्लव्यादिवी प्रतिद्रव्यं विशिष्टस्तथा-
 यामधुरास्वादो द्राव्येषु रसज्ञातिजनपुलीयकारिषु, सचम-
 तिद्रव्यमाश्रितौ विशिष्टां क्रियां करोतीत्येतद् द्रव्याचार्यः—
 अतोऽत्राद्रकाभ्या . . . तावन्तुविनेचायव तन्ते यत्तयता-
 द्रव्ये श्रीगुणीयस्वयमथ कर्माणां कर्तव्येत्यथदास्मात्परेणा-
 तो भूयः पुनरपुनः किमुक्तं भवति, उक्तानि गुणानां कर्माणि .
 अतः परे जलुपुनरपि वदन्ते— अकृतास्तौ— तानि नु यथाद्रव्यं
 यथा मधुरा मधुरायाव श्राद्धिगोक्तं द्राव्यमिति वदन्त-
 मथवा . . .

एवमादीनि च यथाद्रव्यं द्रव्यमिति कृत्य गुणानां कर्त्तव्येन क-
 र्यते - अतः न यथैहानि शब्दमानेन विधेयं तन्मग्नद्रव्ये-
 मिति तः संप्रदायानि. उत . . . वायथा द्रव्यगुणकर्त्तव्ये-
 निवक्ष्यते, अथाहेतुहेतुत्वानुरूपेण गुणानां कर्त्तव्येव.
 द्रव्ये, तद्यथा - गुरुकठिनविशदसास्त्ररूपूलगन्धगुणवत्-
 त्वमानेपार्थिवानि. तेषां च पार्थिवानां गुणानां कर्त्तव्यं यत्प्र-
 धातुगौरवादेकहेतुता, यत्प्रध्यातौ यथा द्रव्ये गुणकर्त्तव्येने-
 नक्षयनीत्याह - वक्ष्यति अनेन तदिदमेव ताठ्यां क्रियमा-
 णा द्रव्या प्रागेतदिदं तावताप्येन . . . क्वचुच ईदृशमाग-
 द्युरिति च विद्वाः, कर्त्तव्यं न वल्मीकमात्राभवः क्वचुच धुरौ वा उ-
 च्यते - रसाभाहेव निष्पद्येत्किं जावसीत्यनेन किं जावसीत्यर्थः त-
 तः प्रकरीवाच्यते, रसलार्थरसः रसत्वार्थार्थरसार्थः, रसम-
 विषयगतिन्यर्थेभ्यः विद्वांश्च शब्दादीनां विदो यणानि दमाश्र-
 येत्तत्रयदीवासनगीनार्थः, . . . गौतम्यहोमद्विरिति त-
 क्यरसमाधिकृत्य विहितानि द्रव्यमित्याद्यदो हेतुर्वैत्यानेया-
 नान्यान्।

कथमेतत् सत्यमेव द्रव्यशब्दोऽर्थहेतुताधारौवन्तीति, अस्यमा-
 धेयवचनान्न द्रव्या . . . विद्वद्वर्यैः द्रव्यशब्दो हेतुत्वार्थमाधा-
 र्यते . . . तस्मादिदं गुरुबलं, हेतुताधारार्थमिति च द्रव्य-
 तावक्ष्यति - चरन्ती विध्वस्तवत्पदपदव्यं पदुच्यते सत्यहेतुवि-
 त्त्वार्थः। तन्मात्रमात्रेणां यैव द्रव्यस्त्वद्रव्यमेव हेतुताधारौवन्तीत्यर्थः
 तथाप्यत्रोक्तं द्रव्यापत्तेरुत्तवदिति तन्मात्रमात्रा, एतादृशे विदि-
 त्तत्वाहारतत्वं गुणानां द्रव्यगुणानि वाच्युपपन्नम्। हेतुताधारार्थमि-
 धानां द्रव्यमिति च तन्मात्रं किं तद्द्रव्यमित्युच्यते - उतप, तन्मात्रमात्र-
 यो हेतुताधारौवन्तीति . . . एवमेव . . .

क्षितिस्तथा क्व प्रकरेण हेत्वाधारत्वेन प्राधान्यस्य प्रदर्श-
यितव्यमिति तदर्थं प्रत्याधारत्वं असमाप्त्युक्तम् आपश्चक्षते ये
गुणीता एतानां विभक्तयः सन्त्येव प्रमाणानि प्राधान्यं

यथाहि, अपांतथा यथा तैत्तिरीयथा गीक्तथा गवयवृत्तिरिति हि म-
न्त्राणां प्रमाणानां परिचायगतवत्त्वं नाहिकताभिः . . .
मुषमासं नयौ रूपमेव यौः क्रियते - तथा चारिजातस्तथा.
विभक्त्या यथा गवयवृत्तथा गीर्त्तित्वेवामिहाप्यप्यं रसव-
त्त्वान्न रसान्नानि निवृत्तौ हेतुत्वमपि निवृत्तस्य चाधाराः
संज्ञकथा मेति तुल्यजातीयादेव कारणतामे निवृत्तिर्य-
था विवेके भयः तिलानां कृपाते ह्यं गाली नान्द्रुद्राभ्यां रु-
द्रानां तन्त्रानां कृष्णे भवस्तत्तु भयः कृष्णस्य . . .
न्यस्यस्यापि निवृत्तिरेवं हेतुत्वसाधारण्यमपि रस-
स्य . . . इति, नतु न्यस्यस्य गुणीत्वं हीने किमप्यवर्त-
तेति चेन्न तद्विनिर्मुक्त्यर्थं सापि हेतुसाधारश्च-
भवति, कश्चात्तविशेषतः स्वेन गुणेन स्वेन . . . पौरसबन्धः
परगुणेन तु रसेन तदादिति क्षितिभि रूपाभिर्महाभूतानि स्वं
वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा॥

शब्दः स्पर्शश्चरूपं च रसोगन्धश्च तद्गुणः ।

तेषामेकगुणः पूर्वगुणवृद्धिः परे परे ॥

पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमश्च गुणे पुरस्मृत इत्यनेन, तथा स्यात्प्रा-
धान्यं, तदेवं रसवत्त्वादनयो र . . . पृथिव्योर्हेतुत्वं रसाभि-
निवृत्तावाधारवच्च नति रसवत्त्वादनयो भूतयोरपृथिव्यो-
र्हेतुनिवृत्तिः तस्यां निवृत्तौ विरोधयते तेन विरोधपूर्णं वापि रो-

विशिष्यते विक्षेपणं चाश्रयान्तरेभ्यो यस्याश्रय . . . .
 भवति मधुरादि रसः तस्मिन् विक्षेपश्च शब्द रस मुच्येत न केव-
 लायावृत्तौ न केवले विक्षेपे किं तर्ह्यभयतानि वृत्तौ च विक्षेपे
 विक्षेपणे च प्रत्ययो निमित्तं कर्तार इत्यर्थः । क इति, रवा दयः
 रवमादि र्वेषां त इमे रवा दयः । रव वायु तेजांसि तथ इति संख्या-
 पिच्छोऽर्थः । रसस्याधारो वक्ष्यति । तत्त हि रस रसमवेति, ने-
 नि रसेषु भूते वा काशदि पुत्ति पुतरय चारस्य सस्योत्पत्तौ
 विक्षेपेषु च मधुरादिषु निमित्तं वा रवा दयः । यत्स्वरत्न रसस्य
 यन्मये विक्षेपा मधुरादयस्ते रवादि भ्य आहुरसनेन स्य कल्प-
 कत्वं रस्वपात्वग्रहणादिर्ह भयादि रसनेन रसानां पदत्वं गृ-
 ह्यते, एवं तर्हि पदत्वं ग्रहणात् कल्पकं भविष्यति । मनश्चात्य-
 कमुक्तम्, इन्द्रियेणैन्द्रियार्थो हि समनस्को न गृह्यते कल्प-
 ते मनसः ऊर्ध्वमुत्तमन्यसे, रसपदत्वं मनस्येव गृह्यते, इत्ये-
 वं सति मनोर्थ एव सौमः रस नार्थ उच्यते, कल्पकत्वं रसना-
 त्वासंपत्तेः । एकेतावन्मन्यन्ते -

यदि रसनं रसमातस्य ग्राहकं तन्न तु तदपि कल्पकं, र-
 शोऽयमिति कल्पयति, यथा यथा चासमातं कल्पय- . . .
 नापि कल्पयन्ति, यस्मान्नान्यो रसो मधुरादिभ्यति-
 रिक्तस्तयो रसनेन गृह्येत, तस्मात् सर्वमिन्द्रियं हि विक्षेपे-
 र्वमर्थं प्रतिपद्यते । एवं च कृत्वा रसा गृह्यमाणे सह विक्षेपेण
 मधुरादिना गृह्यते, न शक्यो मधुरादीन् विक्षेपान् प्रत्याख्याय
 गृहीतुं पदत्वं संख्या । मनसा गृह्यताम् ।

वयं तु ब्रूमहे - नैव रसनं रसस्य ग्राहकं, न च मनः कल्पकं, किं
 तर्हि उपात्त ग्राहकः कल्पकश्चैन्द्रियैः करणैरिह रसेन गृहीत-
 व्ये न रसनः करणमन्तरा गृहीतुं शक्यो रस इति कृत्वा रसमात-

आहमुपचरान्तः तद्धावे आवात्तदभावेऽभावात्मनस्तु सवा-
 र्थेषु ग्रहणम्. प्रति करणत्वेन व्यपारमन्यतो जतस्य रस-
 नस्यैव रसे आह्ये आहकानिर्देशः. सवि कल्पकत्वेन भवति
 रसाविकलं न भवतु. तस्मादतीन्द्रियाः खल्वर्थाः मनसा क-
 रणेनात्मना कल्पयन्ते. जतदन्तरेणेति मनसः प्राधान्यात्
 तदात्मनः कल्पकमिति भवत्युपचारः. आह द्रव्यं वक्ष्यति
 इति समासो विधीयतः.

उच्यते - सामान्यप्रतिषेधार्थः समासेनाहि हेतुतत्त्वसमा-
 श्रयत्वं च रसंप्रति समासत्वमित्येतत् प्राप्नुयात्. तात्पर्यः प्रा-
 ग्वदित्यतः खल्वसमासो विधीयते. कथं प्राप्ते वास्मिन्न-
 र्थे प्राधान्यं गम्यते. न दसति रित्याह - निवृत्तिविशेषयोरि-
 ति. कथं ब्रूमः - अतुल्यकालः प्रापणार्थः. समासो समा-
 द्ये तु लुकावतामेतयोस्तत्त्व . . . विशेषयोः प्रापयनिक-
 थमिति. नाह्यस्मिन्नेव काले निर्वर्तन्ते. रस्यस्तस्मिन्नेव
 काले विशेषोऽप्येषां मधुरादिभि रव्यज्यते. किं तर्ह्युत्पत्तेरु-
 त्तरकालं दृष्टं हि जातमात्माणां नामोपधीनां . . . .
 स्तदेवाचार्यस्तस्मिन्नात्मोपधाना मुपयोगं प्रतिषेधयति.
 अतिबलमन्तर्जिर्मविगतवीर्यमिति तथा संपूर्णरस-
 वीर्याणि काले काले इति तत्कस्मादसंपूर्णरसानां हि कर्म-
 ण्यसामर्थ्यं. तस्मान्न्यायेऽसमासः. . . . करण-
 कस्मान्निवृत्तौ विशेषे च यावत्तेकेन च शब्देन रसमुच्यथा र्थो.
 लभ्यते. निवृत्तौ विशेषे चैति. उच्यते. द्वितीयस्य स्वादिषु
 नियोगादयः खल्वद्वितीयश्च शब्दः स्वादिषु नियुक्तः स्वाद-
 यश्च ततः . . . .

न चोक्तु कालानिभिहितानि न भवन्ति. यथा जीवकारणानि न भवन्ति.

भावानां नाशकारणज्ञायत इति तत्तदधर्मश्चायं तन्तुयुक्तो प्रा-
 पिनीश्वर इयं च तन्तुं प्रपायता तन्ता ~~स्व~~ स्वमुपादेयः ।
 अन्यैस्तु व्यवस्थान्ति शीक धर्मनिर्वोधा र्थाः रवादयस्तथः इत्ये-
 तस्मिन्निर्देही नियोक्तयोग्यमासीच्च शब्दः स तु न तु युक्तो
 यास्मिन्प्रदेही नियुज्यमान . . . अथैतत्तस्मादन्यस्मिन्स्थाने
 नियुक्तं चेत्तत्र भवति न च, व्यायमिदं न्यस्मिन्स्थाने उपपद्य-
 त इति, कथमिति, निर्वृत्ते च विशेषे च प्रत्ययाः रवादयस्तथः ।
 किंचापाक्षेति च तथा च वक्ष्यति, सोमगुणततिरेकं मधु-
 रमुत वा रवादयश्च कालश्च, नरवल कालं प्रत्यारब्धः याहि
 निवृत्तिर्विरसानां विशेषा मधुरादिभिर्भवन्ति । तद्यथा-
 अत्रापि न स लि कुचदाडि मादीनां प्रतिनियतेषु कालेषु नि-
 वृत्तिर्ना सर्वस्मिन्निर्देहीषां निवृत्तमात्राणां मेव रसवै-
 . लक्ष्यते ।

किंतर्हि कालपरिणामेन तस्मादुभयतौ पपन्नः कालश्च नि-
 वृत्तावापि विशेषेव नैतद्वत्ते च शब्दाश्च शब्दार्थलब्धिर्यादेव,
 यिज्ञेन कालग्रहणं व्याख्यं कर्तुं स्यादिव तद्ब्रूमः । उत्कर्षापक-
 र्षा भवता तत्त्वादि वत्कालस्यानर्हि यथाकाशादीनामुत्कर्षा-
 पकर्षविशेषेभ्यो मधुरादयो विशेषाः, तथा कालस्योत्कर्षा-
 पकर्षविशेषान्तरान्ति, अतीनसाक्षात्त्वादि वदभिधत्ते काल-
 लं भवति तु सानिमित्तमात्रमुत्पत्तौ विशेषे च नरवलमाधुर्य-
 . . . नां वा कालः करोति ।

किंतर्हि कालपरिणामात्तस्यैव द्वयस्य भूतैरापूर्यमाणस्य स-
 रसः परतरो व्यक्तौ गच्छति, तद्यस्मादसौ रसोत्पत्तिरसमका-
 लमेव वै स्पष्टं भजति, कालान्तरेण तु भजते, तस्मान्नैव करोति-
 नोत्पत्तौ विशेषे च कालः स्यात् । व्यापारात्प्रत्ययभावो विवक्ष्यते,

आहं ग्रहणं कस्मादलके चिदुपादिशान्तिः, व्यस्तसमस्ततारः
तस्यज्ञापनार्थः . . ग्रहणमिति व्यस्तादीनि च स्वादीनि
पृथक् समस्तानि दृष्ट्वं च सर्वाणि चन्तारतम्यं विकल्पेन बो-
त्तानो विद्वो ये च रसानां निमित्तं संपद्यत इत्येतत्प्रकाशः
यिद्व्यताति ग्रहणमुपात्तमुपपद्यते, चैतत्कथमिति रसभे-
दित्युच्यते पलब्धेः, इहैकस्यामपि तावज्जातो रसानां भेदित्यु-
च्यते पलब्धेः —

किंपुनर्भिन्नजातीयायां वैचित्त्यनिमित्तं यच्च तन्निमित्तभू-
तानां व्यस्तसमस्ततारतम्यादि विकल्पकृतमुक्तद्विरस्यस्त-
रत्नमाभ्यस्ता संख्यामतिपतन्ति हि, इदमत्र संप्रधार्यम् ।
यदि स्वादयस्तयोर्विशेषकारणं भवन्ति, तर्हि विशेषस्यते
सौमगुणानिरेकोमधुरोरस इति च अतोत्तरमुक्तान्ति,
न खल्वयमपक्षित्यो निर्वृत्तो विशेषाद्वाप्रत्ययत्वं निवा-
रयामः — किंतुरवादी नामैव, तत्तथाणां विशेषणान्न तथा
उपपत्तिरित्यतश्च स्वादीनामेव भूयिष्ठं विशेषकर्तृत्वं प्र-
तिव्यापारनियमो विधीयते, स्वादयस्तथ इत्यन्यथातिग्र-
हणे । नुपदीयमाने भादय इत्युक्तेष्वप्यानामपि कारणस्या
द्विशेषेणापरे तु पश्यन्ति, निर्वृत्तावपक्षितिरवाद्यश्चैति-
निमित्तं, विशेषे तु स्वादय एव तथ इति ग्रहणमेतस्यावधारणं
करोति, यत्पुनरेतदुक्तं विशेषे व्यपक्षितिकारणं सौम-
गुणानिरेकोमधुरोरस इत्युपदेशादित्यतश्चूमाः ।

नरवादीनां सान्निवेशविशेषादिह स्वादय एवैते तयः प्रत्य-
यास्तथा सान्निवेशान्ते यथासौमगुणानिरेकोमधुररसो-
त्पत्तिप्रतिसमर्थजायन्ते, तदेवं गम्यते, नरवाद्यय एव वि-
शेषे रसानां प्रत्यया भवन्ति । नापादित्येतिः,

इत्थं चैवं एनोदकस्य रसस्य व्यक्तता न रखादीनां
सन्निवेशविशेषात् मृत्तयस्य च रास्ति हि लघुवन्ध्याव्यक्त-
रसाश्च तथा मृत्युस्वाद्यमाना . . . जायते रसो लोकि-
का अपि च कथयन्त्यव्यक्तं रसं द्रव्यमास्वाद्य मृदइवास्या-
सु उदकस्यैवास्वरस इति स्यान्न तु द्विने दृष्टा अम्ललवण-
मधुरारस इत्युच्यते, अपामपि हि भ्रूयिष्ठ . . . लवणादयो
रसास्ते तु स्वादिभूतकृता मुभयत वाप्यकं हि दृष्टं पातमपेक्ष-
ते। तस्मादव्यक्तं रसस्य रसनविषयस्य प्रकृतौ वाप्यव्यां व-
र्तमानस्य स्वादयो मधुरादि विशेषान् कुर्वन्ति।

आह हेतु रपाक्षेति रसानां प्रत्ययास्तु स्वादय उत्पत्तौ विशे-
षेत्येवं सन्ति न कश्चित् द्विती व्यापको भवति, यावत्ता हेतुः
प्रत्ययमित्यवशिष्टमैतद्धेतुमिति तन्मायननं कर्तृकारणं प्र-
त्ययसमुत्थानं निदानमित्यनन्तरमित्युक्तम्। तस्मात्
स्वादयो हेतव इति प्राप्तं प्रत्ययाश्चापक्षेति . . . कृत्वा
नपृथगपरक्षेति वमन . . . ३ पृथक्त्वात् स्वादयः कथं तर्हि प-
ठितव्यामिति रसनार्थे रसस्तस्य द्रव्यं स्वादयो निवृत्तौ च
विशेषे च तत्तत्स्वमादिर्येषां तद्भेदे स्वादय इति पञ्चानाम-
स्ये प्रसक्तिर्माहाभूतानां भविष्यतीति विशेषोक्तवाप्य-
रसते हेतुप्रत्ययाः सन्त्याः क्रियतां कथं हेतुः अपक्षेति
प्रत्ययास्तु स्वादय इति।

उच्यते - रते विशेषः इहासाधारणो हेतुसाधारणाः
प्रत्ययाः, कथमिति शालिबीजाच्छाल्यङ्गुर एव जायते
नयवाङ्गुरादयस्तच्छाल्यङ्गुरस्यासाधारणो हेतुः, शालि-
रिव त्विमेप्रत्ययाः अग्निवायुकपृथिव्यस्तेन शाल्यं कुं रस्ये-
वैकस्योत्पत्तौ निमित्तं भवति।

किं न हि तस्य चान्ये पा चानि लभुञ्ज निष्ठावादा जात रमात्
साधारणः किं चान्यत्तरे वापकार करो हेतुः परोपकारक-
रास्तु प्रत्यथा इह शास्त्रे च जातेरेव शास्त्र्यं कुरस्योपकार-
को . . . वत्युत्पत्तिं करोतीत्यर्थः।

अग्न्यादयस्तु भिन्नजातीयानां नित्यवस्तुभिरुपावादी-
नां तथैवो हेतुः, बहवः प्रत्ययाः शालि रे कश्चाल्यं कुरो.
त्यन्तो बहवस्तु प्रत्ययाः, एथिव्यादयस्तथा सहो हेतुः
विसहशाः प्रत्ययास्तथा हि शालीनां शाल्यं कुराः सहशाः
भैवं एथिव्या दीनामिति तस्मादुपपन्नमायौ हेतुः, क्षिः
तिश्च प्रधानेन कल्पनेन कस्माद् हेतुधर्मसंभवात्तरस-
वतो हेतुत्वमुपपद्यते। प्रत्ययधर्मोपपत्तेश्च प्रत्ययभा...

... रवादीनां यथोक्तं शालिभ्यश्चाल्यं कुरा एवं रसैश्च यो
 वरसस्य निष्पत्तिर्यस्मात्पृथिव्यां रस उपलभ्यते, तस्मा-
 द्दिकल्पेनानेन हेतुमुशान्तिः, सत्तुरसात्मसएव वैशे-
 पिकगुणत्वादपास्तस्य तस्माद्धे नुप्रत्यययोर्वानानात्वः
 मितियथाविरचितमेव धर्मं, ... अह - उक्तं भवता विशे-
 र्वे प्रत्ययाः, रवादयस्तत्तत्ता केनसौ विशे यः, यस्यैवः
 मेव प्रत्ययाः, रवादयस्तत्तत्ता इति।

उच्यते - रेवादुरम्लीयलवणः कटुकस्तिग्धश्च ।

कृष्णाय नमः ॥ १ ॥

तत्तत्स्वाङ्कुरग्रेष्ठीनः प्राधान्यात् कथमस्य प्राधान्य-
मिति सर्वप्राणिनां जरायुजा न्यक्षिरसात्म्यात्वात्तच्च -

२ संकथि २ मांस मेदी रि-य मज्जा थरुक्रा मि वृद्धि प-

विद्विष्य ह्यसनादिभ्यश्च हेतुभ्यः कियान्यदभिमतत्वात्

स्वाकृष्टं विपीलिकादीनामत्यभिमतः प्राचीनमनुसूयमानः

गीणमेव चेदम . . नां स्वादुरिति कथामिति स्वदने स्वादुरि-
 ति स्यादस्वादिवत्वापि प्रसङ्गः । इहाम्लं दीन्यपि स्वदने प्रति-
 नियत भक्तित्वाज्जनानां तस्मान्नपि स्वादव इति प्रसक्तमु-
 च्यते . न भूयस्त्वपरिग्रहात् . . . प्रसङ्गभूयस्त्वं हि
 परिग्रहे दमुक्तं यथारूपवान् गौमानिति । न हि तथा म्लोक्ष-
 स्वदने यथायं जातमाजाणां मधुर एव स्वदने नान्य इत्य-
 तो युक्तमस्यैव स्वादुत्वं लोकप्रत्ययवशां म्लानादिषु स्वादु-
 त्व . . . हिम्मतो भूयिष्ठं च स्वादुम्लं वादीयते जगत्तान
 तथान्ये रसात्त्ववणश्च नान्तरेण शक्यमुपयोक्तुमाहारोपयो-
 गित्वा तस्यानन्तरं ग्रहणमिति . . । आह —

यद्येवं तेन तस्यैव ज्यायस्त्वाद्वैजमिधानं कार्यं
 यस्मान्मधुरादीनां रसानामभि संस्कृतानां लवणे नोपयो-
 गीतमिप्रेता उपयुज्यमाना अपि तद्वृत्ते नरीणां चित्तभ्रमः ।
 न विनाप्युपयोगाद्दृश्यते ॥ तेषां लवणेनापि विनोपयोग-
 स्तद्यथा म्लमधुराणां तावदि क्षुमधुपयो मृद्दीकारामृते-
 मृतेऽपि लवणादुपयोगः प्रतिकारः . अम्लानां युक्तदा उम्ब-
 रूपकादिना सुतकदाचिदपि केवलस्य लवणस्येक्षुप्र-
 भृतीनामिवोपयोगः, प्रीतिमादधानि, तस्मान्मधुराम्लयो-
 रेव प्राधान्यं पूर्वोक्तैश्च श्रुतेषु भ्यस्सर्वप्राणि सामादिभ्यः
 कटुतिक्तकषायाणां च भूयिष्ठमासवाद्यस्योपयोगसर्वा-
 र्थः, कषायस्येत्यनुक्रमेणैषां कटुतिक्तकषायाणां पाठः ।
 असमासः तिप्पष्टिविधस्य विकल्पस्य प्रदर्शकः . स्वा-
 दुरम्लानादिभिर्गौमित्येवमादौ यंग्रहणं परमतस्यैवाव-
 क्तं . अयं पदसंश्रयोऽन्येषां अपृक्तसंश्रयाणां यत्तावदा-
 रणार्थ उदं परिमाणमस्येति ।

यदि यतो बालः इयत्तावद्व्यत्युन्नतरसस्तरसमा-
 भ्यस्माः संख्यामतिपतन्ति ततः संख्येयत्वेऽपि षट्त्वेऽ-
 सति प्रवृत्तिरित्येतद्वधारयित्वा न संग्रहणमुपदध्वे।
 उदाह - स्वाद्मल्ललवणावानेजयन्तीत्येवं मीमांस्यान्ति-
 रसत्वात् प्रभञ्जनस्य इह विपरीतगुणैर्दोषाणां शमो-
 निधिरित्येयथोक्तं कपायस्यैवं शमयन्ति तेन च वायो-
 र्मिथ्यते रस इति मधुरादिभि रस्यानुपशमः प्राप्नोतीत्युच्य-
 ते। उक्तगुणविपर्ययादेतदुत्पन्नं रुक्षं लघु शीत रस-
 विहा दचलदारुणादयोरपि गुणाः पवनश्च तद्विपरीताश्च-
 स्नेहगौरवौ हव्यश्च क्षणपेहिलस्थिरादयो मधुराम्ललव-
 णेषु द्रव्येषु वर्तन्ते इत्युपपन्नो मधुरादिभि रसमीरणस्य
 प्रशमः।

एषैव च युक्तिः श्लेष्मणा प्रकोपे मधुराम्ललवणादि . . .
 कथामिति समानगुणाभ्यां स्वभिधानां वृद्धिकार-
 णमुपन्यस्तं मधुररसवतश्च श्लेष्मणोऽम्ललवणाविप-
 रीता शमायैव प्राप्नुतः, प्रकोपयैव हृद्या ततः स्निग्धगुरु-
 पिच्छिलमन्दादिगुणसामान्यमाम्ललवणेषु द्रव्येषु
 श्लेष्मणः प्रकोपनं भवति कश्चैकदे . . . . . येण भृम्न-
 सामान्यस्य कोपं प्रतिशामर्थं निवारयितुमुत्सहते। उक्तो-
 रसनियमः। ^(सन्धा) स्वरथा म्ललवणावा मित्येवमादिद्रव्याणामनिय-
 मं विवक्षुरिदमारेभे। किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्द्वानु-
 प्रदूषणम्। स्वरथवृत्तौ मतं किञ्चिद्द्रव्यंतिविधमुच्यते।
 किञ्चिन्नसर्वमित्यभिसान्धेः। दोषस्य दोषयोर्दोषाणां वा
 शमनं, दोषावातादयस्ततः दोषशमनं यथा दुरालभापित-
 श्लेष्मावशोऽप्यप्यस्तथा रक्तहातलेवास्तेषां . . . . .

नहि सर्वमन्त्र वातपित्तश्लेष्मणामुभयदोषाणाम-

न्यथा दोषप्रशमनमित्याद्यक्षेत । न किञ्चिच्छब्दोदितं ल-
ब्धं किञ्चिद्देवहिद्रव्यदोषप्रशमनज्यायो भवति । तथा धा-

४ तु प्रदूषणं वातादीनां प्रकीर्णं तद्यथा यवकमन्दकपा-
पित्तमूलकादि ।

अथ किञ्चिद्दोषप्रशमनमित्यत दोषग्रहणैर्वातादी-
नामुपसैवनापत्तेः . . . वातादिशमादिच दूह्यादूह्याणां
दोषैर्विनिवर्तते । काचिद्दासाविणरक्तस्थद्रव्ये निव-
र्तते । मांसादीनां तु प्रशमनं भवति । तथा वातादीनां तु दो-
षाणां . . . दीनां संभवति ।

अत आद्ययातः

आह किंचिद्भातु प्रदूषणमिति धातुग्रहणेन वा तादृशौ रसा-
दयश्च लक्ष्यन्त इति तथ्यः . . . क्रियेत तद्दोषादिदूषण-
मिति आदिशब्देन वसादयस्तथास्वैदम्भूता पुरीषाणि गृह्य-
न्ते. स्वस्थाः अरोगाः वर्तनं वृत्तिरित्येति न्यापनामिति याव-
दुक्तं स्यात्. स्वस्थानां वृत्तिः स्वस्थवृत्तिः. स्वस्थार्थेन वक्तु-
मिति यापयन्ति केन ये के तथाप्या तथान्ति न तु विधानो-
. . . शेषविधिनाद्यथा तस्मात्तुष्पादसमायस्निग्धा-

मूलवर्णां सान्नित्यारभ्य यास्तिवर्तिकस्य सर्पिषः मान-
मित्येवमादि तथाहैमन्तिकदोषचर्यं वसन्ते प्रवाहयदि-
त्येवमादि. तस्यां स्वस्थवृत्तौ मतमभिप्रेतम्। किन्तु देवं
प्रकारमिति. द्रव्यं निविष्टं नि प्रकारमुच्यते कथं त इत्य-
र्थः। कैरिति याथातथ्यं दृशिभि रस्यै राह मुहु मुहुः कि-
चिद्गृह्णां कस्मादेको वा किंचित . . . क्रियतामावहा-
ब्रूमहे - नैकस्य तथैकारणप्रसङ्गादे कस्मिन् किंचिच्छ-
ब्दे क्रियमाणे उपयुज्यमाने वा एकमेव दृश्यदोषप्रशम-
नं प्रकोपनं स्वस्थवृत्ति करमिति प्रसङ्गः स्यान्न चैतदे-
ष्टव्यम्. तस्मात्प्रतियोगं समुपधेयः किंचिच्छब्दः।

आह - दोषप्रशमनमादौ कस्मादुच्यते अभिप्रेतत्वात् अभि-
प्रेताभि दोषप्रशम इति।

अर्हैवं पठ्यतां, किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्द्रव्यदोष-
प्रदूषणमित्यथान्वयं धातुग्रहणं कार्यं तेनैवमेव क्रिय-
तां, किंचिद्भातु प्रशमनं किंचिद्भातु प्रदूषणं संचक्ष्महे -
धातुग्रहणमुभयस्य स्यात्पक्कं, धातुशब्दः खल्वयं वा-
स्वादि पुरश्नादिषु च वर्तते। तथा धातुग्रहणेनैदं स्यात्.
यति. यथैव वा तादीनां कि . . . किंचिद्द्रव्यकर्मिति।

यदि पुनरुभयतः दोषग्रहणं न युज्येत न दोषशब्दस्य
 वातादिषु योगाद्वातादिष्वप्यर्थश्च मन कोपन धर्मो यद्युपे-
 यातां नीरसादिषु न चैतदिदं भवेत्, तथा यदि धातुप्रशमनं
 धातुप्रदूषणं चेति कृतमभविष्यत् धातुशब्दस्य रसादि-
 द्विवैव प्राथोच्यते त्वा दोषात् प्रतिद्रव्यवृत्ति शमनकोपनयो-
 रव्यापार इत्येतदापत्तयेव ।

न चैतदनुमन्यामहे - पूर्वं तु दोषप्रशमनमित्युक्त्वा
 अन्ते धातुप्रदूषणमित्याचक्ष्णाणोऽदोषां श्वाधिकृत्या न
 शमयति, धात्वभिधानेन च रसादीन् न वितदन्त सञ्चाल्ये-
 तदोषग्रहणादेव सिद्धमेतद्यस्मान्न वातादिकोपकाश्च ।

रसादीनां प्रकाशमनो केत्वा

किन्तर्हि य एव वातादिकोपकश्च शमकश्च स एव रसादीना-
 मर्थैवंगतेन धातुग्रहणं अपार्थक्यमिति, यद्यदेवं तथा,
 दर्शित एवास्मिन् अर्थे आचार्येण विशेषतः । उक्तं हि -

आतिशीतगुरुरग्निगधमतिमात समन्त तीक्ष्ण

रसवा मिहि मिदूढयन्ति नात् ततशीतगु-

रुरग्निगधादयः श्लेष्मणः प्रकोपकाः अपिनैनवाथोरु-

अयं चैतद्रसस्यै . . . वातादिहेतुविशेषे एव मतिद्विशे-

षः प्रकोपनशमनं प्रति रसादीनां दृष्टं, तथोक्तम् -

आहारश्च विहारश्च यस्माद्दोषगुणैरसमः ।

धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां सप्रदूषकः ॥

एतदनेन गमयति - सूतकारो न केवलं दोषविपरीतमेवोप-

योज्यम्, मयाप्यविगुणान्धातूनां तदप्यासेव्यमन्यथा ।

यद्ययमभिप्रायो नाभविष्यन्नन्येतावतोक्तोऽयमर्थ इति कृत्वा

तस्माद्यसिं प्रधारणा नास्ति त्विदं य इति न रथात् प्रशब्द द्वयं -

इवाभिप्रायः।

उच्यते - प्रकारे इहामनं प्रकारे श्वद्वयं। के प्रकार इति
मृदुमध्यातिमात्तया उतवा द्रव्यान्तरसंयोगसंस्कारदे-
हाकालमात्तं स्वभावाद्यः किंचिद्द्रव्यान्तरैरान्येन सं-
युक्तं इहामनं संभवति. न केवलं तद्यथोक्तं - तैलं संयोग-
संस्कारात् सर्वशोणपहं मतम्। न हितस्य केवलस्य स-
र्वशोणोपहतिप्रतिसात्म्यं तथा . . . द्रव्यान्तरसंयो-
गात् प्रकोपं न त्वन्यथा मतस्य पयसोः संस्काराद्यथात्री-
हिलजामन्तूनां सिद्धिपिण्डका इत्येव शेषे व्यपिबर्धः।
अन्ये त्वधि कुर्वन्ति।

इह कश्चिदुपसर्गो धात्वमस्नाति कश्चिदनुवर्तते, कश्चि-
द्विशिनष्टि अन्यतममस्नाति तावद्यथोक्तं तान्युपरिस्थित-
दोषाः स्नेहस्वप्नोपपादनैः कथा उपस्थिते श्लेष्मपित्ते
न्याध्यावामाधयाशय इत्यन्योपरिस्थितं प्राहुं गतमित्यर्थः।
“प्रागतिनिवृत्तौ” पठ्यते कश्चिदनुवर्तते. तद्यथा विकर्ष-
निवयः विशिनष्टि - यथा . . . मन्विचैत. भरद्वाज उपा.

गमत् उपनुरक्तं निवेच्छन् निवेत्तीच्छार्थमेव विशिनष्टि -
उपशब्दोऽपि समीपमेव विशिनष्टि, समीपभावेन स-
मीपं गतावनुपागमत् तस्मादिहाप्यनुवृत्तावर्थं प्रश-
ब्दो वेदितव्यः। इहामनमेव प्रहामनमित्याह - मात्यन्तरा-
भावात् सूतानारम्भः, इह न जात्यन्तरदोषप्रकोप इहामन-
स्मारयं वृत्तिकारिकथमिति प्रकृतिशरीरावरथादोषदेश-
कालबलमात्तासंयोगाद्यपेक्षितत्वाद्यदिह नामान्तराणि

जात्यन्तराणि भिन्नाणि सूते दुराल्पकारिदोषपराधानं

इति कृत्वा सर्वस्यां प्रकृतौ सर्वा सुचशरीरावस्था सुसर्वसिं
 १५ दोषे देही ^(पदसु) कालेषु प्रयुक्तशमायैश्च . . . ननु कल्पने
 कथमिति वातप्रकृतिर्यत् २० श्लेष्मप्रकृतिर्यत् २१ एवं
 संधीगान्तेषु अपि सर्वेषु व्याख्यातव्यं तथा दोषप्रकोपकमि-
 ति यदि नियतं स्यात्तेन सर्वदा कोपकं दृश्येत विकल्पप्रकृ-
 त्यादि विशेषाद्यथा . . . तं पश्यामः, तद्यथा क्षीणदोषस्य

कफमारोग्याय तथा स्वरथवृत्तकरथापनिस्मा-
 तस्वरथस्यात न भवेत् प्रयोगो दृष्टश्च उक्तं हि -
 काले येषां केशरसह्यवाग्बोदनलानां ज्वरितानां ज्वरा-
 पहः, इति, तस्मादनि यमस्तस्मान्नामूनि जात्यन्तर इति कृ-
 त्वानिदं पृथक् रूतमारब्धव्यमस्मिन् - तत एव सिद्धेः य-
 दवीचक्ष्वान् प्रकृत्यादिविकल्पे सति दोषप्रशमनधातु-
 दूषणस्वरथवृत्तिं करोति इति

नन्वत एवैव न दावनं भवति विवक्षितश्च भावानि
 द्रव्याणि दोषप्रशमनादीनि स्वभावक्रियाप्रतिबन्धसंज्ञायां
 प्रकृत्यादि वैगुण्यादुत्पद्यन्ते यदि हि प्रकृत्यादीनिकारणा-
 नि प्रतिबन्धकानि प्रत्याख्यायैवैकमेव द्रव्यं शमने दूषणे
 व्यवस्थवृत्तौ च काल्येनैवं सति न स्युरिभानि जात्यन्त-
 राननु प्रत्याख्याय न खलु प्रतिकानि वैगुण्ये दुरालभा-
 दयौ दोषाणां कोपना जायन्ते, किंचित्कार्यमेवा दोषप्र-
 शमनस्यौषधस्य द्विविधं कार्यं क्षीणानां वातचयक्रियायाः
 प्रकृतौ स्नापनं प्रदूषकानां तु कार्यं धातूनां हासकारणेन
 व्याधि रुद्रैकप्र . . . चानर्थप्रावणमस्वरथप्रवृ-
 त्तिं करत्यनुसमधातुपूर्वसंधातुवृत्त्या विकारप्रादुर्भावः,
 कार्यं स्वभावभेदाच्च इह चलौक्ये प्रसिद्धौ द्रव्याणां

ग्राहि भीदद्या . . . दस्यापनीयादि प्रतिनियतस्व-
 भावः प्रकृत्यादिविकल्पे च दृष्टस्तेषां स्वकर्म प्रतिब-
 द्धः । नन्वेवं गतेऽपि शक्यः वक्तुं तत्स्व भावानि नानिति
 स्वभासतोऽपदेशाच्च यथैतत्पथं चानियतमापत्स्यते
 नाभविष्यदयमुपदेशः . . . पथमिहैकत . . . नं स-
 मंभानं मतमिति आप्तवचनप्रमाणाच्च आप्तवचनप्रा-
 माणिक । अथमिदं चाप्तवचनं पथ्यापथ्ये अधिकृत्य
 लोहितशालयशूकधान्यानां पथ्यत्वे श्रीष्ठतमाभव-
 त्ति, यवानां शूकधान्यानां पथ्यत्वे प्रकृष्टतमाभवन्ति,
 तद्यदेतन्निश्चयेन पथ्यापथ्ये स्थाताम् ।

नैमेवीतसंशयः । याथातथ्यादश . . . नः क्षीणकर्मकल्म-
 षाः क्षीणोपदेशायुक्ताः । तस्मान्न पथ्यापथ्ये अर्थान्तः
 रं यत्पुनर्मन्दमधिकृत्योपनीततन्नाद्यनुनय . . .
 इयत्तां एतावत्तल्लतन्तोपरि भाषितं निदोषकोपे-
 तमन्दकं । ननु कीचेत्पथ्यमित्युक्तमितः स्वभातिपरिक-
 ल्पनेयमायुष्मतो विदितव्यायामपि (पा) साक्षीण . .
 तदपि पूर्वप्रमाणाधानात् ।

क्षीणदोषस्थस्वल्लदोषाभिः स्वर्थः . . . मुपादिश्य-
 ते कथं यत्तत्त आद्यप्रमाणमभिलिख्य श्रुत्यात्तमरौग्य-
 हेतुः । पश्चात्पित्तस्थ बद्धोष्मण इत्येवं प्रकारमानं तद-
 नेन दोषाभिवृद्धिं कृताधीयते, इतश्चातत्प्रकोपक्रमे-
 वेति गृह्यतां, तदुत्तरकालमनर्थफलत्वाद्यथैहितदोष-
 प्रमाणा पूरणत्वात्ककुर्ध्वमभ्यस्येत । संशयमनर्थमाच-
 क्ष्महे - देवयस्वरास्यप्रवृत्ति करं सत्संमेषप्युपयुज्य-
 मानं गुणमेवावगत्यात्त्यच्छेदेन साम्यमनुबलवत्

वातादीनामन्येषां च शरीरधातूनामयं च विशेषः. नहि
 स्वारस्यवृत्तिकं दोषद्वयं दोषप्रकोपकत्वं वापेक्ष्यम्ब-
 लितिकितु नखलं रसादीनां शरीरधातूनां स्रोतसामैव गु-
 णेन यद्वर्तते. शीगमार्गजयरस्य स्वतत्स्वारस्यवृत्तिकर-
 मित्युक्तं च पश्यं बधोनपे तथादित्येवमादि... नचाव-
 ष्यं दोषद्वयमेव स्वारस्यवृत्तिकमभिप्रेतं तथाह्ययंतिनि-
 रिक्काकमाचिदादिमादीनि निर्दोषतयशामनानि यवा-
 स्यत्वावजीवन्ती मृद्धीकादीन्यभिदधति. तस्मात्प्र-
 तिपद्यस्व दोषशामनमेव स्वारस्यवृत्ति... कर...
 पूर्वाभ्यामविशेषस्वरस्यवृत्तस्य तद्यस्मात्स्वरस्यवृत्ति-
 दोषाणां प्रशामनं करोति. प्रकोपंचतद्यथोक्तमृद्धिधा-
 नारव्ये स्वरस्यवृत्ते तस्मात्तुष्पारसमयस्निग्धात्मलत्वणान्न-
 रसानुपयुजीत।

तेभ्युपयुज्यमानास्तस्मिन्काले प्रबलं मातरिश्वानं शम-
 यति. श्लेष्मणश्चामिबुद्धिमादधाति। उक्तं हि —

“अग्निश्चैवोषधीभिश्च मधुराभिश्चितः कफः।”
 इत्येवं कृत्वा पूर्वाभ्यामविशिष्टं स्वरस्यवृत्तमिति पृथगनार-
 थमुच्यते - यदुक्तं स्निग्धात्मलत्वणारसाः तदोपयु-
 ज्यमाना रसमीरणं शमयन्तीति. तन्न. कस्मात्तर्हि माभूद्वा-
 यो... लब्धवाप्रकोप इत्यन्त एषां उपयोगः स्निग्धा-
 दीनां मानसो... संयुक्तं तस्मिन् देहजं तदारसं हि नश्य-
 तीवायुः हरितशीतौ प्रकुटयति. तस्मात्स्वारस्यानुवृत्त्य-
 र्थमेवैष विधिरवगम्यतां. यत्पुनरेतदुक्तं, कफबुद्धिस्वारस्य-
 प्रतीकाराद्बिधानादित्युपधार्यतां. कालात्तदिति, कालो हि
 तदा श्लेष्मच यस्य कारणाभवति।

उत्तमं हि — अग्नि . . . रौप्यधीनि श्वमधुराभिश्चितः क.
 तस्मिन्नेकाले भूयिष्ठममल्ललवणानां औषधानामा-
 दानां न तथा मधुराणां स्निग्धा मल्ललवणानां रसानुपयुज्यी-
 तः तदस्मादेवं विधाना मौषधीनां मां . . . कालकृतौ
 मधुरः वा कौ निवर्तते ततः श्लेष्मापचयकारणं मधुरः
 पुष्टविष्णुतविपाकः कफकृच्छ्रकृत् इति सहितान्ना-
 स्मिन्काले भवत्यौषधीनां अपाचवद्वयति ह्यस्मिन्का-
 लेऽन्यथा भूतमपामौषधीनां च पाकं वर्णास्वादुम्लपि-
 तपाकाभिरग्निरौषधिरुस्तथेति च तस्मादसामर्थ्यस्वा-
 रथवृत्तिकरस्य दौषचयं प्रत्येकं पञ्चकृत्वा कालाभ्यां ह्य-
 स्मिन्नर्थे प्राधान्यात् विद्यमानमप्यसामर्थ्यात् स्वारथ्यै-
 वृत्तिकरं न च कारणबोधे करोति ।

आह — मोहे चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते
 अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदापि नोच्यते - किंचान्यत् अशु-
 तत्वाच्च यदा चेतत् स्वरथं न शमयति न कोपयति दौषं
 तदा केमिति मुच्यतां तस्मात् पूर्वोक्त्या भावानामन्यदेव
 स्वरथवृत्तिकरं नामेति समर्थयत् किंचान्यविशेषात् य-
 स्थविस्वारथ्यवृत्तिकरं दौषान् शमयति तथापि विशेषेण
 तत् स्वरथवृत्तौ हितमिति कृत्वा स्वरथवृत्ति करमित्युच्यते
 न दौषप्रशमने प्रसज्जः दौषप्रशमनमप्यारोग्यै कर्तव्यम-
 तं तस्मात्प्रसक्तिः स्यात् । न चेतदनुजानितस्मादेतदपि . .

क्रिया महतीव मुच्चतरं किमिदं स्वरथवृत्तौ मतं . . .
 मतमभिप्रेतं तं पूजितं चेति गम्यतां निर्दिष्टं चैतदाह-
 आरोग्यै मतमित्यस्तु उच्यते न दौषप्रशमने प्रसज्जः दौषप्रशम-

न चैतदनुजानी भस्मस्मादेतदपि नाद्रियामहे - इहो भयथा.
 विगृह्यमाणस्वरूपः. यदि तावत्प्रशमप्रकोपनस्वरूप-
 त्तिकारणं द्रव्यं तेन रसवीर्यविपाकप्रभावानां पर्युदासः
 आपन्नः, उत प्रशमनप्रकोपनस्वरूपतान्येव द्रव्याणि तेना-
 न्यकार्यसंभवो निर्धारणात् तस्माद्यदुक्त . . . भवति. अक्ष-
 ये "जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्नेव गतयो वनं। सौहित्यमेवां हत्वा-
 तु भवत्यमरसन्निभः" इत्येवमादिरसायनोपयोगो न संभ-
 वति। तथा जरापरिणतो व्यपेक्षो योगेनानेन विन्दति. नारी-
 ण्यत्वं सुविपुलं युवेव स तु मृष्यतीति स्यात्संभवो निवारणा-
 त्छमनकोपनस्वरूपवृत्तिकान्येव करोति. द्रव्यं नान्यहि-
 त्युच्यते, सर्वथा सिद्धिः।

यदि तावद्द्रव्यावधारणं तद . . . यथाश्रितानां रसवी-
 र्यदीनां सिद्धिः प्रशमनोपस्वरूपवृत्तिषु कार्येषु यस्मान्न
 रसादीनां द्रव्यं प्रत्याख्याय भावः, एवं च कृत्वा द्रव्यग्रहणा-
 त्तदाश्रितानामपि रसादीनां स एव धर्मः परिगृहीतो भवति.
 त्विविधो दोषप्रशमनादीनि कार्यानि धरिणी सरसायनवा-
 जीकरणयोः . . . युक्त्येति वाजीकरणौ हि स्वारूप-
 वृत्तिप्रकर्षणवौक्तं हि स्वरूपे स्यात् . . . स्वरूपं यत्तु न द्रव्यं
 तद्रसायनमिति तस्मादेतदपि सिद्धमहे - त्विविधग्रहणान-
 र्थक्यं यस्मान्निविधमेवेदं प्रसिद्धं स्यात्तं ग्रन्थे, द्रव्यं तस्मात्
 सर्वव्यापि रथकास्त्रमौगवधारणार्थमानन्येपि हि द्रव्याणामि-
 यं इमेति प्रकारागतिर्थावत्स्वरूपत्वं च रायवे जगति द्रव्यं कि-
 चिद्दोषप्रशमनं च स्यात्। दोषकोपनं वा स्वरूपवृत्ति करं वा न-
 र्वत्तु च त्वर्थो द्रव्याणां गतिरस्तीत्येतन्निवारयति।

तत्पुनस्तत्विधं सै यं जंगमीदृ ५

दोषप्रशमनप्रकोपनस्वास्थ्यवृत्तिकरं भूयोभ्योसेनप्रकारे-
ण जङ्गमादीनां तिविधं वैदितव्यं स्यात् पद्धिधमेव प्राप्नोति।
तच्च तिविधं पूर्वोक्तं च तिविधमिति तन्नान्यत्वात् यत्तद्दो-
षप्रशमनप्रकोपनस्वास्थ्यवृत्तिकरं तिविधमुक्तं जङ्गमं वा
स्यात्। उद्भिदं वा पार्थिवं वा तद्दोषप्रशमनं वा स्यात् ॥ दोष-
प्रकोपनं वा स्वास्थ्यवृत्तिकरं वा तस्य तिविधमेवेत्याह —

वे) सौख्ये दजाग्रहणे कोऽभिप्रायः, संस्वेदजानामपि यस्मान्न
दिह शास्ते नन्ते तद्यथोक्तं चतुर्विधायौनिः जरायुजौ पुजौ-
द्भिजं संस्वेदजमिति ब्रूमौ जङ्गमेन गृहीतत्वाद्याः खान्विमाः
प्राणिजातयः संस्वेदजाः क्रिमिकीटसरीसृपादयस्तस्माज्ज-
ङ्गमग्रहणादवरोधः, तथा यद्यन्यत्संस्वेद-
उल्लवणादि तस्योद्भिदपार्थिवोपदेहो नासिद्ध उपदेश इति
कृत्वा एताभ्यो नेदं भावान्तरमित्यतो नोच्यते इथगाभ-
... इत्यचेतनं एतद्विनिमन्तस्थं जंगममिति सद्वादिष्वजं
गमद्रव्यप्रसक्तैः न ह्यभूनि गतिमतिवाप्येतानानि वा जं-
गमानि वा अभूनि कृतीकृतानि उच्यते - यस्य यस्य जगती
जन्म तस्य तदुपचारस्तद्यथा कपीनेभ्यो जातः शीतनिकपौ-
त इत्युच्यते।

तथा जङ्गमाद्योद्भिदि निवृत्ते भावः सोऽपि जङ्गममेव स्यात्
एवं सति दोषः स्यात् जंगमेव एव तान्याभि निवृत्तान्युप-
युज्यन्ते, नेतानि स्वर्थं जंगमादीनीति। आह — यद्येवं स्यात्
जंगमोद्भि- . . . पदार्थेयन्नपठेत् तस्माद्यथोक्त एव स-
माधे राशिन्नर्थे सुवर्णं समलोहं पञ्चलोहाः तावन् जन्त-
ता सम रस्ततस्व सिद्धानां ग्रहणं मत्तास्तेषां शिलाजम्बू-
विषाण- . . .

तेषां पञ्चिधां शिला जलु तल सुवर्णस्य प्रहो गोपदेहां करो.
ति। नहि नलोह इति स्यादत समल पञ्चलो हा इति पदतः
पृथक् सुवर्णमदीयानस्य सौवर्णं शिला जलुनोः नकुतो.
भवति परिग्रह इति, तन्न, रसायनेषु तस्य वचनात् कर.

पण्णिं उतवा नवयं ब्रूमः, एषामेव मनश्शिला ज.
तूनि किरबलु ये नरं भवत्येषां मलासैः सह पञ्चलोहा-
मौममौषधमित्याहो द्विदस्याग्रे परिसूतितस्य प्रागन-
मिधानं कस्मात्तत्पुनरिति विधं नै यं जंगमो द्विदपार्थिव-
मिति तत्किमर्थं मौमं प्रथममभिधीयते।

ब्रूमः — बहुभिधेयत्वात् बहुमिधानीयं औद्विदे . —
पार्थिवं तस्मात्तदादौ युक्तिरस्य विस्तारेण व्याख्यातं.
करिष्यति, आहो न वनस्पतिवि. . . वानस्पत्याः त-
दौषाधिरिति, तत्किमेषां नामात्वमित्युच्यते, फलैर्वनस्प-
तिर्यस्य फलं केवलं मुपलब्धन्ते, न पुष्पसवनस्पतिः।

तद्यथा - कृष्णपनसोदुम्बरन्यग्रोधाश्वत्थादिः, अथवा, वानस्प-
त्यः ब्रूमः — पुष्पैर्वानस्पत्यः किंपुष्पै . . . फलैरपि।
अपि वा ऋद्धसमुच्चयेवति, पुष्पैश्च फलैरित्यर्थः। यथास-
क्वद्वररवर्जुरदाडिमा मलकादयः।

आह - समासवचनं कस्मात्सफलस्यैव वक्तुमासीत्, वान-
स्पत्यः पुष्पफलाभ्यामित्यु . . . पुष्पफलवता वानस्पत्या-
नुपपत्तेः। एवं सानि एषां पुष्पमेव . . . न फलं विदुलादीनां
तेषु न वानस्पत्यप्राप्तिः स्यादतौ समासेन केवलं वानस्पत्य-
फलैः पुष्पैश्च, किन्तु वानस्पत्यद्वयैः पुष्पेनपीति रथोषध-
स्य उच्यते - फलपाकान्ताः फलानां पाकः फलपाकः २१: ३१
यासां ताः फलपाकान्ताः, अतोऽवस्यति।

इति समर्थनम् । यथा, यदा ते लक्षणानि मुद्राप्रभृतीनां फलानि
यकानि विनाशश्च भवति, तस्मात्स तेषामन्तः प्रधानैर्वि-
रुद्धोद्वाहालान्मुक्तपुत्रप्रभृतयः आह . . . कार्यो
निर्देशः   ।

यथा जंगमैर्भ्यः प्रयुज्य इति पठ्यन्ते. अतश्च यथा जंग-
ममेवोपयुज्यते, कथं द्रव्यमग्रा . . . मिहापि भौमे-
भ्यश्चेति निर्दिष्टं न भवति । ब्रूमहे - एकवदपदे पठितत्वात्.
एष सुवृत्तः पञ्चमी निर्देशः सर्वे ठवन्वर्तिष्यते, एक-
वर्ग . . . पाठः कर्म इति चेत् जंगमो द्विदपार्थिव-
मेव तेव हस्तेष्वर्थश्च शारदमिति शरीरगज्जं फलं श्रे-
ष्ठमस्यास्य कर्मोत्पन्नं हस्तेष्वर्थ इत्येतत् विवृणोति-
महास्नेहा प्राणिनां प्राणसंज्ञकानां कारणमाचक्षते,
अथवा सामान्यगुणाधि कारो ग्यं न प्रधानगुणाश्चिन्ते-
नियुक्तं सामान्याः खल्वे . . . सर्वेष्वभिषां वक्ष्यन्ते. लव-
णा . . . वैशेषिकान् गुणान् प्रतिचिन्ता यत्तवै-
शेषिकनिर्देशाधिकारो भविष्यतीति तत्तविधारयते,
अथ मग्रे शैन्धवमस्याभिधानमेवं प्रतिषेधो . . .

मूलेषु पञ्चरसु च वैदितव्याः ।
अथवा वस्थाविशेषान् सर्वत्र प्रधानमित्येतद्भावयति;
अन्यादिषु मूलग्रहणी स्त्रीपुंनपुंसकमूलाणि प्रत्येतव्या-
नि । अन्येषु वदन्ति - स्त्रीजातिरेवात्तगृह्यते, तस्मान्मूल-
स्थलं धुतरत्वात् स्त्रीजाते मूलं लघुतरं कायायुक्तं निमू-
लस्य स्त्रीतसां रेतसः सह स्त्रीयावने सामभि वसात्वः तद्वि-
न्नसामीत्यात् रेतसस्सह । स्त्रीयवने सामभि ग्वसतस्स न-
सामीत्यात् स्त्रीभावना कृतगीरवात् शुक्ला च यथा . . .

निर्यतिन्ति, ते च गुरुत्वकारणान्न पुंसकं जातिस्वमंगलः
मिति न तन्मूलमुपयेत्तद्व्यमिति दृढ . . . पन्था इति तं
प्रत्याचिन्तनेति प्रयोगमधुरं रसनिग्धं शीतं स्तन्यं पयोम-
तम् । अतस्तावद्व्याख्यानमुक्तिं प्रायशो मधुरमिति भुविष्ठं
सर्वं पयोमधुरं । तद्यथा रसक्षौद्रं क्षीरमुष्ट्रीणां मीपत्
त्वणत्वदिवेति, न त्वेन मर्थं प्रशंसन्ति । स्वावद्यत्वात् +
कथमिति ।

नाहि किंचिन्नमधुरं पयोस्तस्या दुष्टीणामित्युक्तमिति
तदन्तासशब्दे करणात् यत्तथैवायमाचार्यो न्याससंप-
र्कप्रविनि । न च तस्य प्रकर्षमिच्छति, तत्तत्तरांशवद्
मुपधत्ते, रागलं सत्ववर्णं तथा वान्ति कथा . . . शक्तिरिति,
यदिनैष प्रकृष्टोऽभावे ह्यन्नन्वपीमे वक्ष्यामि, इहो विष्णुः
क्षीरमुष्ट्रीणां लवणमिति, तथा मूललवणमिति रूक्षं
हारवावातहरं तिक्काया षड्वर्गैरिति, तस्मादाभियाद्योऽ-
यमर्थ इति प्रतिपद्य . . . र्थः। प्राचक्षौ मधुरं भूरिष्ठं म-
धुरं पयः न के दान्येदन्योऽन्यस्यान्नरसौ भवन्तीति आ-
ह - स्तन्यामित्यसत्क्षीरोपदेशान्न तथा क्षीरायेवोपादिश्य-
ते, अत्राक्षीरं अजाक्षीरमेवमादीनि तान्किमिदं पुनरभि-
हितं स्तन्यं रिने ग्रां पय इति पच्यते तद्बुद्धिंकरमित्येते
दोषस्तन्य बुद्धिंकरमित्याभिप्रायः। तस्मान्न पुनरुक्तमा-
ह - सामान्यादनुपपन्नं इह समान गुणाभ्यासो हि बुद्धि-
कारणमिति न्यवरथा कृता।

अविशेषेण च सर्ववयसामभूनि गुणकर्मण्याधिक्रियन्ते
इति तं सत्यं प्रीणामीति अजोष्टु ब्रूवन्ना दीनां च क्षीराण्यस-
मानानि द्वायः कषायमधुरमिति तथा कृत्वा क्षीरमुष्णीषां

इयं लवणमित्युदितमथ सा स्तुल्यवणं रुक्षमेकशफळं तदे-
सामान्यं चेदेतद्बुद्धये पूर्वपरारण्यप्रवृत्तिः परिहिते सामान्या-
न्गुणतया सौगम्ये बुद्धिकर इतीत्येवमेवेतदेवं सत्यादौ वि-
हन्यते, इतीति स्निग्धं स्तन्यमिति ब्रूमः, एवं गुणस्य स्तन्यक-
रत्वात् ।

यदेवाहि प्रायशो मधुरशीतं स्निग्धं च तदेव स्तन्याम्यवहि-
तमिति तदेव गमयति, पुनश्च पयो विद्यानात् यदेवं प्रकाशं
पयः स्तन्यं नान्यदिति यदि च यन्ना करिष्यत पुनः पयो ग्रह-
णं संशयः उत्पत्स्येत, किंतु स्तन्यमिति पयो निर्दिशेत्यतः त-
द्विमलेत्येतत् पयो ग्रहणेन विविनक्ति, तद्वितं स्तन्यमिति
आह-मनस्कं इति, जितपित्तं चैति, एतदधुक्तं सूक्ष्म-
गुणवैधर्म्यादधौ भागावेरो धसं सनत्वात् तथोर्ध्वभाग-
स्य कफानुबन्धात् सामान्याद्बुद्धिरथूलं च पयस्सूक्ष्मं
श्वेतं . . . मधुरं शीतं स्निग्धं पयः तत्प्रतिलोमं च म-

नस्तत्कथं विपर्यये वर्तमानं पयो मनस्कं भावेव्यति ।
तथा हान्ति इति जितपित्तमित्यनुपपन्नं कथमित्यथो-
(धौ) भागे तावत्तव मनं शरत्तु सा विरेकं प्रतिलोमं च कारणं
रक्तपित्तैः मिथीयत इति वचनात् । इरीरं च संसयति श-
मनं च इति धनमित्युक्तत्वात्, तथा इरीरमुल्लुलितदधि का-
मस्तु पयसा नरय निरुहैर्वा हरेन्मलान् । यथोर्ध्वभागे
तथापि तश्चैव मानुबन्धमूर्ध्वगं कफसंयुक्तमतस्तस्य वृ-
द्धिकरमेवेति, तथाप्यनुपपन्नं, तस्मान् चैव जितपित्तमिति
त्यनुपपत्तिरेषा उच्यते ।

उपपन्नं प्रभावा . . . वरुथा विरीयाच्चैह प्रभावाच्चि-
त्येतोऽन्याणां मतस्तावत् प्रभावां मनस्कं इत्यात् । उत वा
श्चैवमपि सत्त्वबुद्धि रतस्तद्बुद्धयो जसो बुद्धिः, उत हि-

तावदेव प्रमाणं श्लेष्मण्यो जसश्च उरो जश्नलेष्म प्रकीपय-
यस्तथा चाह - सचैव उरो जश्नको . एतस्मादोर्जो वृद्धि-
करत्वा न्न मनस्करमित्युच्यते, उतवा मनसस्तयो गुणाः सत्वं
रजस्तमश्च, तथा चोदाहृतमाचार्येण इदं वा जस तामसामि-
ति, तत्तयोर्गो रश्नो रश्नत्वारो यो गुणस्तस्य पथसो न्नीतिः
क्रियते।

उक्तं हि - इमं लविकुतोपहारान्याहारजातानि, तथोक्तं
द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावान् तथा पितृन्नि य प्रसादनमिति
तस्मादुक्तं, उतवा उरो जो हि वृद्धि करं मनस्करं तस्मादो जः
क्रमयेदुर्मनः स्यात्। उक्तं हि - दुच्छायो दुर्मनश्च क्षयः क्षाम-
श्चैवो जसः क्षये रक्तपित्ते अव्यवस्थाविशेषा दुपपन्नं वक्ष्य-
ति - कषाययोगै विविधै र्यथोक्ते दीप्ते न श्लेष्मण्यो जसः
मिति न च द्रक्तपित्तं प्रशमनं चास्यमिति संस्वेदजाण्डो जो
क्षिदजा संभवान् श्लेष्मण्यो जसः संभवान् व्याहृतं नमि सं-
स्वेदजानां प्राणिना . . . गादीना मुद्धिदानां वा वृक्ष-
शुणवल्यादीनां हं स इदं . . . शिखिशारिकाणां पथ-
स्साल्म्यं तथा न जरायुजानामपि सर्वेषां साल्म्यं श्लेष्म-
करथा पथत्वात्। उच्यते - उक्तमाचार्यमि प्रायात् अन-
धिक श्लायं एवत्वाचार्यस्य . . मि प्रायो जातमात्तः सर्वेषां ल-
स्तन्यममिलपत्यतो वास्य वृद्धिरुपजायते।
यच्चोक्तं, संस्वेदजोण्डो जो क्षिदानां च साल्म्यमिति तन्न हि त-
न्नामेतानां धे क्रम्य प्रणीतं, किंतु हि जरायुजान . . . स्यात्।
एवं सति सर्वशब्दः स्यात् कृत्स्नाभिधानां प्रदेशवाचिना यदि
जरायुजानेव वक्ति, न संस्वेदजाण्डो जो क्षिदमानेन तर्हि
प्रदेशवाचि न मैत मि वीते।

ब्रूमहे - यत्तान्नि युक्तं नावशेषं वक्ति - अयं हि जरायुजान्-
धिकृत्य सर्वशब्द उच्यते, तेषां च सर्वेषां सामान्यमित्येत-
स्यान्वशेषं वक्ति न्यागत . . . मिथ्यायि न प्रादेशान्ति .
. . ति । . . . केचि . . . लोभमवर्णयति तत्तु ग्रहणे-

न शावरकमेव गृह्णाति तत्पृष्ठाकालोर्ध्वनिवारयति, उतवा
नित्वकस्तत्तु बालो जीर्णश्च सकामुक इति दर्शयति -

उतवा सामान्यसंज्ञाविशेषानि यौगादुप्राहि सामान्य . .

. . विशेषेषु निपतन्त्यो यथा पृष्ठं कथ्यते ग्राम्याः-

येषु चतुष्टये सामान्यास्तविशेषे निपतिता चागल्लसंहि

पशुरिति कथ्यते।

तथा ज्वरो यदमेति सर्वरोगिषु सामान्यं लक्षणार्थेण कदा-

चालक्षणेन नियुक्ता स्यादथ किमर्थमेतदेवं . . . सामान्य-

संज्ञा विशेषेण नियुक्ता। यदि . . . योजनं वा क्रियतां तर्हि

ब्रूमः - उभया शायित्वा ज्वरो हि . . . धिष्ठितत्वात्

आधिकरुजमादधात्यन्ये भयो न्याधिभ्यश्च धातुरोगेयः

ठ्यते . . . इयं चाधिकशुक्र इत्येवं स्यादेवं चेत्तेन . . .

इत्येवं क्रियतां। ^(म) ब्रूहे रुजमङ्गामौक्षज्वरस्तुरग इत्यर्थ इत्य-

तोगमिन्नेव यथा तस्या ज्वरो न रुजमिति तथा तित्वक-

तत्तु विति, अतस्सामान्यसंज्ञा सर्वभक्षणां नित्वकविशेषे

नियोज्येत ननाम . . . ज्ञानपानेन तूपज्ञानेन वा पुनः मा-

तादाहर्दे; केचनो नाम ज्ञाने केवलं नेत्यर्थः। पुनश्च शब्दो

विशेषवचनं किं विशेषयति - ननाम ज्ञानेनेत्युक्तं, तथा

नरूपज्ञानेनाज्ञानाभावाद्वा ज्ञानाभ्यामाविद्याभ्यामिति वि-

शेषयति - औषधीनां पुन . . . कश्चिद्देवितुमर्हति

परापराभ्यां प्राप्तिर्योजना।

प्रतिदोषं प्रतिन्याधि प्रतिहारीरं सत्त्वसाम्यवय आदीनामि.
रूपज्ञानाभिधौ पापात्माधौ यौ जिनमौ यधानां वैदिनुमु-
त्सहते।

अथ कृत्याह सन्निधौ गयी तस्य रूपसत्त्ववित्तसपरां प्रा-
प्तिं वेदिनुमहतीत्यर्थः। किं पुनर्यौ विज्ञानजानीयात् उीष-
धिः सर्वदा भिषकिं मुक्तं भवति, यएव तावदानामज्ञः आ-
रूपज्ञौ वा योगवित्केवलं सएव तावत्तत्त्ववित्तभिषकिं पुनः
यस्सर्वैस्तु प्रकारैर्नामरूपयुक्तिभिर्विजानीयादित्यर्थः।
आह - तत्किं, यएव तावत् तद्दमौषधमनेन सहौषधैर्नैव
नैव संयुज्यते, सएव ज्यायान्भिषगित्युच्यते, न योगसंवि-
नैः, योगमासान्तु यो विद्यादृशं कालोपपादितं पुरुषं पुरुषः
पुरुषं वीक्ष्य सविज्ञौ योऽभिषक्तमः, तत्तद्योगसन्निर्कर्ष इ-
त्यर्थः। केन कस्य तु हारीरेण च द्रव्याणां परस्परं च, उक्तं हि-
तेषां कर्मस्त्वबाह्येषु योगमारब्धान्तरेषु च संयोगं च प्रयो-
गं च यो वेद सभिषगवर इति तमेव प्रकारं योगमासामित्यौ-
षधीनां प्रकृतानां विद्यान्जानितैत्यर्थः। कालदेशकालो-
पपादितं देशकालानुरूपमिति ज्ञादेशकालग्रहणाच्च दो-
षबलादीनामथैव रौध इति विवृतोऽयं मार्गः, पुनरस्तत्ताद-
यवाप्रधानावैते।

उक्तं हि - नास्य नियतिन कालं वा भिषजमुपयुज्यमानं यौगिकं
भवति, कालौ हि भिषज्ययोगपर्यायाहिमभिर्वर्तयन्ति पुरु-
षं पुरुषो वीक्ष्य निविप्रति पुरुष इत्यर्थः। प्रधानत्वान्तपुरु-
षग्रहणं स्ती पुनपुंसकानेतु सर्वाण्येव ग्रह्यन्ते, स्ति यं
स्ति यं नपुंसकं नपुंसकं चैवैव वीक्ष्येत्यर्थः।
वीक्ष्यावधार्य यथा बहुपलक्ष्येत्यादिनापः, किमवधार्य

व्यापादयानि, किंचिदशानि रिव . . . मण्डितुस्मृत्यस्य एव प्रा-
प्तान्निरुणाद्वि तदा समवस्थानां प्रापणार्थमपि ता . . . दोषः
धातुन बद्ध . . .

अथ विज्ञातमौषधं कं गुणमादधानीत्युच्यते - विज्ञातम-
मृतं यथा निरति शयत्वात् अमृतरय नहि . . . शयुते अमृतं
गुणान्न कं तु व्योभिभावेभ्यः सर्वे व्यो ना मृतत्वात् किंचित्
गुणकरतमौगरस्ति, तथा सम्यक्परिज्ञानादौषधानात्पुनरस्य
कश्चिद्भावो गुणावगमो गस्ति, इत वा युर्वृद्धि प्रकर्षकरत्वात्
उपमृतरस्य, नात्येवं किंचिदायुषो वृद्धि करम् । यथा . . .
परिज्ञानात् प्राणिनामायुषो वृद्धिं प्रति किंचित् . . .
यस्तरमस्ति . . . एको दृष्टान्तो मतेनैव नामरुणच
गुणैस्तिभि रिति संख्या वैयर्थ्यं करमान्नामरूपगुणा-
स्तथैव इमे निर्दिष्टा . . . संख्याभिधानं पुनस्तथः
इत्युच्यते - एकैकं प्रणिपेद्यार्थयोगविभागो वाच्यं तदेत-
द्गृहणं न युज्यते, नाम्ना केवलै नो परिज्ञानमपि परिज्ञातं
स्यात्, तथा रूपेण केवलै न तथा गुणैः केवलै रतत्वेन
स्तिभिरविपरीतं ज्ञातं भवतीत्यत उद्भावयति ।

अथ वा योगविभागस्ति भिर्विज्ञातं वैत्येव नो योगविभा-
गाभिमतः, एतथा अने न प्रकाशयान्ति योगश्च प्रधानो ज्ञा-
तश्च न योगः, केवलं ज्ञानमपि परिज्ञानमनर्थकं तु औष-
धं ह्यनभिज्ञानं नामरूपगुणै स्तिभि र्विज्ञानं नापि दुर्गुण-
मनर्था योपपद्यत इति वचनात् ।

किन्तु भयप्राधान्ये . . . प्रधानतरो योगः कथं गम्यते .

तस्मादौ गादपि विधेयं तीक्ष्णमुक्तं वै यजं भवेत्, वै यजं वापि

योगादेतो रायुषो बुद्धि करमिति हारी रास्येति करं च भेषः
 ज. . . संभ्य युक्त . . . न्यवे संभवति, तस्माद्योग एव ज्यायसरो
 नाम रूपगुणानां देति. यस्मादिमे दोषा दुष्प्रयुक्तानो-
 षधात् . . . जायुक्तं युक्तिं वा ह्येन भेषजं धीमता किं-
 चिद्वदियं जीविता रो ग्यकांक्षिणानां भेषजानां वै दीन न चे-
 ति वै दीनापि युक्तं वा ह्येन ओषधानां योजनानां न चेतीत्यर्थं
 च शब्दोक्त लक्षणं निदिष्टः।

अथवा यो युक्तिं वा ह्यस्सो भेष . . . गुणो पुनो पुनः
 न ह्यभिषजं चिकित्सां प्रतिव्यापारः कस्मादित्युच्यते, य-
 स्मात्कुर्यात् . . . क्षीपं वास्था शानिरेव मादि . . .
 न च केवलत्वात्तुरेण वा भेषजायुक्तो वा ह्येन युक्तिमौषधं
 नोपयोज्यं भेषजाविहितं युक्तिं वा ह्येनातुराय भेषजनं
 प्रदेयं कस्मादित्युच्यते. दुःखिताय शयनायै न्येव मादि.
 दोषानुभवयोर्लोकयोः प्रत्यवायकरत्वात्परिजं भेषजा-
 न्हिनरक्तपानिस्थानं, तस्य संभाषणं दावेति यस्माच्च-
 भेनवरूपं अज्ञस्यदोषा भवन्ति, तस्मात्तभिषक् बहुषु
 स्वगुणसंपदि परं प्रयत्नमिति हेति। आहोक्तमिदं अव-
 तावाभिषजायुक्तं भेषजमादेयमिति तत्कथमेतन्निश्चित-
 न्यमिदं युक्तमिति ब्रूमहे - तदेव युक्तं भेषज्यं यदा शो ग्या-
 यकल्पते, आहोक्तं कुर्यादिति तन्मुद्दिशं क्षीपं . . .
 शानि न ज्ञमतमौषधमिति कथमेतदेव कस्मादपरमादेय-
 मथमौषधमेव भेषजं श्रेष्ठ इति, उत वा उक्तमेतदौषधी भेष-
 जमपि इममविज्ञाय प्राप्तमानि प्रयच्छति। यश्चाप्राप्तमानी
 यो भेषगुत्कृष्टो वा।

अथ इदानीमन्योन्यायानुच्यते- . . . भेषजां श्रेष्ठो

रोगीभ्यो यः परोक्षयेत् न च शब्दरसमुच्चये . . . तच्च युक्तं भै-
षज्यं यदा रोग्याय कल्पते, स च भिषजां श्रेष्ठो रोगीभ्यो यः प्र-
मोक्षयेत् । आह - यदुपन्यस्तं भवता तदेव युक्तं भैषज्यं यदा
रोग्याय कल्पत इति ।

न ह्यनेकान्तः, अथवाक्यं . . . . . मिदमस्माभिर्ग्री-

ह्यं गृहीतुं यस्मादरोग्यं संवृत्तं तस्मात्सम्यग्युक्तमिदमिति
न ह्यस्मिन्नर्थे भवता कश्चिद्देतुरुक्तो न च निहेतुकातिरु-
द्धिरुच्यते, लोकोक्तुं दृष्टत्वादित्येव हेतुरथवा योलोकप्रत्य-
क्षार्थस्ततः किहेतुना पर्येषि, नैतलोकोक्तिरुद्धं हि . . . .

. . . प्रयोगं सर्वेषां . . . कर्मणामिह . . . तस्य कार्यस्य भ-

वन्ति बान्धवालीके सम्यगनुष्ठितं भाविष्यत्यनेनेदं प्रयोजनं
भेन सिद्धम् । तथाहि सम्यक्प्रयोगे दृष्ट्वा लोकि के सिद्धिः प्र-

त्यक्षमती प्रत्यक्षमपि प्रयोगं सिद्धिमाप्तं दर्शनात् । उत्तरका-
लम् . . . . . इदमिदानीं युक्तं स भैषज्यां श्रेष्ठो रोगी-

भ्यो यः प्रमोक्षयेदनेकान्ति कत्वा दनुपपन्नं ह्ययमेका-
न्तरतदा रवत्त्वज्ञा अट्ये का लोका लिकारोगपरा भवं कुर्व-

णा दृश्यते, उच्यते, सिद्धि रारब्धाति स्सर्वे श्रुते युक्तं .
. . . नरबल्वत्तं यादृशी सिद्धि रित्वा द्युपणाक्ष . . . .

नवरतं सिद्धि र्मित्यं सतया सिद्ध्या नित्यया सायते, सर्वे गु-
णायं श्रुतादिभिर्युक्ते भिषक् तथाहि, न क्षा विद्विनिपात-

यतीति शब्दः समुच्चिनोति सम्यक् प्रयोगं चाचष्टे-
सिद्धि र्गुणे श्रुतं भिषक् तममिति, इतमविदं सिद्धि रैव

गमयानि आयुर्वेदागमौ . . . . .
मादि हेतुरागमस्य, विद्वन्मृता यदा रोगा आगमस्य प्रवर्तनम् ।

आसन्नोपदेहान्तरमेवमादिदशाभ्यनुज्ञाननादेशोचानुमताः
 न्येषां तन्ताणि . . . परमधिदैवमादिशयुर्वेदस्य नि-
 र्णयोहिताहितस्युखदुःखमायुरैवमादि संपूर्णकारणं सर्व-
 दासर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणमेवमादि कार्यधातुसा-
 म्यमिहोच्यते इति प्रयोजनं. धातुसाभ्यक्रियार्थोक्ता तन्तस्था-
 दस्यप्रयोजनमिति. हेतवः कालबुद्धीन्द्रियाथन्यतनयोगः
 एवमादयो दीपाः वायुः पित्तमेवमादयः शेषजं दैवयुक्ति-
 व्यपाश्रयमेवमादिदशाभ्यसं प्रत्ययं द्रव्या रसनार्थो रसएव-
 मादि . . . निविधौ द्रव्यसंग्रहः. किंचिद्दोषप्रशमनमेवमादि-
 मूलिन्यश्च फलिन्यश्च रनेहाश्च लवणानि चैवमादिरूपूल-
 त्वान्नोच्यन्ते

आह - संग्रहानर्थक्यं व्याख्यातत्वात् यद्मे संग्रहिणी पशु-
 ह्यन्ते . . . अस्ति व्याख्याता एवं पूर्वपृथक्पृथक् कृ-
 रन्तरेणास्मिन्नद्वयाद्ये तस्मात्पुनरुपदिष्ट्यमानः केवलं
 पुनरुक्तदोषमावहन्ति, न पुनः किंचिद्दिदोषमाधार-
 यन्ति। उच्यते - असन्देहस्या कल्याणिधानसुरवाववा-
 धावधारणानि श्रवयवलात्माननिगमनार्थं संग्रहः,
 असन्देहार्थमिह यावद्विस्तरे संवाय) र्था मानार्थसंग्रहो
 विविनक्ति - तथार्थसंख्यायामपि कदाचिदुत्पद्यते सन्दे-
 हः. किन्वेकोऽयमर्थः अतानैक इति, तद्यथा.

किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्वातप्रदूषणम् ।

स्वरस्य वृत्तौ मतं किंचिद्द्रव्यं निविधमुच्यते ॥

तत्पुनस्ति विधं जंगमोद्धिदपार्थिव . . . निविधं द्रव्य-
 मथ पूर्वच निविधमिदं च निविधमित्येतत् संख्या संहायः
 संग्रहो निर्मलीकरोति निविधौ द्रव्यसंग्रह इत्येवमादिभ्य

अन्ये संग्रहात् ज्ञायन्ते, सा कल्पेन चार्थसंदेहेण ग्रहीतो
 भवति । तथा विस्तरीकृतार्थमेकत कलापे कृत्योच्यमानमः
 न्दुबुद्धिरपि सुखमवबुध्यते, अवधारयान्ति चानाकुल-
 त्वादुक्तश्चार्थः । पुनरुच्यमानो निश्चयवलाधानकरो भ-
 वति । द्विवन्धंरदुवन्धमिति प्रतिज्ञातार्थनिगमनं वा प्राप्ति-
 क्षात्तस्याभिपूर्वमनर्थस्य हेतुर्निगमनमन्यतापि चोक्तं
 वाक्यसमाप्तं विद्यानिगमनमर्थसंस्मृतौ लिङ्गहेतूप-
 नंथात्तरित . . . प्रकृतौ ह्यर्थः प्रकृष्टः स्यात्तदेतान-
 र्थः . . . स्मृतकारस्थान्यार्थसंग्रहवृत्ति-
 रिति ॥

इत्याचार्यहरिश्चन्द्रकृतौ
 प्राविष्टो पाठ्यायिके न्यासे
 मेधजचतुर्के दीर्घ-
 जीवितीयः प्रथमः

ॐ नमः

ॐ नमः

आह्वयामार्गं तत्पुलीयस्य दीर्घजीवितीयादनन्तरमभि-

धाने कस्संनन्धः।

ब्रूमहे—अध्यायस्य तावत्पूर्वं मूलफलज्ञानेनैतोरुक्तमय-
द्यदौषधं पञ्चकर्मश्रिय . . . . . तौस्तवकीर्तितं पुन-
रिति प्रकरणस्यास्य वमनविरेचनादीनि कर्मणि पूर्व-
स्मिन्नध्याये प्रकृतानि तेषां तु नियोगव्यवस्थानोदाह-
ता कस्यामवस्थायां नियमेन किंप्राविध्यैयकमेति तादिह-
व्याकरिष्यते तस्मादनन्तरमस्योपदेशः प्रकरणस्य क-
र्मिधिकारिकस्यापामार्गस्य बीजानि . . . . .
एतदेवं विषयमार्गं समासतां किंस्वितं यावत्कर्मणि.

अथ चोक्तान्यौषधानि वमनादि कर्मणि यथैकत-
तसन्देहः किमियन्येवौषधानि वमनादीनि कर्मा-
पयोगीन्युतावराण्यपि सन्तीति ब्रूमः। सन्त्यन्यान्यधिका-
नि पुनस्तानि अपामार्गबीजानित्येवमादीनि अनन्तर-
श्लोकस्यापि सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिशरण्यादिक-
र्मणां सम्यक्प्रयोगानि हारयन्ते। शिरोविरेचनाभिधा-
नमादीकरमादिह ततस्तत वमनादीनि कर्मणि पुरस्कृता-
नि तस्मात् . . . . . वमनादि कर्मणि कारयेत् तथा साधा-
रणीषु त्रस्तुषु वमनादीनां प्रवृत्तिविधीयते।

इह शिरोविरेचनादीनि निरदिक्षन् सदत हेतुः . . .

-सूतकवपामिजकामा २०० त्रहता योनि ६००।

इष्टमावोभास्तीति तत्प्रकृत . . . किमर्थमयमस्माकमा-

चार्य इत्येतदमिष्यत्यतां . ब्रूमो न प्रयोजनारोहिनचा ८

प्रयोजनं बलवत्पेक्षमाणैः किञ्चित्कर्म कदाचित्प्रकर्षे दीयते.
किञ्चिन्मद्ये किञ्चिद्वसाने. तत्तवसाने तावद्धमनादीनि कारः
येदिनि. श्लेष्मप्रकोपमवेक्ष्य वमनादीन्युक्तानि. वमनं ह्य-
स्मिन्काले पूर्वविधेयं मादापनं मद्ये वातापि न माविर्भव.
तीनि विरेचनादयः संभवन्तीनि वसन्ते शरीरे वस्ते अतिः
पित्तप्रकोपमवेक्ष्य विरेचनादीनि कार्याणि, आदौ तु विरे-
चकः करयथानबलः कफ इति वमनः शिरो विरेचनेऽपि सं-
भवतः, विरेचनवमनकशीतद्वारी राणात्मनिल प्रकोपमवे-
क्ष्य आस्थापनानुवासेनेऽपि कर्तव्येति प्रावृषिचवमनः.

मभि समीक्ष्य आस्थापनादीनि विधेयानि। आस्थाप-
नं तु पुराविधेयं पित्तश्लेष्मणश्चायमबुद्धः। वमनविरेचने
अपि तदेव पद्यते. क्रिमि पुवार-थापनवमनविरेचनाभि

तत्कस्माद्धेतोरिति आस्थापनमुदीरणमम्लविशो-
धक्रिमिहरार्थं वमनविरेचनशिरो विरेचनानितु क्रिमि-
निहरार्थानि उतवानियमज्ञप्त्यर्थं कर्मणां व्यधिकालः.
शरीरावस्थाविशेषार्थः. क्रियाविशेषा हि यस्माद्वाधेयः
तत्काले यस्यां वा शारि . . . . . इति विरेतं प्राप्तं तत्
जातुचित् पूर्ववमनं विधीयते तदसत् . . दर्शयस्यात्क-
र्म . . . . . सर्वेन्द्रियादिमानद्वा शिरः प्रधानं यदुत्तमं गुण-
मपरं . . . . . विधीयते तथा शाल्किका अ . . . दाहरणं

यथाम् . . . . . प्रवर्तते अनामये शिरसैवं स शरीरं बुद्धि-
मिच्छन्तीति तस्मान् . . . . . क्रियते. किञ्चान्यल्लवश्च यं
वा सर्वेषां हीन्द्रियाणां शिराश्रिताना मेकमिदं समानम्। प्रश-
मनमतीवा प्रतिमो वा पूर्वशिरसौ। विरेचनं तत्तद्वसो वमनं.

तत आमाश्च यस्य विस्तरेण तस्ततः पक्वाशयस्यास्थापनानु-
वासने इत्यनेनानुपूर्वेण क्रमेण विवक्ष . . . शरीरस्थिति-
यां प्रागित्यतो वा आह प्रतिज्ञाभेदः अपामार्ग तपुलीयकं व्या-
ख्यास्याम इति प्रतिज्ञाया अपामार्गस्य बीजानीत्यारब्धो
वक्तुमेवं हेतुतत्कर्तव्यमाविशेत् ।

अपामार्गस्य तपुलानि पित्तली मस्तरि ज्ञानि चेतु-
च्यते. बीजस्य समर्थस्य ततोपदानार्थं यान्येव बीजानि
प्ररोहसमर्थानि तान्येव ततोप . . . पालानि पुराणि वा
यथा चान्येव मन्येव्वपि कर्मसु यान्येव प्ररोहणसमर्थानि
बीजानि सदनदिनान्तानि तत्त प्रयोज्यानि भवेत् । विचा-
रणा एषा चेत् तत्त मोहस्यैवमेव कार्यमासीत् ।

अथातोऽपामार्गबीजं व्याख्यास्याम उच्यते - स तुष्णा-
पीद्वारार्थं बीजमित्युक्तिर्यत्किञ्चित् प्ररोहणसमर्थं बी-
जमिति स तुष्णे व्वपि प्रसङ्गः स्यात्ततश्च पूर्वतनितुष्णा-
स्तपुलगा इत्येवमुपदत्ते. उत्तरेण तु योगेन यान्येव बीजा-
नि प्ररोहणसमर्थानि पटुवीर्यत्वाद्दृढीनि योगमित्येत-
त्प्रापयति ।

आह - अपामार्गमिधानमादौ करमान्जान्यस्य पित्त-
त्वादि नोद्भवस्येत्युच्यते. ज्यायश्चाथस्ये शीरो विरेचन-
द्रव्येभ्यस्सर्वे . . . एतदेव ज्यायः प्रत्य . . .
शीरो विरेचनाना मित्यग्रे पुण्या करणात् आह- विदोषामि.
धानात् संशयः, न खलु विद्विष्येदमभिहितं . . .
न्यपामार्गादि समस्तानि शीरो विरेचनमुत व्यस्तानीत्ये-
तदेकतरावधारणा प्रति सन्देहोऽत उच्यते - तलैव विधा-
तसंशयः प्रधान . परत्वादि विदोषकोपस्य व्याधि-

नैविध्यमनास्ति त्वमवैश्यसर्वद्वन्द्वैकाविकल्पेन प्रयोगोऽ-
 पामार्गादीनामागमोहिदोषप्रमाणानुरूपानि भैषज्य-
 माप्रमाणाविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षाभवन्ति। त-
 थोक्तं परिसंख्यानमपि यद्यद्युक्तमयौगिकं मन्येत-
 दपक्षे यद्यदारब्धाचिकित्सेतासाचानवशेषमारुणा-
 यते, उतवाप्रागुपन्यस्तमेव हेतुरुथा . . . क्रमेत्येषह्य-
 नुक्रमः शिरसो ह्यनन्तरमुरइति . . . मदनाभिधान-

. कस्मान्नमधुरादीनामुच्यते प्राधान्यादन्यस्य उक्तं
 हि, वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्लेष्टतमान्तवक्षतेनपा-
 यित्वादिनि। तथा मधुरमधुकसेन्धवफाणि तोपहितं मदन-
 फल^(कृष्ण) क्षायमातं पाययेदिति सत्सु मधुं मधुकादिषु च देव-
 वमनकर्मण्येभ्यः प्रधानं तेनैव करोति निर्देहावमनउद-
 रफलक्षायमातामिति।

आह — वमनार्थं प्रयुञ्जीतमिषदेहमपोषयन्। इति कि-
 मन्यत्तदेहपुष्टारिष्टं एवं हि कथयते . . . संज्ञितं भव-
 ति, वमनं प्रयुञ्जानो न देहं न दूषयेदन्यत्तु कर्म विकार-
 काद्याचरनदूषयेदथनेषा . . . कर्मणीदमुपसंहार्यकं
 न च केवलेवने उच्यते नानुपसंहृतस्य ज्ञानादेकतचौ-
 क्तस्य सर्वतानुवृत्ते ततः खल्विदमनुपसंहृतं शक्येत वि-
 ज्ञातकर्गसु क्रियमाणेषु देहपुष्टिपरिहार्थमिति कथं
 वमनकर्मवदेवेति। तद्यथा — अतः कर्मवार्थमेषां च कर्म-
 संज्ञेति नेदमुपदेष्टाहते वार्यते विज्ञातमुपदेशाद्येतत् प्र-
 तीयते तस्येदं . . . मुपदेष्टो नाधिगम्येत तस्मादाह-
 रणीयमेकतचौक्तस्य विधेयस्तज्जातीयके . . .
 वृत्तिर्भवत्येवाह — वमनानन्तरं विरेचनं कस्मादुच्यते —

उक्तं हि, तदा कफावरणविशुद्धयर्थं वमनं वमनेन नहि नि-
 र्वृत्तकफावरणः सुखवमन . . . पार्थिवविरिच्यते वम-
 नं हि श्लेष्मोत्तर . . . यत्ते सुरवं हि विरिच्यते मन्दकफ-
 र्जुसम्यग्गाहनिविदादौ कश्मान्नतिफलादन्त्यादयो ब्रूमहे-
 श्रौष्ठत्वाद्विरचनक्रियास्ति वृद्धिरचनश्रौष्टाविरचनक्रियाया-
 मित्येतद्दर्श्यां व भूव, तथा तद्यत्ताप्यवोचन्ति वृत्सुखवि-
 रचनानामिति - आह, पक्काशय गतं दोषे विरेक इत्य-
 सत्, आमशाय पक्काशयौऽपि पिक्काशयश्चामाशय एव,
 तथा हि सूतमाचष्टे रुधिरमाशयश्चपित्तस्थानं पक्का-
 शयं तु वमनस्थानं वास्ति हितमपहरन्ति - उच्यते न्याय्या-
 न्यत्वात् । अदौ पञ्च इयं खलु दान्याय्याभिमतपक्काश-
 यशतं च हरेत् . शारवास्तन्ने तद्व्याय्यायेति उत्तरसाचि-
 व्यान्तच्छब्दलाभः, स्तनस्वेदाभ्यां शिथिलितदोषे प्रच्यु-
 तस्तु . . . दन्त रस . मानः क्वचित्पक्काशयाभिमुखं
 तत्तस्मिन्निष्कर्षविस्थानान् चच्छब्दं लभते न्यूनमृत्यु . . .

॥॥॥॥॥॥॥

॥॥॥॥॥॥॥

॥॥॥॥॥॥॥

अथ यथातः

आस्थापनस्य पुनरन्तर्नियमेनानुवासनमित्येतच्चार्थं प्र-
 काशयित्वा पश्चादनुवासनमादित आह - पृथगनुवास-
 नं द्रव्यानां रसभेदे हेतुः शिरो विरेचनं नादिष्वपामार्गबीजा-
 नि द्रव्याणि । अथौच्यते - पृथक्पृथक् गुणानि नानुवासनेन . . .

द्रव्याणि तदन्तर्योगहेतुः अनुवासनं एकस्मिन् तदर्थं
 तस्मात्पृथक् द्रव्यं . . . नारदः यदुक्तमस्मादौषधगुणा
 दारुथापनोपाहितान् संकल्प . . . तद्व्रूमः ।
 शिरोविरेचनादिषु . . . अथौषधैः स्नेहकविकल्प
 दर्शनार्थं यथा रूपापनार्थं प्रणीता दौषधगुणा अनुवास
 निकस्नेहः कल्प्यं शिरोविरेचनादि द्रव्ये व्योम्यमार्गादि
 भ्य औषधविशेषमभि समीक्ष्य शिरोविरेचनादिकस्नेहो
 विकल्प इत्येतदन्यादिशाब्दो तथिष्यता चैवं प्रणीतमत औ
 षधगुणान् संकल्प्य मनचासनमिति मारुतसत्त्वावाच्य
 वं . . . वातहरत्वा तवस्तिर्वातहरमित्युद्दिष्ट . . .
 वस्तिरनन्तरं च मारुतद्वमित्यन्यस्मादन्यद्वमितिरूचयति
 . . . वातहरस्तेभ्यस्सर्वेभ्यो विशेषेण वस्तिर्वातहर
 त्वमित्येतद्व्युत्पत्तयत्तानेनाभिधानेन उक्तवत्स्मात्तगुणाद
 अनुवासनं मारुतद्वं संकल्प्य मन्यस्मात्तुपि नहरारुथापनो
 क्ता दौषधगुणान्पि नरुथमेव श्लेढमरुथात्त श्लेढमहरं क
 ल्पयितव्यमित्येतच्चोद्धावयति ।

अथवा यावदिह तन्ते किंचिदुद्दिष्टं वातहरमारुथाप
 नं तस्मात्सर्वस्मादिदमेव वातहरत्वे प्राकर्षिकमित्येतद्वि
 शिनाष्टि - कथं कृतेति - यस्मात्प्राप्तेऽपि इमं विधिं
 मरुपगृह्णाति उतवा . . . वातचौद्यमुपपद्यते नानि त-
 हतं कस्माद्यस्मात्तानां वादिह वाच्ये तत्प्रसाधितं किंचिदव-
 काशे समतिक्रान्ते सदा हि वस्तिर्वातहराणां प्रकृष्टस्तथादेहे
 तुरस्यापपन्नं पवनमज्याधिकारेण भवेच्छेदनाना . . .
 वासने निग्राहवचनान् ।

तद्यथा, कस्यामवस्थायां वसनं कार्यमिति विचार्य

शास्त्रे उपस्थिते श्लेष्मपित्ते तथाप्यकाशयगते दोषे विरे-
कार्थं प्रयोजयेत्. तथा आरुथापनस्यान्यवरथा नियोगः.
दावर्तते. विबन्धे विवर्त्येतदनुवासने तु कोपरुथानीयम-
व नियोगः।

तत आह - मारुतघ्नं, मारुतो यदा हन्तव्यः आहोक्ता अभि-
कर्माणि। अथ किमन्यपेक्ष्य प्रयोज्यानि, उतास्मि किं
नान्यदपेक्ष्य प्रयोज्यानीति श्रूमः। निरिविलोपरिथितदो-
षाणां नानीति प्रागधिकृतानि वमनादीनि कर्माणि नि-
दिशति - उपस्थितिदोषाणामिति प्रवाहाणां . . .
दोषाणां नान्यथेति। इमं नियमं शास्त्रे अप्रान्तदोषप्र-
वाहणीतपि धूपं विभ्रं हीनैर्न र्थस्तत्तमवेदुपरिथित-
दोषाणां चेत कर्माणि कार्याणि नानुपरिथितदोषाणां
तेन तर्हि स उपायो न्यादे इयो येन उपस्थितदोषा भव-
न्त्यातुरा उच्यन्ते, स्नेहस्वेदोपपादनोदोषसमासस्स-
र्वस्मिन् कर्मणि समावर्धन्ये पूर्वस्मात् स्नेहस्वेदादी-
नि आचार्यः, तान्यनुष्ठेयानि यच्च कर्माणीति सर्वा-
ण्यपि कुर्वीत संपादयेदित्याभिलाषः स्यात्, किंतु स्ने-
हस्वेदं स्वेदोपपादनमेवापेक्षमाणः कर्माणि कुर्वीत,
तथान्यदपि किंचिदपेक्षमाणः संयिष्महे -

न केवलस्नेहस्वेदावैव मात्तकालावपि विचा-
रयेत्, तत मात्ता प्रमरणमिति इच्छा कालस्तु इति।

दित्यभावस्ते कारव्यविचारयन्नेपेक्षमाणः श्रु-
तिमतिः। कथं महति दोषसंस्वादेऽल्पमात्तं दोषाय भ-
वति औषध्यम्, अन्ये च दोषे अतिमात्तं प्रमाणमेव निरु-

निरस्यन्ति तस्माद्दोषात्तु बलान्न भैषज्यमवधारयेत्.
तथा कालौघ्यवेदः॥

हीनोऽणवर्णलक्षणेषु कालेषु प्रतिकर्मप्रतिषे-
धान् हेमन्तेति मातृहीनोऽणहतत्वान्द्वारैरसुरबोपपन्नं
भवत्येवमादि साधारणेषु च प्रावृद्धरद्वसन्तेऽवब्यनु-
ज्ञानात् साधारणेषु ऋतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीय-
त इत्यागमः॥ तथा पूर्वह्नि वमनं देयं मध्याह्ने विरेचनं कि-
ञ्चिदावृष्टादिवसे दद्याद्धारथापनं भिषगित्येवमादि. एवं
प्रकारं चान्यनिदर्शनां मानं ह्येतमुपदिष्टमाह—
तानीत्यवाचमुपस्थितदोषाणां र्ज्ञेहस्वेदोपपादनैः प-
ञ्चकर्मणि कुर्वीतत्येतावत्यर्थे परि सभाषिः॥ अस्य तु
प्रत्यवरथापनं मेधाविनो वाग्भविष्यन्ति. अहैकवच-
नग्रहणं र्ज्ञेहस्वेदोपपादनैश्चैकवचने धर्मः . . . .
किमर्थं बहुवचनप्रयोग उच्यते. बहुभिन्नैकस्यैव नि-
प्रायतो . . . . यावद्धि तावदिदं र्ज्ञेऽधारिष्वन्लक्षणै-
र्नोपपन्नो युक्त इत्यर्थः॥

माता काल . . . . परीक्ष्यमाणस्तस्मान्माताका-
लौ विचार्य इति नि . . . च्यते. तत्किमेतौ विचार्यौ न दो-
षभैषजविशेषसाम्यप्रकृतिवचांसि उतवान्यान्यपिव-
क्ष्यन्ते। उच्यतां तर्हि. अथ तान्यमूनि वमनप्रयोजनव-
त्तु च्यते. सर्वपरिद्वेष्यव्यस्तयोर्यस्य स्त्वात् माताका-
लौ हि सर्वेऽप्योदोषेभ्यः परिद्वेष्योऽप्यायान् यो कालो वा
दोषाणां परीक्ष्यमाणानां विरोधयति—पूर्वास्मिन्नद्याये-
पितमेतदुभयमिति आह—दिः पञ्चग्रहणानां . . . .

पञ्चकर्मणि कुर्वीत तस्माच्छक्यमेकतमं . . . विशेषणं
 वा . . . सकर्मणि न भविष्य मस्तीत्येतदर्थं, उत्तरस्तु सर्वे-
 ह वै वाक्यमुप्राकरन्ते हस्वेदौ विधीयौ. अन्यथोक्तमनेक-
 मिदं निश्चीयते, सर्वेषु वमनादिषु प्रतिविधीयेषु पुरास्ते-
 हस्वेदाववश्यं विचार्याविति बहुवचनान्नत्प्राप्तिरिति
 चेन्नानियमात्पुनरेवं मन्येथाद् स्ते हस्वेदोपपादनैः कर्म-
 णि कुर्वीतेति कर्मसु बहुवचनं करोति, यतस्ततः प्राप्ते-
 वेदं कस्मिन्कर्मणि न द्वयोः स्ते हस्वेदोपपादनं किं तर्हि स-
 र्वे ह वैवेति चेन्नन्नपरिशुद्ध्यते, कस्मादित्ययं नियमात्तथ-
 स्माद्बहुवचनप्रयोगोऽपि न पञ्चस्तेवेति नियमं निर्म-
 लं भवतीति प्रभृतिषु स्वमु . . . तेन तेषु चतुर्षु वेति
 जायेत . . . चाठर्थेनो हि विधिः।

न साकल्येन गृह्णामन्वेति तद्यथा के शश्मश्रु . .

. . . न रवादीनां कल्पना. सोऽपि चानिश्चितः, कतमेषु
 तिलचतुर्विधो वा किंतु वमनवर्ज्येषु, अथ विरेचनउत्तवा
 इत्यतः पुनर्वमनवर्ज्येषु एष प्रपञ्च एवं प्रकारो योज्यः।
 किंचान्यदविशेषोक्तानां च सर्वे त्वनुगमात् अविशेष्यो-
 क्तो भि विधिः न साकल्येन गृह्णामन्वेति, तद्यथा के शश्म-
 श्रु न रवादीनां कल्पनं संप्रधानं तच्चैदानीं नरेषु स-
 प्रसाधनमनुयातं पश्यामः। तस्मादनवद्यद्विरेचनारव्या-
 नं द्विकर्मप्रसङ्गं निवृत्त्यर्थं पञ्चकर्मग्रहणेवानुपदीयमा-
 ने दोषवमनविरेचनादित्येतदनुपपि धर्मजातं वमनवि-
 रेचनारथापनशिरा विरेचनेषु सर्वे हवपि . . . एकं कर्म विरे-
 चनमित्युपचारोपपत्तेः विरेचनकर्मिति प्रयत्नेः, अनुवा-
 सनं तु द्वितीयमृतुवा, तदपि वातशक्त्या हि २००० तैलैव

धर्ममननुचिन्तित्वे क्रमेव प्राप्नुयात्. बहुवचनग्रहणा नै.
 क्रक्रम प्रसङ्ग इति चेन्न, पश्चात्प्रसिद्धेः . . . यदा कर्मा-
 णीनि बहुवचनमेव प्रयुक्तं. का समर्थना एककर्म प्रसं-
 गं प्रति नापञ्चत्वा प्रसिद्धेः।

नहि बहुवचनप्रयोगमात्रात् पञ्चत्वमेषां सिद्धयती.
 प्रभृतिषु बहुत्वदर्शनादिति पुरा प्रख्यापितमेतत्तत्.
 स्मादनाशो यमुतवा प्रकारेषु . . . लौकिके बहुवचनप्र-
 योगादिवत् तद्यथा लौहितसितकृष्णविशङ्करौ. यव-
 विपाणिषु गोप्रकारेषु बहुवचनं प्रयुज्यते गाव इति।

नच बहुवचनव्यपदेशात् तैजात्यन्तरं भजन्ते.
 वर्णसंस्थानप्रमाणादि विशिष्टस्यैव ह्यसावेको . . .
 तद्दिहापि कर्मणीत्येतत् बहुवचनं विरेचनप्रकारेषु
 नियुज्यमानं न जात्यन्तरतां प्रापयेत्. तेषां विरेचन-
 जात्यन्तक्रमात् तस्मात् पञ्चेति नियमाधानार्थं प्र-
 तिविधेयमाह - यदुक्तं पञ्चग्रहणं न कर्मणा न्यूनार्थि-
 कप्रतिषेधार्थं इत्येतदसत्. न्यूनार्थिकयोरभावात्. त-
 द्वावतानेह . . . अथो नधिकानि न्यूनतरा-
 णि वा कर्मणि पुरस्कृतानि तत्कृत इयमनुद्धाते संशयो-
 त्पत्तिः।

उच्यते - तन्तान्तरीयविप्रतिपत्तेः अस्मिन् खल्वकारणे
 तन्तान्तरीयाणां विप्रतिपत्तिः. तेषां सहकर्मण्येति
 अर्थितारतस्मान्नर्थिताननिवारणार्थं सूत्रप्रवृत्तिः.
 पञ्चेति निश्चयावधानार्थं . . . भिस्नेहस्वेदावपि कर्मा-
 णि स्वातन्त्र्या प्रीतेरिति व्यवसिताः। यथाहि, वमनादित्य-
 तापेक्षया विरेचनां दीनामारम्भः, तथा किल स्नेहस्वेदादौ गो-

तत्तस्नेहस्य तावत्तस्नेहस्य पानमिष्टं ब्रूहि कोष्ठे प्रवाहि-
कैरुधिरेस्वेदस्यापि प्रतिशयाये करबो श्वासे हि क्कारं बला-
प्यवेकर्ण . . . मन्या शिरश्शूल इत्येवमादिषु अन्तरे-

ण वमनविरेचनयोनि कैवल्यस्य स्वेदस्यापि चारणामुप-
दिष्ट स्तरमात्तरवातन्य प्रवृत्ते वमनादिवैदेव तयोरपि
कर्मभ्यनुज्ञेयमिति यमाननुवासनयोश्चाकर्मप्रसङ्गः ।

यदित्वयं यो व्यवसायं पूर्वस्वेदस्नेहोस्वेदो . . .

. . . वमनादिकर्मरिम्भ इत्यतो नैन . . . कर्मत्वमित्ये-

वं श्यति . . . अनुज्ञेयानुवासनौ . . .

"यदि प्राग्विधानहेतुः कर्मत्वप्रतिबोधस्य . . . ननु वमनमपि परि-

क्षानः प्राग्विधीयते परिच्यते मन्दक्कस्तु सम्यगित्येतदपि

क्षयौ . तस्मान्नदपि न कर्मनाभिधीयते ।

तथा प्रागनुवासाप्रदानं पश्चादारथापनस्य तस्मान्नदप्य-

कर्मत्वमिदं वस्य . . . तावच्चैदं भवत्कारणभवं न क-

र्मत्वे अस्वानन्येण प्रवृत्तिरेतयोस्तच्चैदं वा कीर्णमिति कर्म-

त्वमाविष्कृतमेव तमनया ब्रूमहे - नाप्रतिज्ञा नान्न कश्चिद-

त्येतत्प्रतिजानीते - स्वेदतन्तमस्वानन्यसंस्ववा . . .

हेतुयोर्व्येतत्प्रतिजानीते तस्य वमनानुवासनयोरप्यकर्म-

त्वप्रसङ्ग इत्युपादिष्टात् इदमुत्तरं तस्मान्निष्कृत्योपलभामहे -

आह - उच्यतां तर्हि कोऽन्यो हेतुः कर्मत्वस्य व्यवस्थापकयोर्व-

मनादिषु पञ्चसु अनुपपद्यते . . . स्नेहस्वेदा . . .

दन्तवमनं निहा . . . सामर्थ्यमित्येतयोरांश . . .

तत्प्रतिदोषमेकरस्य प्राधान्ये प्राविधानसामर्थ्यमिति चेत्तसति .

त्वप्रसंगान्त्यादि . . . एवं समर्थयसि प्रतिदोषं वियात्ताय यस्य

विशिष्टं सामर्थ्यं तस्य कर्मत्वमवस्थाप्यते एवं चार्हति . . .

कर्मजां न पृथक् कथं तित्वनामेति . . .

दामः वमनं स्नेहमहरणं विरेचनं पित्तहरणं वास्तिवी.
तहरणमित्यभूनिवातादीनां शान्तये प्राधान्येन वर्तन्त इत्येते.
पुत्तिषु कर्मसंशब्दनं प्राप्नोति. न शरीरौ विरेचनानुवासन.
योरथाप्राधान्येपि तयोर्दोषे निर्धाते प्रतिकर्मत्वमेव किमिति
न स्वप्नधावनक्रौधादीनां पाचनं बृंहणं जीवनीयादीनामित्य.
भूनिवातादीनां शान्तये प्राधान्येन वर्तन्ते इत्येतेषु . . . तिषु
कर्मसंशब्दनं प्राप्नोति. न शरीरौ विरेचनानुवासनः . . .
योरथाप्राधान्येपि तयोर्दोषानिर्धाते प्रतिकर्मत्वमेव किमि.
ति न स्वप्नधावनक्रौधादीनां पाचनं बृंहणं जीवनीयादीनां

तस्मादकर्मणि शरीरौ विरेचनानुवासने प्राप्नुतः.
कर्मणि वेद्यते. तस्मात्तर्हि न दोषनिहरणे ज्यायां श्रृङ्गः
कर्मत्वव्यवस्थाने कारणमीहितव्यम्।

न खलु तथा स्नेहस्वेदौ दोषसंघातमहर्तुं समर्थौ यः
आपश्चाद्विमानादयः भवेन्न तु नामस्नेहोत्थुपयुक्तः पित्तं
मातरि श्वानं च पशुं करोति स्वेदश्च पवनकम्पाविति ब्रूमहे -
न सर्वस्याशुचानिहरितं न जातु . . . कालपाचितदोष-
वाशि मप धा सर्वमाशुचनिहरन्ति वमनादीनि तथा स्नेह-
स्वेदौ कथं तर्हि अकालं च कालान्तरेण च वमनाभिधानाच्च,
सर्पिषः बहु . . . दोषाणां निहरकं . . . स्नेहाद्वातं शम-
यति संस्कारात् कफं हौ त्यापित्तं मूत्रमाणं चोपशमयति।

यथा सर्पे रैव . . . स्नेहो ग्राह्यः. प्रधानं हि स्नेहैभ्यः स-
र्पिस्तत्तत्तथा शमनधर्मो दृष्टो न निहरा इति शेषे एव व्येत देवा-
नुमातव्यं स्वेदेत्येवैवादि कुर्याद्देवारणा

शमक्षान् आरथापनानुवासानैस्वत्वपि शमोरणं शमयतो
न निहरतः, तस्मादापनेन ते कर्मरिण्ये इति कुतः दीपनिर्ह-
रणे ज्यायस्त्वशक्तिपरिहरणत्तः अयं हि हेतुः कर्मत्वव्यवर्ण्यो-
पनायेष्टः, उत नैव ते दीपः निहरणे ज्यायसि शमके च भवतः
तथापि कर्मसंज्ञे ।

न नैवं स्नेहस्वेदावपि शमनं कुर्वणौ कर्मसमारण्याल-
क्ष्येति, विशेषहेतुर्विवक्षणीयः, तुल्यानां शमनकर्तृ-
विपूर्वयोः कर्मत्वं प्रख्याप्यते, नोत्तरीययोरित्युच्यते
नात्रिवादाः कस्तावदत विवदन्ति निरुहानुपपन्नैः . . .
हरत इति अशाट्य प्रहृष्टतया पापदूषकास्तस्मिन्नर्थे
तथापि तथैः प्रकृष्टत . . . । यद्यपि युष्मद्वर्त्या
शमनं ते कुरुतः तथापि यथा ते न तथा न्यः कश्चित् भावः
प्रशमनाय प्रकर्षयतः, प्रभञ्जनस्य स्नेहस्वेदो . . .
वाततस्तु तयोरेव कर्मरिण्यानत्वदभिहितैः सितयो राहहा-
निः कामं तावदेवमस्तु पूर्वस्तु प्रतिज्ञां जहानि . . .
अवादीपनिहरणे ज्यायसः स्वशक्तिः कर्मव्यवस्थापने
हेतुः, इदानीं शमनप्रधान्यमपि . . . श्रुति, उच्यते समा-
नलक्षणात्वादप्रसङ्गः प्रतिज्ञाहाने त्वया व्युक्तः शमन-
मास्थापनानुवासाने कुरुतः, यथैव स्नेहस्वेदा इति अतः
स्त्वया यदिदं समानलक्षणं प्रसिक्तं, न तदस्माभिरव्युक्तम्,
यदीपवतः कामशमके ताविति कामं च मर्त्येवमस्तु शम-
कत्वेऽपि काल्येते नावेवोपशमने प्रधानावस्थापनानुवा-
सनं तु खलु सर्वोप . . . ह्येवाते प्रधानतमं मन्यन्ते, भिष-
ज इत्यपवादोऽतः तथा वस्तिवति हरणमिति वस्तिग्रहणा-
च्च विहीनां निरुहानुपपन्नैः

अद्युपगृह्णाति पूर्वप्रतिज्ञाति तस्मात् . . . तस्मान्मुसमः
र्यत्वा तस्मान्मेव हि प्रमहोपंचहरतस्ते अपि वचनमिति
तस्मान्प्रतिक्षिप्तमेतत्किंचान्यद्भमनादीनां दोषजयार्था-
रम्भात्।

कर्मणि हि वमनादीनि श्लेष्माद्यपजयार्थमारभ्यन्ते, स्ने-
हस्वेदाभ्यां चैव धर्माभ्यां वर्तन्ते, कथमुदीर्णकल्पाविष्य
स्नेहो भयो भिवृद्धिः सम्पद्यते, कुर्वते च स्नेहानामप्रचार-
णं वमनं प्रयोज्य कामास्तथोदीर्णपि नस्य स्वेदो वार्य-
ते, पिन्नानां शान्तिशारिणमित्युपदेशात्, कुर्वन्ति च विरे-
चनमपचारयिष्यन्तः स्वेदम्। तथा हि, वचनं - स्नेहस्वेदो-
पचयादन्यैः पञ्च कर्मणि कुर्वन्ति ते तस्मान्नातः कर्मणि.
किन्तु कर्मणि चि कीर्णस्तथोरादो प्रवृत्तिमिच्छन्ति,
इति स्नेहः स्वेदो हि सूक्ष्मस्थूलसो तो गपि परगतदोषसंघा-
तं माद्वैवमापाद्याशयात् प्राच्यान्याशयानुगुणं कुरुतः त-
त्तस्यान्यहि तविना कठिनारिथेः सिरास्नायुसन्धिधात्व-
न्तरं विना विहयन्ति तत्वात् शिथिलतामनोगातो महानि-
म्नं प्राप्नोति, यथैष्टेनावहिर्निष्कासयितुं पार्यते, प्रचलि-
तस्तु स्वस्थानादोषाधिन कटुतीक्ष्णौघेन च प्रविल्ला-
त्वाद्दोषमनिहतः परीक्ष्य वः पवनेन परिक्षित्यमाणस्त्री-
तो मुख्या न्यावृत्य दुर्गप्रतिकारांस्तान् स्नानविकाराणाव-
हतिरथा देवं चैत वमनानुवासनयो वपि पूर्वकर्मप्रसक्तैः।
उच्यते - प्रत्यारण्याय त एतत्सर्वं कथमेकदेशे तयोः प्रसं-
गात् वमनं हि विरेकेन दपि नैकान्तेन कस्मान्ना हि क्षीणश्ले-
ष्मणा विधीयते श्लेष्मोत्तरं छर्दयते, ततस्तदाच्छाद परिहा-
रार्थं तस्य वमनमुशान्ति।

क्षणश्लेष्मणः श्वेत्वा . मित्यतस्तस्य तत्क्रियते . तस्मादने-
कान्तिकं कर्मैकदेहात्वं विरेकानुवासनयोरत्येष एव
क्रमो निवर्त्यः . सर्वदातु सर्वस्मि श्रद्धा धर्मिणि स्नेहस्वेदो-
पूर्वचनित्यमात्त अनुवासनस्य प्राक्पश्चाच्च द्वयेण संबि-
धान पूर्वमेव तु स्नेहस्वेदयोरतः पूर्वकर्मताविति प्रतिपद्य-
तां भवताम् ।

अह - नज्वरे भावीत्यदयमिति तस्मात्तत्कात्तरेण स्नेहस्व-
दोषपन्नरथ वमन विरेचनान्धवसायिथामित्येतत्सर्व-
तत्संगच्छते तावत्तु अन्तरेणापि यस्माज्ज्वरितानां वम-
न विरेचन प्रवृत्तिर्भवत्येव । उच्यते - उपस्थितदोषाणां
मितवचसा मुपपन्नमस्नेहस्वदावप्येतदर्थं क्रियते
कथं वमनाद्यामुपस्थित . . . . .

यमर्थो न च ऐते तौ । भविष्यत् असंशयमेवाभ्यधाय त
 स्नेहस्वेदोपपन्नस्थ पञ्चकर्मणि कुर्वीत इति अतो दोषो-
 पर-थापनार्थं तावदस्य एते ज्वरे तु स्वदोषः तत् . . .
 प्रवित्नाय प्रक्षालितान्तरे वा स्नेहस्वेदा उपतिष्ठन्ते, तद्यद-
 र्थ . . . क्रियोयातो वै भूते ज्वरे स्वभावतएव तान्निवृ-
 त्तमेव च कृत्वा प्रत्यारब्धाय तो ज्वरे कर्मरिम्भो न दोषः ।

ज्वराश्चान्यत्तसर्वस्मिन्नस्तयोऽथापगमः। तदेवं
गतार्थत्वादप्रत्याहार्य एतदित्येतर्हि अन्यस्मिन्नवृत्तान्ते
निवेशयिष्यामः। कल्पात्माह निवेशयिष्यति। अत्रानन्यस्मि
न्नवृत्तान्ते कथमनन्तरं यदायः कस्मात्कर्म इत्येतत्
समाप्तीयतां। उच्यते कर्मणां संसर्जनक्रमोऽर्थवाग्वादिः
पुराविद्येय इत्येतदर्थं आगमोहिः। अथैनं सायाह्ने . . .

परिचितं पुराणां नीहि न क इति चारकस्मिता वियक्या चारक न्यास

मण्डपूर्वं यवागूं पायथेदिनि क्रियाविभंशजागदास्समु-
 द्भवेयुः। तेषां व्यावर्तनाय प्रशामयन् पेशाविधानं कार्यं
 स्यात्तुभयानुश्रुत्यात्तासां ताभ्यां हारसंज्ञिताश्रौवौ पथं
 संज्ञिताश्रौत्युभयतार्थानुश्रुतत्वं . . . क्षमाः कृतकर्म
 णां प्रतिकर्मपाचितबलेनैव केवलवमनौ पथोपचारा-
 णामक्षक्यं सौदुमित्यतो न नरं ताः कर्मभ्य उक्ताः, आह-
 दीपनीकूलद्वीचादेवा किमर्थं श्रुमः।

कृतकर्मणोऽग्निमान्द्या . . . दग्धिवृद्ध्या-
 धानार्थं प्रतिकर्मविधानाकाले च प्रायेण कूलोपपत्तैः।
 इह कृतेषु वमनादिषु प्रायेणाग्निमान्द्यात्तुभयमाग्नेस्य
 धानौ रूपकर्णान्तवमनविरेकारथापने क्वभिदृष्टः रपितानि हर-
 तस्तानि हरणा च दृष्टे कर्मणो . . . नत्वमुपपन्नः वचनं यत्पि.
 नमूढमायो यावहा शरीरं तत्सर्वमाग्नेयं न धात्वा हरेव शरी-
 रं पि नान्तर्गतः कुपित्ता कुपितहानिः करोति ।

अथवा मांसादि धात्वपचयाद् दृष्टौ हि कृतं कर्म णां मांसा-
 दि धातुपरिद्वयः। अग्निरपि च धातुस्तस्य च तस्यापि च
 मांसादिः धातु परिद्वयात् दृष्टौ न्यारथः। दोषा कुलत्वा-
 च कृतकर्मणां च स्वरथानादप कृष्टा दोषाः परीतसवः
 एतावन्तस्वाशयमन्ताविना भवन्ति। अतश्चैतदेवमित्यव-
 चीयतां। येन प्रकृतिकर्मसमाप्तौ मण्डूादिर्ब्रं सज्जनाति क्र-
 ममुपाहितत्वात्।

अग्निमन्धुक्षणार्थं वा तथा यदि कथं चिदस्य केन चिदप-
 चाशान्तरेण कृतकर्मणाग्निमन्धतामियात् तत्तेदं यवागूर्दि-
 येति कर्मसु च क्रियमाणेषु प्रायेण दोषाः पवन् . . . नाः

स्वरथानां प्रचयवमोना कूलं च जयति।

तदीयाणां रिक्ता धमनि राहूयस्थूलमावहतोत्यै तदृशयानि
दीपनीयानां चा त एवावाचि द्विदृशिमन्दात्सर्वीयानां श-
रीराहि सर्वेभावाः अग्न्यधीनाः बलमारोग्यमायुश्च प्रा-

णाश्चाग्नी प्रतिष्ठिता इत्यभिव्याहारं किंचितः कृतं भव-
तीति विशेषेणाग्निरेक्षता कर्मणां प्राणायनं कर्तव्य-
मित्येतद्विवृणोति. अवशेषोपदेशः . . . . . प्रतिकर्मणां
च यदि दोषलवाकमपि वदेदोऽयमाणोऽग्न्यवाधांशूलां
वाकुर्यात्. तस्यानुग्रहार्थं एवाथवागूः प्रतिविधीयते, परि-
माणानियमः श्याच्छब्दं पृथक्पाठो परमाधितग्रहणेणु प्र-
यो जनानि पितृपत्यादीनां दोषशरीरापेक्षया। भेषजादीनां
पितृपत्यादीनां परिमाणं कार्यमतीयेदकस्यातः परस्या-
पि भेषज परिमाणमित्येतदर्थं न परिमाणं नियमं क-
रीतीति श्याच्छब्दस्तत्त्ववधारकः।

यदा दीपनं कार्यं तदेयमेव स्यात् नित्यमेनतदोदया
दीपनीयेति पृथगधीते दीपनव्याधिवातानामाव्याधि-
तानां च कार्यं शूलविद्यात् . . . . . मेवातो विभज्यं पठ-
ति, उतवासमस्तपाठा दीपनशूलहरे युगपत्कुर्यात् पृथ-

एवाकुर्यात्।

अथ पृथगापि करोति तर्कयति उपसादितग्रहणं च कृतकर्म-
णामन्दाग्निना यत्नेन . . . . . उपेत्यासाधयितव्यं स्वल्प-
मातिव्यामनिमात्रमवसाधयेदग्निमिति जम्बाम्मारुचिद-
त्थे तथा म्रविल्वै रसं ग्राहि किमत इति अग्न्यनुग्रहणं नारा-
सापकमम्लं दधि तथा म्लमिति न बालं न पक्वं, किं तर्हि यस्या-
मवस्थायां पूर्णसंजाताम्लं तथा वशेषवत्तत्सं ग्राहितं दव-
स्थां कपित्थं पयं यामव चार्थं अष्टाविंशतिरित्येता यवाश्चः,

इति करमान्भिन्नक्रमसंग्रहः, पूर्ववत्त्वयं कर्मण्यसूतवत्
 पश्चाद्यवागूरुस्य च पूर्वयवागूनां संग्रहमाचष्टे - ततोऽन्य-
 न्यं कर्मणां श्रूमहे - प्रकरणं संग्रहान् युक्तमिहतन्त्रे -
 चतुहकाद्याथ प्रकरणसंग्रहाद्दृश्यन्ते, सौम्यं प्रकरणस्य
 संग्रहः, ततः . . . . . नैयमसूत्रे . . . . . कचित्प्राक्सूत-
 मपि पश्चादुक्तिः तद्यथा जंगमोद्भिदपार्थिवं . . . . .
 सूतयित्वा . मद्भेदान्प्रथमतः पार्थिवमेवावदन्ततथाप्रा-
 कृतसुरवसाद्यस्तवत्तन्नावा दुद्यव इति ।

अतवसन्नमग्रेत्याहृत्य पुराक्षरदुमेवोपावर्तते : . . . . .
 उठणमुठणेनसंवृद्धं पित्तं शरीरे कुप्यति तच्छीतकफश्चैवव-
 स्तन्तेसमुदीर्यते; तथा आसवातात्मशीतिरुक्ताः चतुरुत्तरैषा
 अष्टाविंशतिरित्येता इति निर्दिष्टात्संख्यावैयर्थ्यावतेमा-
 अष्टाविंशतिरेव पठ्यन्ते ।

नन्वेवं सन्निव्यर्थसंख्याकेवलं ग्रन्थगुक्तत्वावहति उच्य-
 ते - एता इत्यदोऽयः, एतावत्यगुहान्यतः . . . . .

यथावाजपेयांसुरवसुरवजरां पित्पलिनागरे इहता-
 मित्येवमादिज्वराः कारयि कृत एवमनिसारे . . . . .
 मदनमधु . . . . . कश्चापामार्गविलंगाज्योतिर्मन्धूना-
 दीनि ता नि किमिनि पुनरिहकीर्त्यन्ते श्रूमहे - पञ्चक-
 र्माश्रयज्ञानहेतोर्वमनादीनां कर्मणामेतान्यौषधानि आ-
 श्रया एतत्प्रतिबन्धानि हि . . . . . वमनादीनि प्रत्याख्येया-
 नि वमनादीनि प्रतिविधानुमतौ वमनादीनां मदनदीनि गृ-
 ह्याण्याधारी वमनस्य तावन्मदनमधु कनिम्बप्रभृतयो वि-
 दैचित्तस्थापि । ति वृत्तिफलादन्यादयः यवादलानि मण्डादय-
 र्स्तु आरुथापनस्यापामार्गः प्रवृत्तयस्तु शीघ्रविदेचनस्य

तथादिपुरा . . . लं अज्ञानहेतोरुक्तानि . . . च कर्म-
 श्रयज्ञानहेतोः पुनरिह किं नैकतः एवं सति दोषः स्यादह-
 उन्मूलिनिज्ञानहेतावेति वाच्यं यः यः यस्मात्प्रागेव मद्य-
 . . . मूलिन्यठपो उशी कोन फलिन्यो विज्ञातिः स्मृताः .
 तस्मादिहाद्येवमेव . . . मूलिनि फलिनिज्ञानहेतोरिति .
 अतस्तु प्रत्यवरथानं कुर्वन्ति . पूर्वस्य तथासंविज्ञेः . उत्तरस्य
 तु ताभ्यां कर्म कर्तृत्व प्रभञ्जनात् ।
 पूर्वस्तावत्पाठः क्रियते . एवं चैतास्संविदिताश्चास्ते लोके
 च मूलिन्यः फलिन्यइति । अत उभासां प्रति सिद्ध संसाभि-
 धानेनोपदेशं विदधिवानाचार्यः । उत्तरस्य वा पाठस्याप्यः
 प्रयो जनमूलेन फलेन एताभ्यां मूलिनि फलिनि . कर्म
 क्रियते . न पतादिभिरित्येतत्कथं प्रसंक्षिप्तं स्यादित्य-
 तो न्यायमेव वचनम् ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

[तृतीयोऽध्यायः]

आहानन्तरमाशब्धधीयारम्भेकः प्रश्नैषः संचक्ष्महे -
 आद्यायस्य तावत् भेषजाशयत्वे स्यात् एवं चैते नृपाद्विरे-
 चनशान्ताश्रयेषु व्युत्पद्यमेवमादौ भिषजाशयत्वं तस्य
 किमिति नास्मिन् प्रदेशे समुद्देशइत्यत विवदामहे -
 . . . न्वा . . . भिसंबन्धात् सत्यमस्ति भिषजाशयित्वमस्मिन्
 मस्मिन्नपि किंतु प्रकरणानन्तरश्लोकोक्त्योरुत्तरेण ॥ ६ ॥ अध्यायेन
 . . . लुगमनरसंबन्धः ।

आरब्धधीये त्वसौ समेतीत्यनोऽयमेवारभ्यते।

कथं कृतेतीत्ये . . . प्रशमनं सर्वमिथानां उपदिशन्त्या-

ष्टाः परिमार्जनं च तदत्यन्तः परिमार्जनं द्विविधमौषधहर-

श्रयनिदर्शन . . . तन्तान्तः परिमार्जनं यदन्तः प्रविश्य औष-

ध . . . जानंवाग्याधीनप्रमा . . . वेदमुपाहेत . . .

वमनादीन्यौषध . . . एतस्ते बहिः परिमार्जनस्या-

वसास्ति त्पुनरभ्यङ्गः प्रदेहपरिषेकादि उपायं हि, यत्पुनर्ब-

हिः स्यद्धमिश्रित्याभ्यङ्गः प्रदेहपरिषेकाद्यैशमयात् प्रमा-

ह्येतत् बहिः परिमार्जनमेवं चैदनन्यक्षमतरमनन्तरा-

भिधानमारग्वधादीनां चूर्णं प्रदेहानामनन्तरं श्लोक-

स्यापि स्मृतिमान् युक्तिहेतुसोमतिमान् प्रतिपत्तिमान्

भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हतीत्युक्तम्।

तदिह विस्मृति युक्तिहेतुनेव प्रमाणीकृत्यौषधसंयोगा-

नां . . . आहान्यगदचिकित्सानारम्भः, तस्मादिहत-

न्त भूमामागदाः सामान्यज्ञानानां च . . . जाश्रयैरन्याः त-

त्किमर्थं सर्वानेवापापकुष्ठानामेव प्रकृतिस्थानामारब्धं .

. . . उत्तिष्ठामहे नगरीयस्त्वात्।

कुष्ठस्य यथा कुष्ठमानुबान्धिकत्वादुरुपशमनमनीन्यस्त-

थागत इति, अतो गरीयस्त्वमविशेष . . . क्षमाणप्रा-

जा . . . स्यैव प्रायश्चित्तं नान्यस्येति स्यात्, समर्थानां, न तु

राजयक्ष्मण्यपि गरीयस्त्वमनुष्यानि रोगस्य समूहत्वा-

त् . . . सूतं ह्यग्रहाधिकारै राजयक्ष्मारी-

राजसमूहानां तस्मान्नेदमुत्तरं सांप्रतमिति, तन्नानुषङ्गि-

त्वात् कुष्ठेषु भयोपपत्तैः। कुष्ठं खल्वनुषङ्गिति दोषजं चै-

ताननुषङ्गित्वान्।

तस्यावश्यं भाविष्येवान्य रोगापत्तिस्ततस्तेषु भवेत्क्रमते,
अनुपगमं रोगसमूहं तां च तस्मादन्वयात् प्रवृत्तिः।

किञ्चान्या - - - - - च बहिः परिमार्जनादेरुपक्रम-
स्य यक्ष्मादिगदोपशान्तये न दोषं - - - - - र्यं यथाकुष्ठेषु

वमनादिशुद्धकायस्य त्वर्थमात्रविशेषोपशान्तये - - - - -

बहिः परिमार्जनाद्यत्कार्मिकं किञ्चिदिति सूतकारप्रवृत्तिः

दर्शयति - येनैषाः कुष्ठानां युज्यन्ते, नहि तासां दोषाणां शो-

धितावाधानां सद्यस्सिद्धिर्भवति, तेषां तस्मान् - - - - -

वमनादि कर्मणामनन्तरं कुष्ठेनरं प्रदेहानुपपन्नः -

इत्युक्तम्।

आह - - - - - आरग्वधादि योगनिर्देशो लक्षणलक्षितत्वाद्गो-

शाणां युक्तः, लक्षणं न खलु लक्षितस्य रोगस्य जघन्यं

शेषजमुपादीयत इत्येषानि रक्षास्तस्मात्तद्व्यवस्थाने चैह

पुरा कुष्ठानि तल्लक्षणां वा किञ्चिदुपनीतं तस्मादारग्वधे -

निर्देशो नानुरूप उच्यते - न भविष्यन्ते अप्रति-

वार्यमिदं भवान् प्रतिनिवारयति, यस्माद्विषयताम् -

त्यातङ्गानां पश्यानि विधीयन्ते, यथास्वरथानां वमनादि-

समुपधानं भविष्यतां यक्ष्माणां अनुत्पत्त्यर्थं प्राप्तिर्ह्यमानिक-

दोषचयं वसन्ते प्रवाह - - - - - द्यावत्प्राप्नोति रोगानृत-

जान्न जानुतथाभाधवप्रथमे भासीत्यारभ्यं यावद्गो-
स्तथान जायन्ते, प्रकृतिरर्थेषु धातुपुनर्या पूर्व रूपविका-

राणां सृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यता सा क्रिया क्रियत इति तथा पूर्व

रूपदर्शने ज्वरादौ वा - - - - - मपकर्षणं वा वैक्षण्यं च नाम

तन्ना युक्तिरिष्यते, तद्यथा तथास्ति इति रोगात्तत्फलं वेका

तन्तुयुक्ती तदिह वर्जयितव्यम् ।

आह - स्वचिकित्साकारि योगव्यपदेशो न्यायः, कुष्ठचिकि-

त्सायां हि प्रसूयमानायां स्वा . . . स्तेषां योगानां इति कृत्वा

कुष्ठयोगानां . . . द्दीप्तारंभः क्षमः । नन्विह तत्करमान-

इह क्रियन्त इति संशयोऽतः समा . . . किञ्चित्क-

च्छाणां व्याधीनां चिकित्साबाहुल्योपदेशस्याबाधकत्वात्

येन कुच्छ्रोपायवर्तनं योगस्तेषां मनेकाद्युपधीयमाना

बाधितुमशक्यं हि त्वाश्मधिकारमन्यत कुष्ठचिकि-

त्साग्निरदि कृपत् कथं तस्य दुरुपक्रमता द्योतिता भवे-

दन्यथा स्वस्मिन्नेव प्रसङ्गे यावदस्य चिकित्सा कल्पिष्य-

ते तावन्निजक्षीणाभ्याधास्यन्नेह . . . तस्मादेतमर्थं ह

ठयति कुतमिह योगोद्भावनं . . . आह -

कुष्ठधृत्वादिहादावन्नुसंहारः कस्मात्स्वादि रस्य खलु

विक्षोपवत्कुष्ठधृत्वमग्न्यापवादेनैव व्यवस्थापयिता कि-

मिति स एवादाविह नोपरसंहतो यदुत्तरग्वध इत्युच्यते,

न तन्तो तस्य श्लेष्मप्रसिद्धः स्वादिरन्याग्र्याभिधानादे-

व निरूपिता श्लेष्मासिद्धौ . . . नोति कृत्वा न पुनरिह

व्याक्रियते, किंचापरं त्वमन्यस्य श्लेष्मात्मादि रस्य

नैव कथं . . . विप्रतरुयात् . . .

इतदर्थं यमाद्यभिधाने प्रयासः संयुक्तः खदिसस्यासं-

युक्तस्य कुष्ठधृत्वे प्राधान्यमात्रग्वधस्य तु संयुक्तस्यो-

न्यैवमर्थमाविश्वेकीर्ण . . . वनित्ये आह असमा-

वकरणां कस्मात् समस्तान्येव कस्मान्नाधीता

आरग्वधैलगाजकरञ्ज इत्येवमाद्युच्यते - सर्वे स्ते लो-

इनेह साध्यानां कुष्ठानां एते रेखाख्यधादिभिस्संस्कृत्येति
सर्विष्यपि प्रकल्येते

उवाह - अन्ययोगसंभवादि एतस्माद्यदान्येऽपि योगाः कु-
ष्ठानां निग्रहाय सन्ति ते किमिति न संख्याता इमे तु संख्या-
यन्त इति संचक्ष्महे - प्रकृष्टत्वात् एषां खलु कुष्ठोपदेक्षा-
स्तेः प्रकृष्टमपेक्ष्यमाणान्स्माद्वेतोरेषामलग्नग्रहणम्
ततश्च तमग्रहणं प्रसक्तवानन्येऽपि हि तन्ते सन्ति सि-
द्धाः सिद्धान्तराश्च योगाः, इमे तु सिद्धतमाः उतवा यस्मा-
दिमे सर्वकुष्ठहराः कुष्ठानि कुच्छ्राणीत्यनेन वचनात्

नुदद्गुः किटिपयामा विचरिन्का दीनामपि कुल एव भव-
त्युपशमस्तस्मादेषां न कार्यमभिधानमिति न विक्षेपे
तच्च मन्त्रे सामर्थ्याभिहेतु प्रतिनियता व्याधौ योगाः ।
इमे कुष्ठानां चान्येषां च परस्परविलक्षणानां व्याधीनां
भगन्दरार्ग अपचयादीनाम तश्च सिद्धतमा अन्ये तु,

मग्रहणस्य प्रयोजनं सर्वमेव हि मुनिव्याहृतं योगाः
सिद्धतमानभ्यचमाचार्य उत्सहने एकमपि द्रव्यमसि-
द्धमुपनिबद्धं किन्तु तमग्रहणादेतत् प्रकाशयाम्भूव-
हीनमध्योत्तमायै व्याधयस्तत्र यदस्य . . . पले व्या-
धौ साधनं तत्सिद्धं यद्यबले तत् सिद्धतममिति भवेत् ।
नय उत्कृष्टबल व्याधिनिग्रहसमर्थसिद्धतमो
योगस्स . . . नहि नियोज्यः कस्मादेति सम्पन्नतः

मेवा दाइरुजरस्तस्थ व्याधौ विधातमानचरिष्यति . . .
श्रूमौ न प्रतिषेधात् प्रतिषेद्धमेतदुक्तमवल व्या-
धौ वैकर्मोपधं तद्धीनबले व्याधौ . . . व्यप्रत्यवा-

तु शरीरमेव पराकुर्यात् तदागमौ हि ते यदारबलं व्याधेन-
रूपमासादयति. तं महादोषं भत्वा संशोधनकाले ती-
क्ष्णसंगौदनं प्रयच्छन्तो दोषमिति निहत्य शरीरमस्य
क्षीजवन्ति निदोषनिमातंहि. . . . . जायन्तिप.

इदं कल्याणैयादौषधं हीनबले व्याधौ अपचार्यमाणं
दोषमेवावहति — अकारणात् रती बुद्ध्वा लानां मृकु-
चिकित्सितं अपदिशगं निविरेत्. कालश्चाद्युक्तिमदु-
पनीतमाह यौगानिवेशात् संख्यानर्थक्यं यदैव . . . . .
योगाः प्रस्तुताः।

नन्वेवं सति वा . . . . . तस्मादैव योगा इत्यस्मि-
न्नर्थे न ज्ञानं त्वपकृष्टमतिरपि संकुर्वे जनयिष्यति. उ-
त वा व्याख्याधर्मोद्भावनार्थं . . . . . व्याख्याभिः . . .

स्व . . . . . स्तद्व्याख्याधर्ममिहोद्भावयिष्य-
ति द्वाविंशदिति संग्रहे संख्याप्राज्ञैः . . . . . तत्तत्तावद्यो-
यग्योगीपद्मो आरब्धधेवैल्लगजः करञ्ज इत्ये-

वमादि. एषाविंशत्यारब्ध्या इहातिजस्तिष्ठयाम् वा-
साद्वा . . . . . पिण्डव्याख्य . . . . . नैकं प्रयोज-
नमिति चेत्तस्या . . . . . कांक्षा प्रयोजनवत्यै हि चिन्ता
अजाभिः . . . . . परेषां भवन्ति तस्मात्संप्रधार्यतां वि.

विध्वंश्याने प्रयोजनमिति ब्रूमहे — निश्चयबला-
धानार्थं विस्तरेहि समुद्धमने वासि नष्टपिण्डौ . . . . .
यमुत्पा . . . . . तं

द्युत्यपिण्डस्यार्थपरिमाणौ यो विस्तरो त्यकुशबुद्धिभिर्निर्ण-
तुमर्थपिण्डप्रत्ययादतस्साधीयो . . . . . विध्वंश्यायो जन-
मिति ॥ आरब्धधीयौ नाम तृतीयोऽध्यायः ॥